

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАЛЮТА ВІКТОРІЯ ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 316.624.3

ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РАДИКАЛІЗАЦІЇ
ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ**

19.00.11 – політична психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. В. Балюта

Науковий керівник – Васютинський Вадим Олександрович,
доктор психологічних наук, професор

Київ – 2018

Балюта В. В. Соціально-психологічні чинники радикалізації політичної поведінки молоді. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.11 – політична психологія. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Київ, 2018.

Дисертацію виконано в рамках науково-дослідної роботи лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Психологічні стратегії адаптації спільнот до умов і наслідків воєнного конфлікту» (2016–2018 рр., державний реєстраційний номер 0114U001513).

Дисертаційна робота є самостійним, цілісним і завершеним дослідженням, що поглиблює знання про сутність радикальної політичної поведінки молоді та специфіку чинників соціально-психологічної природи, які справляють радикалізаційний вплив на політичну поведінку молодих осіб. Робота містить нові науково обґрунтовані теоретичні та практичні результати, що становлять суттєвий внесок у розвиток політичної психології.

У дисертації подано теоретичне узагальнення та емпіричне розв’язання наукової проблеми визначення змісту соціально-психологічних чинників, які радикалізують політичну поведінку молоді. Узагальнення результатів дослідження дає можливість зробити такі висновки.

Показано, що політична поведінка являє собою складну полімотивовану комбінацію внутрішніх реакцій та зовнішньо спостережуваних дій або бездіяльності індивіда чи групи осіб у громадсько-політичному житті, у яких у результаті підтримки або протидії політичній системі проявляється ставлення до неї. Політична поведінка є динамічним явищем, тісно пов’язаним із політичною активністю, політичною участю і політичною діяльністю. Радикальна політична поведінка є різновидом політичної поведінки протестного характеру, за якої відбувається порушення правових і морально-етичних норм, зумовлене бажанням досягнути змін у критично швидкий термін.

Політичний радикалізм як соціально-психологічне явище зумовлене специфікою розвитку суспільства загалом і його актуальним станом, зокрема рівнем соціального напруження, яке спричиняє загальне емоційне збудження особи та стимулює протестні форми політичної поведінки.

Виявлено, що такі характерні особливості молодшої особи, як емоційна збудливість і лабільність, тривожність, максималізм, брак необхідних навичок розв'язування конфліктів, вікові кризи розвитку роблять молодь соціально-демографічною групою, у якій найінтенсивніше поширюються радикальні ідеї, що втілюються в політичній поведінці.

Ситуація соціального напруження є фоном, який прискорює приймання молодшою особою рішення про радикальну поведінку. За психологічне підґрунтя такої поведінки править відносна депривація, яка тлумачиться як розходження між очікуваннями індивіда та актуальним становищем. Емоційною основою її є глибока соціально-психологічна образа, відчуття несправедливості, спричинене неможливістю реалізувати соціогенні потреби. В основі радикальної політичної поведінки лежать психологічні причини, які актуалізуються під впливом соціальних прецедентів, на які накладається ще й специфічна ідеологія та інтеріоризовані соціокультурні норми, що їх молодим людям транслює соціум.

Основними соціально-психологічними чинниками, які справляють радикалізаційний вплив на політичну поведінку молоді, є чинники референтно-комунікативні та чинники відображення інформаційного поля.

До першої групи входять: вплив взаємного підкріплення, за якого ті члени групи, які не до кінця впевнені у своїй позиції стосовно якихось проблемних громадсько-політичних питань, опиняючись серед інших членів групи зі схожими поглядами на ту саму ситуацію, стають упевненішими в правильності власних поглядів; груподумство, яке призводить до ампліфікації когнітивних помилок, на основі чого знижується рівень критичної оцінки альтернативних точок зору, відбувається зациклювання на конкретних ідеях, підвищується рівень конформізму членів групи; брак групового тиску на членів

групи, за якого не виникає протистояння між членами групи стосовно бачення того, як слід розв'язувати конкретну проблему.

До другої групи чинників входять: одночасний вплив інформаційного повідомлення на емоційну і раціональну сфери, за використання яких інформаційні повідомлення радикалістського змісту не тільки привертають увагу до себе, але й переконують молоду особу у своїй важливості; поєднання переконування з пропозицією, тобто аргументації того, чому конкретна проблема є такою і її потрібно розв'язувати, із прикладами поведінки – простими й зрозумілими кроками, які може зробити кожний індивід з метою розв'язання проблеми.

Радикалізація політичної поведінки найістотніше дається взнаки в емоційній сфері: референтно-комунікативні чинники та чинники відображення інформаційного поля погіршують настрій особи і водночас спонукають її до активності. Відбувається переймання патернів політичної поведінки, напрацьованих спільно з іншими членами групи (вплив референтно-комунікативних чинників) і/або наявних в інформаційних повідомленнях (вплив чинників відображення інформаційного поля), в індивідуальну поведінку.

Доведено, що способи розв'язання актуальних громадсько-політичних проблем, що їх напрацьовують у групах, характеризуються значно вищим рівнем радикалізму порівняно з тими, які молоді люди мають до початку членства в референтній групі. Авторитетність таких варіантів політичної поведінки висока, що яскраво простежується на фоні низького рівня тиску групи на своїх членів, а отже, ті варіанти поведінки, які молоді люди напрацьовують спільно з іншими членами групи, переймаються в індивідуальну поведінку.

Установлено, що вплив чинників інформаційного поля також змінює патерни політичної поведінки молоді. Апелюючи як до емоційної, так і до раціональної сфери індивіда та нав'язуючи алгоритм політичної поведінки, інформаційні повідомлення переконують молоду особу у своїй правильності,

що в підсумку приводить до переймання відповідних схем в індивідуальну політичну поведінку.

Виявлено дві групи молодих осіб, схильних до радикальної політичної поведінки. Представники однієї групи характеризуються тим, що їхній вибір радикальної політичної поведінки є обдуманим, вони менше піддаються всіляким маніпуляціям. Свідомість вибору ґрунтується на добрій обізнаності стосовно проблеми, відносно якої така поведінка актуалізується. Представники другої групи, навпаки, легко піддаються впливові, а характеристики їхньої політичної поведінки залежать від того, яку інформацію вони отримують, яким є їхнє оточення та які зразки політичної поведінки вони спостерігають і засвоюють.

Виявлено, що дерадикалізувати політичну поведінку молоді можна через інтелектуально-раціональне з'ясування сутності громадсько-політичної проблеми, за якого виникає почуття невпевненості у власних оцінках, спричинене усвідомленням молодого особою браку об'єктивного знання.

Доведено ефективність використання профілактичної соціально-психологічної тренінгової програми, спрямованої на запобігання радикалізації політичної поведінки молоді, як превентивного засобу виникнення й поширення такої поведінки в молодіжному середовищі на основі підвищення соціально-психологічної компетентності молодих осіб.

Контроль за динамікою політичної поведінки молоді до участі в соціально-психологічній тренінговій програмі і після неї виявив, що патерни політичної поведінки учасників змінилися. Зафіксовано підвищення мотивації молодих людей до участі в розв'язанні громадсько-політичних проблем шляхом використання конвенційних способів політичної поведінки. Сама ж політична поведінка набула ознак більшої раціональності, виваженості, обдуманості, знизилась емоційність її проявів.

Найсильніше під впливом участі в тренінговій програмі змінилися вербально-комунікативний та когнітивний компоненти політичної активності, розширився відповідний діапазон навичок політичної участі, що зрештою

спричинило й зміну патернів політичної поведінки молодих людей. Закріплені навички являють собою автоматизовані компоненти діяльності, які згодом закріплюються в індивідуальній поведінці та екстраполюються на інші ситуації і сфери активності.

Використання соціально-психологічної тренінгової програми профілактики радикальної політичної поведінки молоді дає можливість послабити вплив соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді шляхом підвищення знань і засвоєння навичок політичної поведінки конвенційного типу, можливостей залучення інших молодих людей до розв'язання громадсько-політичних проблем та досягнення цілей позитивного змісту.

Ключові слова: політична поведінка молоді, радикалізація політичної поведінки, соціально-психологічні чинники радикалізації політичної поведінки, референтно-комунікативні чинники, чинники відображення інформаційного поля, профілактика радикальної політичної поведінки.

Baliuta V. V. – Social and Psychological Factors of Radicalization of Youth Political Behaviour. - Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Psychological Studies. – Speciality 19.00.11. – Political Psychology. – Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2018.

The thesis was performed in the framework of research work of the Laboratory of Mass and Community Psychology of the Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine "Psychological Strategies for Adaptation of the Community to Conditions and Consequences of a Military Conflict" (2016-2018, state registration number 0114U001513).

The thesis is an independent, holistic and completed study that deepens knowledge about the essence of radical political behaviour of youth and the features of social and psychological factors, which have a radical effect on the political

behaviour of young people. The work contains new scientifically grounded theoretical and practical results, which make a significant contribution to the development of political psychology.

The thesis considers the scientific substantiation of social and psychological factors of radicalization of youth political behaviour. Generalized results of the study give an opportunity to draw conclusions listed below.

It has been determined that political behaviour is a complex poly-motivated combination of internal reactions and outwardly observed actions or inactivity of a person or a group of people in social and political life. It embodies the attitude towards political system through supporting or opposing it. Political behaviour is a dynamic phenomenon that is closely linked to political activity, political participation and political engagement. Radical political behaviour is a form of a protest political behaviour which includes violation of legal and moral-ethical norms determined by the desire to achieve social and political changes in a very short period.

Political radicalism is considered as a specific social and cultural phenomenon, which is conditioned by specific features of the society development and its actual state, in particular the state of social tension, which enhances the stress state of a person and indices protest forms of one's political behaviour.

It is revealed that such specific features of a young person as emotional excitement and lability, anxiety, maximalism, the lack of necessary skills for conflict resolution, age-related crisis of development make young people the social and demographic group in which the embodiment of radical ideas in political behaviour is the most intense.

The situation of social tension acts as a background that accelerates the decision of a young person about his (her) radical political behaviour. The basis for radicalization of individual's political behaviour and thus the increase of its factors influence lies in accumulation of relative deprivation, which is treated as perceived discrepancy between expectations and actual capabilities. In other words, this is the tension between one's actual state, and what one feels (s)he should be able to achieve. The first thing that reflects political radicalism is person's values and forms of

political behaviour, the main motivation of which lies in a very quick changes achieving. The emotional basis for it lies in a deep social and psychological resentment that is a sense of injustice, derives from the inability to fulfil one's social needs. The core of a radical political behaviour is made by psychological reasons that become relevant under the influence of social precedents, which are also accompanied by specific ideology and internalized social and cultural norms which are transmitted to young people by society.

The main social and psychological factors that render radical impact on the youth political behaviour are referential-and-communicative factors and the factors of the information field displaying.

The first group of above-mentioned factors includes: the effect of mutual reinforcement under which members of the group who are not fully confident in their opinion on any problematic social and political issues and find themselves among other members of the group with similar views on the same situation, become more confident in the correctness of their own views; group thinking, which leads to the amplification of cognitive mistakes, which reduces the level of critical assessment of alternative points of view, increases the level of conformism of the group members; the absence of group pressure on the group members, under which there is no confrontation between the members of the group regarding their vision on how to resolve any particular problem.

The second group of factors includes: simultaneous influence of an informational message on emotional and rational spheres, the use of which in the structure of informational messages of the radical content not only attracts attention, but also convinces young person in their importance, and the combination of persuasion with the proposal that is the argument on why the revealed is the message problem is a problem indeed and is strongly needed to be resolved with some exact examples of behaviour – simple and understandable steps that each individual can take in order to resolve the problem.

The manifestation of radical political behaviour is stimulated by emotions of a young person. The above-mentioned factors of referential-and-communicative

influence and factors of the information field influence affect emotional sphere of a young person and cause one's mood worsen and the increase of his(her) activity. Young people adopt patterns of political behaviour, which were elaborated jointly with other group members (the influence of reference-and-communicative factors) and/or were suggested in the informational message (the influence of factors of the information field displaying).

It has been proved that the methods of the main social and political problems resolving in groups are characterized by significantly higher level of radicalism than those of young people before they started their membership in the reference group. The credibility of such variants of political behaviour is very high, which is vividly traced to the background of the low level of pressure of the group on its members, and thus their choice on how to behave. Variants of such behaviour young people elaborate together with other members of the group and incorporate them into the patterns of their political behaviour afterwards.

It is proved that the influence of factors of the information field also changes patterns of young person's political behaviour. Appealing both to one's emotional and rational spheres and suggesting a programme of political behaviour in its content, informational messages convince young person in their correctness, which leads eventually to the adoption of such programme into individual political behaviour.

Two groups of young people who are prone to manifest radical political behaviour are distinguished. Representatives of the first group are characterized by the fact that their choice to show radical political behaviour is deliberate and they are less likely to fall under the influence of different kinds of manipulation. Their choice is based on a good awareness of the problem in relation to which such behaviour is actualized. Representatives of the second group, on the other hand, are easily influenced and the features of their political behaviour depend on what information they receive, what their environment is, and what patterns of political behaviour they observe and master.

Youth radical political behaviour may be deradicalized through the young person's explanation of the social and political problem providing, which determines

the lack of confidence in one's situation summing-up on the basis of little knowledge awareness.

The use of a prophylactic social and psychological training programme aimed at preventing radicalization of youth political behaviour proved to be an effective preventive tool for the emergence and spread of such behaviour in the youth environment. It became possible on the basis of the social and political competence of young people rising.

The control over the dynamics of political behaviour of young people before their participation in the social and psychological training programme and after it proved that participants' patterns of political behaviour changed. It was possible to record the increase in the motivation of young people to participate in social and political problems resolving through the use of conventional ways of political behaviour. Their political behaviour became more rational, balanced, thoughtful, and the emotionality of its manifestation has decreased.

Young people's verbal-communicative and cognitive components of political activity were influenced the most strongly after participation in the training programme. Young men and women expanded the range of their skills of political participation, which ultimately led to political behaviour changes. Assigned skills are treated as automated components of one's activity, which are subsequently fixed in individual behaviour and extrapolated to other situations and areas of activity.

The use of social and psychological training programme for the prevention of young people's radical political behaviour makes it possible to mitigate the impact of social and psychological factors of youth political behaviour radicalization by raising awareness and mastering the skills of the convention type political behaviour, the possibilities of attracting other young people to resolve social and political problems and achieve their civic goals of a positive content.

Key words: political behaviour or youth, radicalization of political behaviour, social and psychological factors of radicalization of political behaviour, referential-and-communicative factors, factors of the information field displaying, prevention of radical political behaviour.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЇ:**

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Балюта, В. В. (2016). Психологічні проблеми політичної участі молоді: чинники та типологія. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, IX(9), 43-50.*

Baliuta, V. (2017). Deliberation as a factor of radicalization of youth political behaviour. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 39(42), 160-167.*

Baliuta, V. (2016). Psychological requisites of radicalization of youth political behaviour: theoretical analysis. *Проблеми політичної психології: збірник наукових праць, 3(17), 171-178.*

Публікації у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз:

Балюта, В. В. (2017). Засоби масової комунікації як чинник радикалізації політичної поведінки молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»: збірник наукових праць, 2(3), 127-131.*

Baliuta, V. (2018). Illusion of understanding as a psychological factor inflaming youth radical political behaviour. *Теорія і практика сучасної психології: збірник наукових праць, 2, 227-230.*

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

Балюта, В. В. (2017). *Групова дискусія як чинник радикалізації політичної поведінки молоді: експериментальне дослідження, Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства:*

Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 10-11 березня 2017 р. Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 94-98.

Балюта, В. В. (2018). *Профілактика радикальної політичної поведінки молоді: зміст соціально-психологічної тренінгової програми та результати впровадження*, Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем виховання і освіти: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції. Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 91-95.

Балюта, В. В. (2017). *Психологічний зміст радикалізації політичної поведінки молоді*, «Вектори психології – 2017». Матеріали Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції (25 квітня 2017, м. Харків). Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 13-16.

Baliuta, V. (2017). *How reference group radicalizes youth political behaviour*, Сучасна психологія: теорія і практика. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 5-6 травня 2017 року). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 59-62.

Baliuta, V. (2018). *Illusion of understanding as a socio-psychological prerequisite for youth political behaviour radicalization*, Становлення та розвиток особистості в умовах інформаційної війни: матеріали XI щорічної науково-практичної конференції. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 13-15.

Baliuta, V. (2017). *The Influence of mass media on radicalization of youth political behaviour: experimental research*, Психологія травми: дискусійні питання психологічної допомоги: Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 20-21 квітня 2017 року). Запоріжжя: «Сору Art», 80-82.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ РАДИКАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ	
1.1. Аналіз науково-психологічних підходів до політичної поведінки.....	21
1.2. Психологічні чинники політичної поведінки молоді.....	32
1.3. Психологічний зміст радикалізації політичної поведінки молоді.....	40
Висновки до першого розділу.....	51
РОЗДІЛ 2. РАДИКАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК ФОРМА ІНТЕГРАЦІЇ МОЛОДІ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС.....	
2.1. Організація емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді.....	53
2.2. Експериментальне дослідження соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді.....	60
2.2.1. Програма експериментального дослідження.....	60
2.2.2. Психологічна характеристика рівнів радикальності політичної поведінки.....	72
2.3. Зміст соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді.....	75
2.3.1. Вплив групової дискусії на радикалізацію політичної поведінки молоді.....	75
2.3.2. Вплив ЗМК на радикалізацію політичної поведінки молоді.....	94
Висновки до другого розділу.....	104

РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ВИНИКНЕННЯ Й ПОШИРЕННЯ РАДИКАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	108
3.1. Експериментальне виявлення можливостей дерадикалізації політичної поведінки молоді.....	108
3.1.1. Методичні основи і програма експериментального дослідження дерадикалізації політичної поведінки молоді.....	108
3.1.2. Динаміка радикальності політичної поведінки молоді під впливом програми експериментального дослідження.....	118
3.2. Соціально-психологічна тренінгова програма профілактики виникнення та поширення радикальної політичної поведінки у середовищі молоді.....	138
3.3. Результати профілактичного впливу на політичну поведінку молоді....	146
3.3.1. Особливості перебігу соціально-психологічної тренінгової програми профілактики радикальної політичної поведінки молоді.....	146
3.3.2. Зміна патернів політичної поведінки молодих осіб за результатами участі в соціально-психологічній тренінговій програмі профілактики радикальної політичної поведінки.....	150
Висновки до третього розділу.....	163
ВИСНОВКИ.....	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	169
ДОДАТКИ.....	183

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасна ситуація в українському суспільстві і, зокрема, у політичному процесі характеризується невизначеністю, мінливістю, що спричиняє незадоволення з боку громадян, особливо молоді. Реакцією на таке становище є дедалі частіші прояви так званої «вуличної демократії», політична поведінка творців якої стає дедалі агресивнішою і радикальнішою. Із психологічного розгляду на особливу увагу в цьому контексті заслуговує дослідження соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді, адже вона легше піддається стресам, спричинених невизначеністю соціальних орієнтирів, а відтак є найбільш сприйнятливою до радикальних ідей і настроїв соціальною групою.

Теоретичну основу вивчення соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді склали класичні ідеї поведінкового підходу (Ч. Мерріам, Г. Лассуел, Г. Госнел), п'ятичленна карта вивчення особи в політиці, запропонована М. Смітом і вдосконалена Ф. Грінстайном, підхід до пояснення радикальної політичної поведінки та загалом політичного насильства Т. Гарра.

У психологічній науці феномен радикалізації політичної поведінки рідко досліджується самостійно. У його вивченні враховують особистісні потреби, які визначають політичну поведінку (О. Юр'єв), регулятори політичної поведінки молоді (Л. Кияшко), особливості геополітичної свідомості молодих осіб (О. Дроздов) та їхнього політичного мислення (Т. Траверсе), включеність особи в соціальну групу, що визначає особливості політичної соціалізації, (Е. Чекмаєв), соціально-психологічні механізми політико-ідеологічного самовизначення молоді (Г. Циганенко), здобуття молоддю громадянської і політичної освіти (І. Жадан), громадянську відповідальність як чинник політичної участі (О. Гуменюк), особливості конструктивного і деструктивного змісту молодіжного радикалізму (Є. Васильчук).

Проте не досить добре вивченими є саме чинники, які радикалізують політичну поведінку молодих осіб, та, особливо, чинники соціально-психологічної природи, оскільки саме вони стають ще й тригерами, які запускають розгортання радикальної політичної поведінки. За браку цих знань неможливо розробити програми дерадикалізації політичної поведінки молоді, профілактики її виникнення й поширення в молодіжному середовищі. Тому наукова актуальність і суспільна необхідність стали визначальними для вибору теми дослідження «Соціально-психологічні чинники радикалізації політичної поведінки молоді».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках науково-дослідної роботи лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Психологічні стратегії адаптації спільнот до умов і наслідків воєнного конфлікту» (2016–2018 рр., державний реєстраційний номер 0114U001513). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 02-15/437 від 24.12.2015 р.) та узгоджено бюро міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №1 від 26.01.2016 р.).

Об'єктом дослідження є політична поведінка молоді.

Предметом дослідження є соціально-психологічні чинники радикалізації політичної поведінки молоді.

Мета дослідження: виявити зміст соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді, з'ясувати практичні можливості запобігання такій поведінці і розробити засоби їхньої реалізації.

Завдання дослідження:

1. На основі теоретико-методологічного аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових підходів визначити ключові чинники, які спричиняють радикалізацію політичної поведінки молоді.

2. Емпірично дослідити зміст соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді.

3. Емпірично виявити можливості дерадикалізації політичної поведінки молоді.

4. Розробити і реалізувати програму профілактики виникнення і поширення радикальної політичної поведінки в молодіжному середовищі.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань і досягнення мети дослідження було використано комплекс теоретичних, емпіричних та математичних методів.

1. Теоретичні методи: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення отриманої інформації, її систематизація та інтерпретація. Ці методи було використано під час аналізу стану розробленості проблеми радикалізації політичної поведінки молоді, дослідження чинників, під впливом яких вона радикалізується, та проведення дальшого емпіричного дослідження.

2. Емпіричні методи: експеримент було застосовано для виявлення й перевірки соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді та з'ясування можливостей її дерадикалізації; за допомогою методу анкетування було виявлено актуальний стан емпіричних показників перед проведенням експерименту і після нього (спеціально розроблена анкета для виявлення динаміки радикальності політичної поведінки; методика оцінки рівня сугестивності О. Єлісеєва для виявлення схильності піддаватися навіюванню; методика «Самопочуття – поведінка – культура» А. Склярук для контролю за динамікою емоційного стану; опитувальник оцінки рівня та компонентів політичної активності Л. Кияшко для визначення рівня політичної активності молодих осіб; опитувальник оцінки навичок політичної участі Л. Кияшко для перевірки рівня розвитку навичок політичної участі); метод експертної оцінки було призначено для того, щоб визначити особливості політичної поведінки на різних рівнях її радикальності; соціально-психологічний тренінг було використано для реалізації тренінгової програми профілактики виникнення й поширення радикальної політичної поведінки в молодіжному середовищі.

3. Методи математичної статистики: Т-критерій Вілкоксона для залежних вибірок було використано для визначення відмінностей між показниками, отриманими до експериментальних впливів і після них; за допомогою U-критерію Манна-Вітні була здійснена оцінка відмінностей між результатами експериментальної і контрольної груп; метод порівняльного аналізу було застосовано для порівняння результатів до експериментальних впливів і після них.

Наукова новизна дослідження.

Уперше:

– **встановлено**, що основними соціально-психологічними чинниками, які радикалізують політичну поведінку молоді, є чинники референтно-комунікативні (вплив взаємного підкріплення, груподумство, відсутність групового тиску на членів групи) та чинники відображення інформаційного поля (одночасний вплив інформаційного повідомлення на емоційну і раціональну сфери, поєднання в ньому переконування з пропозицією); за впливу цих чинників відбувається перенесення патернів політичної поведінки, напрацьованих спільно з членами групи (референтно-комунікативні чинники) і/або наявних в інформаційних повідомленнях (чинники інформаційного поля), в індивідуальну поведінку;

– **виявлено**, що чинники радикалізації політичної поведінки молоді справляють вплив на емоційну сферу індивіда: погіршують настрій і підвищують активність, підсилюють стан напруження, що спричиняє психологічний дискомфорт. Радикальна політична поведінка за таких умов стає способом зняття напруження;

– **визначено** ознаки підвищення рівня радикальності політичної поведінки молоді: наростання агресивності в проявах політичної поведінки, посилення незадоволення та незгоди з актуальним становищем, підвищення рівня психологічного напруження.

Дістали подальшого розвитку:

– теоретичні уявлення про соціально-психологічну сутність радикалізації політичної поведінки молоді як розходження між очікуваннями індивіда і актуальним становищем, в основі якого лежать психологічні причини, що актуалізуються, зокрема, під впливом відчуття несправедливості через неможливість задовольнити базові життєві та соціогенні потреби;

– практичні засоби профілактики виникнення й поширення радикальної політичної поведінки в середовищі молоді на основі підвищення знань і навичок у галузі громадсько-політичної участі, політичної поведінки у формах конвенційного типу, залучення молодих людей у демократичні процеси.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що отримані теоретичні положення та висновки дослідження можна використати для вивчення актуальної ситуації і динаміки політико-психологічного стану молодіжного середовища, діагностики рівня радикальності політичної поведінки молоді та прогнозування можливих наслідків прояву відповідних патернів. Результати дослідження може бути застосовано для розробки та реалізації програм профілактики виникнення й поширення радикальної політичної поведінки в молодіжному середовищі та її корекції, формування успішних стратегій залучення молоді в демократичні процеси. Вони можуть дістати застосування в діяльності соціально-психологічних служб із роботи з молоддю під час семінарів, соціально-психологічних тренінгів, індивідуального консультування з метою впливу на політичну поведінку молоді та запобігання її радикалізації. Матеріали дисертаційної роботи може бути використано в процесі розробки та викладання лекційних і практичних занять із політичної психології, соціальної психології, психології масової поведінки, психології масових комунікацій.

Результати дослідження **впроваджено** в практику роботи національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (довідка №20 від 27.04.2018 р.) та Сосницького сільськогосподарського технікуму бухгалтерського обліку (довідка №145 від 14.03.2018 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, результати емпіричного дослідження і висновки доповідались і обговорювались на Міжнародній науково-практичній конференції «Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства» (м. Харків, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія травми: дискусійні питання психологічної допомоги» (м. Запоріжжя, 2017), Міжнародній молодіжній науково-практичній конференції «Вектори психології – 2017» (м. Харків, 2017), III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна психологія: теорія і практика» (м. Чернігів, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем виховання і освіти» (м. Харків, 2018 р.), XXIII щорічній науковій конференції Інституту соціальної та політичної психології «Соціальна і політична психологія сьогодні: здобутки, проблеми, нові рубежі» (м. Київ, 2017 р.), XI щорічній науково-практичній конференції «Становлення та розвиток особистості в умовах інформаційної війни» (м. Київ, 2018 р.), XII англomовному семінарі для молодих науковців «Open Up» (м. Київ, 2018 р.), засіданнях лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (м. Київ, 2015-2018 рр.).

Публікації. Основний зміст роботи відображено в 11 публікаціях, із яких 5 статей у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України, 2 з яких індексуються міжнародними наукометричними базами.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ РАДИКАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

У розділі представлено аналіз феномена політичної поведінки та психологічних чинників, які її визначають. Проаналізовано, чому саме молодь є тією соціально-демографічною групою, у якій найсильніше поширюються радикальні ідеї, які знаходять своє втілення саме у політичній поведінці. Висвітлено психологічний зміст радикалізації політичної поведінки молоді та умови, які каталізують її розгортання.

1.1. Аналіз науково-психологічних підходів до політичної поведінки

Політична поведінка виступає предметом дослідження багатьох наук. Чільне місце серед наук, які її досліджують, займає політологія. Проте, якщо у рамках політологічного аналізу основний дослідницький акцент робиться на інституційних (фокусування на аналізі організаційної, структурної сторони політичних відносин) та поведінкових характеристиках (представлення політики у вигляді системи дій людей і наслідків їхніх політичних діянь), то психологія більшою мірою займається дослідженням суб'єктивних сторін цього феномена – закономірностей і психологічних механізмів регуляції політичної поведінки, психологічних чинників її актуалізації і мотивації, її особливостей в залежності від установок по відношенню до політичного процесу і, зокрема, реакції на сприймання політичної влади.

Політична поведінка є важливим атрибутом існування індивіда в суспільстві. В цілому, під поведінкою розуміється особлива форма діяльності, яка стає поведінкою тоді, коли мотивація дій з предметного плану переходить у план особистісно-громадських відносин. Обидва ці плани є невіддільними, адже поведінка людини має природні передумови, проте в її основі лежить саме

соціально обумовлена діяльність [Рубинштейн, 2000]. Політична поведінка розглядається як один зі складових елементів поведінки соціальної, яка, у свою чергу, розуміється як система вчинків, спрямованість активності, яка стосується інтересів інших осіб, груп людей, спільнот чи навіть усього суспільства [Политическая наука: словарь-справочник, 2010; Furnham, 1999; Бабосов, 1998]. Послуговуючись таким розумінням, можна сказати, що характерні відмінності політичної поведінки, які відрізняють її серед інших видів поведінки соціальної, розкриваються саме у політичних інтересах індивіда.

Термін «політична поведінка» невіддільно пов'язаний з дуже схожими, проте все ж відмінними поняттями, а саме «політична активність», «політична участь» та «політична діяльність».

Науковці дискутують не тільки стосовно коректного вживання того чи іншого терміна для пояснення конкретного феномена, але й можуть використовувати різні терміни для позначення одного і того ж явища [Киричек, 2011]. У науковій літературі час від часу трапляється плутанина навіть серед професійних перекладачів стосовно вживання точного терміна-відповідника при перекладі з мови оригіналу на мову перекладу.

Диференціація понять політичної активності, політичної участі та політичної поведінки викликає найбільшу неоднозначність.

Політичною активністю називається форма включення суб'єкта в політику, політичної участі громадян у владних відносинах, процес політичного діяння, здійснення поведінкових актів у сфері політики, психолого-політичне самовисування індивіда, яке побуджується діями влади. Фактично політична активність розуміється як соціально-політичний індикатор, який відображає ступінь і форму залученості індивідів до політичного життя суспільства, її інтенсивність [Политическая психология: словарь-справочник, 2004; van Trijp, 2014]. Її можна інтерпретувати як сукупність проявів форм життєдіяльності людини, у яких виражається її прагнення активно брати участь у політичному житті, відстоювати свої права й інтереси або демонструвати

політичний абсентеїзм, що вважається початковою формою політичного протесту [Ольшанский, 2001, с. 154-155].

Політична участь, згідно з М. Каазе, трактується як будь-яка діяльність, яка добровільно здійснюється громадянами з метою вплинути на прийняття рішень на різних рівнях політичної системи [Kaase, 1979]. С. Верба і Н. Най уточнюють, що така участь є не тільки добровільною, але й відкритою [Nie, & Verba, 1975, 1972]. Власне участь у політиці розуміється насамперед як усвідомлена цілеспрямована діяльність [Katz, Rice, & Aspden, 2001].

Найпоширенішими формами політичної участі є масові маніфестації (мітинги, демонстрації, страйки тощо), електоральна участь і участь у діяльності політичних партій і груп тиску [Артемов, 2002, с. 210]. Відтак політична участь дає змогу виявити реальну роль громадянина чи окремих верств населення у політичному житті, віддзеркалює реалізованість людиною своїх прав і свобод.

Л. Кияшко, послуговуючись напрацюваннями Л. Найдъонової, пропонує визначати політичну діяльність як обстоювання своїх інтересів у спільноті, що передбачає взаємодію з різними партнерами [Хаирова, 2005, с. 18]. Така діяльність характеризується тим, що політичні інтереси її суб'єктів є цілком усвідомленими, вона має план реалізації і нарешті передбачає послідовність конкретних дій задля її здійснення і досягнення кінцевої мети [Борисенков, 2013]. О. Юр'єв зазначає, що саме політична діяльність є найвищим проявом політичного життя людини [Юр'єв, 1992, с. 92].

Нині дослідники дискутують стосовно того, чи взагалі коректно вважати політичну діяльність прерогативою тільки представників влади, для яких вона є професією, чи все ж під нею мається на увазі вся сукупність дій, у яких реалізуються громадсько-політичні відносини, а відтак її суб'єктами є як окремі індивіди, так і соціальні групи. Так чи інакше, результатом політичної діяльності є система влади, яка забезпечує рівень життєдіяльності суспільства.

У сучасній науці існує чимало визначень політичної поведінки. Фактично усі вони зводяться до розуміння її як сукупності різних видів політичної

активності індивідів, у результаті чого відбувається двосторонній процес відтворення політики та її зміни і як сфери суспільства, і як об'єктивної реальності [Kavanagh, 1983]. О. Шестопал, узагальнюючи типи політичної поведінки за суб'єктами і формами поведінки, стверджує, що в науці у поняття «політична поведінка» включають і дії окремих учасників, і масові виступи, і активність організованих суб'єктів влади, і стихійні дії натовпу, акції у підтримку системи і проти неї. Крім того, голосування «проти» чи взагалі неявка на вибори також трактуються як форми політичної поведінки [Шестопал, 2002, с. 159-160].

Ввів поняття політичної поведінки як наукової категорії Г. Тінгстен [Tingsten, 1975]. У дослідженнях ключову увагу автор звертає на поведінку виборця, адже саме вона трактується ним як уособлення поведінки політичної.

Дослідження феномена політичної поведінки черпає свої витoki з біхевіоризму, оскільки саме його прерогативою є дослідження спостережимої поведінки, відкидаючи внутрішні суб'єктивні чинники. Згідно з ідеями Ч. Мерріама, вся політична реальність укорінена в людській волі, страстях індивіда, особливо жага до влади і використання сили задля досягнення мети [Merriam, 1964, р. 30]. Саме у них, індивідуальних властивостях, дослідник вбачав джерело специфіки політичної поведінки індивіда.

З іншого ракурсу тлумачить політичну поведінку ситуаційний підхід, представником якого у напрямі політичного біхевіоризму є Д. Істон. Автор стверджує, що чинниками, які впливають на те, якою буде політична поведінка, є фізичне, органічне та соціальне середовища (environments). Кожне з них за своєю сутністю є чинником об'єктивним і не залежить від суб'єктивного світу індивіда. Контролюючи їх, можна впливати на політичну поведінку, адже такий вплив описує класичну для біхевіоризму схему поведінки «Стимул → Реакція», де стимулом виступають фізичне, органічне і соціальне середовища, а реакцією – політична поведінка [Easton, 1965].

Г. Лассуелл, будучи представником політичного психоаналізу, приходять до висновку, що людська психіка є потужною детермінантою політичних явищ,

серед яких і політична поведінка, адже у її найглибших, ірраціональних шарах – шарах несвідомого – накопичуються приховані політизовані почуття, які власне і визначають специфіку політичної поведінки. Він підкреслював виняткову важливість індивідуальної біографії при аналізі політичної поведінки. Автор пояснює, що базою психоаналітичного тлумачення політичної поведінки виступає теорія фрустрації, згідно з якою, енергія лібідо трансформується у інші бажання, у тому числі й політичні (за допомогою механізмів психологічного захисту: проєкції, сублимації, заміщення) [Lasswell, 1960]. Відтак Г. Лассуелл ускладнив класичну біхевіористську схему, додавши новий елемент: Стимул → Індивідуальні особливості → Реакція.

Важливу роль для формування рис майбутньої політичної поведінки відіграє політична соціалізація. Група дослідників під керівництвом Ф. Конверса встановила, що у процесі політичної соціалізації формуються установки, які визначають політичний вибір індивіда. Від того, наскільки успішно відбувається цей процес, залежить сформованість лояльності до конкретних політичних сил. Досліджуючи електоральну поведінку з метою вивчити політичні установки, визначено, що між партійною ідентичністю та електоральною поведінкою індивіда існує пряма пропорційність: чим вища партійна ідентичність, тим електоральна поведінка активніша [Converse, 1975].

Ця теорія актуальна і нині, зокрема дослідники У. Міллер і Дж. Шанкс стверджують, що партійна ідентифікація є найвагомим чинником, який визначає електоральну поведінку індивіда, оскільки саме він впливає на формування великої кількості політичних цінностей у процесі політичної соціалізації [Miller & Shanks, 1996, p. 117].

В. Бунь називає електоральну поведінку однією з центральних форм політичної активності, адже саме голосування є центральною і наймасовішою формою політичної участі. Електоральною поведінкою автор називає процес, а не закінчену дію [Бунь, 2008, с. 23, 24]. І. Охременко розглядає електоральну поведінку як одну з можливих форм політичної поведінки суб'єкта, пов'язаної з процесом делегування повноважень виборця [Охременко, 2002].

Живучи у інформаційному суспільстві, наша електоральна поведінка повсякчас зазначає впливу величезної маси інформації, яка надходить буквально звідусіль. Відтак електоральна поведінка пояснюється з ракурсу когнітивного підходу, який ґрунтується на принципі інтеграції інформаційного впливу навколишнього середовища і когнітивних особливостей індивіда [Бунь, 2008, с. 26]. Підсумовуючи, можна сказати, що електоральна поведінка є результатом інтелектуальної роботи індивіда, його мисленнєвих актів, а електоральний вибір є вибором розумним.

Досліджуючи політичну поведінку, неможливо не звернути увагу на такі феномени як масова геополітична свідомість та політичне мислення, які безпосередньо пов'язані з політичною поведінкою.

О. Дрозов розглядає геополітичну свідомість як форму суб'єктивного відображення подій та явищ «політичного світу» крізь призму «географічного світу» шляхом ототожнення певного географічного простору із соціально-політичними процесами, які там відбуваються, той час як масова геополітична свідомість є тільки формою буденного, спрощеного відображення геополітичних явищ, основною функцією якої є спрощення складної і суперечливої геополітичної реальності та створення такої картини світу, яка б відповідала буденному соціальному пізнанню. Підґрунтям виникнення і розвитку масової геополітичної свідомості є намагання індивіда чи навіть соціальних груп структурувати навколишній простір, у основі чого криється потреба у безпеці. Хоча така свідомість не має власного поведінкового результату, вона знаходить своє відображення у формах поведінки індивіда, серед яких і поведінка політична [Дроздов, 2016].

Згідно з Т. Траверсе, політичне мислення є мисленням предметним, яке політизується за умови набуття політико-владної контекстуальності і таким може залишатись тільки у цьому контексті, оскільки залишаючи його, воно також втрачає сенс політичного. Фактично політичне мислення є процесом розв'язання проблем стосовно боротьби за статуси та ресурси соціуму, є інтелектуальною діяльністю, пов'язаною з політикою [Траверсе, 2015].

З огляду на вищесказане, можемо сказати, що обидва феномени здійснюють вплив на те, якою буде політична поведінка та якими будуть її риси, впливаючи на мотивацію політичної поведінки та визначаючи її цілі.

Дж. Хардер та Дж. Кроснік вивели універсальну формулу, згідно з якою можна знайти відповідь на фундаментальне питання, чому громадяни беруть участь у голосуванні. Формула така:

$$R = (B) (P) - C + S, \text{ де}$$

R – загальна винагорода від участі у голосуванні, у тому числі і відчуття виконаного громадянського обов'язку (reward),

B – вигода, яку отримує індивід, підтримуючи конкретного кандидата чи політичну силу на виборах (benefits);

P – суб'єктивне сприймання вірогідності того шансу, що голос виборця вплине на загальний результат (perception);

C – затрати, які несе індивід від голосування, як то час, гроші чи інші ресурси (costs);

S – загальне психологічне задоволення від своєї участі у голосуванні на виборах (satisfaction).

Залежно від того, яким буде показник R і з яким знаком – плюсом чи мінусом, таким буде і рішення про участь у голосуванні. І чим вищим буде цей показник, тим вищою є вірогідність участі [Harder & Krosink, 2008].

Досліджуючи політичну поведінку, неможливо обійти питання її структури. Універсальна структура включає такі елементи:

- суб'єкт політичної поведінки: індивід, мала чи велика соціальна група;
- цілі, реалізувати які має на меті суб'єкт політичної поведінки;
- правила, норми і рольові уявлення, які визначають конкретний тип політичної поведінки;
- зовнішня ситуація, яка розуміється як сукупність умов, у яких розгортається політичне життя, і які у свою чергу чинять вплив на політичну поведінку [Houghton, 2008].

Ця схема фактично описує політичну поведінку як феномен, адже включає в себе як суб'єкта поведінки з його намірами і метою, описує рамки, які регламентують поведінку, так і визначає чинники, які впливають на політичну поведінку, та контекст її розгортання. Аналізуючи структуру політичної поведінки, О. Шестопал приходиться до висновку, що все ж її ключовими елементами є зовнішнє середовище, потреби і мотиви індивіда, оскільки вони чинять найпотужніший вплив не тільки на стимулювання політичної поведінки, але й на те, якою вона буде [Шестопал, 2002, с. 163-164]. Тобто автор робить акцент більшою мірою на чинниках, які запускають механізм політичної поведінки.

Інформаційне суспільство, для якого властивий калейдоскоп постійно виникаючих і зникаючих соціальних зв'язків, диктує свої умови повсякчас. В силу такого розвитку виникають нові теорії, які пояснюють політичну поведінку. Р. Хакфельд і Дж. Спраг дослідили, що на основі своїх політичних уподобань соціальні групи формують інформаційні мережі, які слугують їм джерелом отримання нової інформації. Безпосередній вплив на цю інформацію чинить соціальне оточення індивіда і його взаємодія з ним. Згідно з теорією, політичні уподобання є не результатом індивідуальної реакції, а спричинені соціальною взаємодією і комунікацією. Соціальні і політичні орієнтації, особливості інформації, яка циркулює у соціальному оточенні, і характер прийнятих у ньому рішень оформлюють реакцію індивіда на інформацію. Політична поведінка особи формується на перетині власних інтенцій, знань та політичних уподобань з можливостями і обмеженнями, яких вимагає соціальне оточення [Huckfeldt & Sprague, 1995, p. 283]. У даному випадку соціальні зв'язки і оточення фактично визначають політичну поведінку індивіда і є її ключовими чинниками.

Згідно з Т. Шибутані, функціональною одиницею поведінки виступає соціальна дія, акт, а сама поведінка людини є сукупністю таких функціональних одиниць [Shibutani, 1961 с. 25]. Відповідно до такого розуміння, функціональною одиницею політичної поведінки є політична дія, а

А. Дегтярьов розглядає ще ширший контекст, стверджуючи, що політична дія є елементарною одиницею загалом при дослідженні структури і механізмів політичної активності [Дегтярев, 1998, с. 95].

Політична дія розуміється як вчинок суб'єкта політичної дії (окремої особи чи групи осіб), який спрямований або на укріплення політичної системи, її інститутів, або навпаки – на їхню зміну [*Политическая наука: словарь-справочник*, 2010]. Характерною рисою політичної дії є те, що вона завжди розгортається у обмеженому просторово-часовому континуумі «тут і зараз», тобто у конкретній політичній ситуації [Дегтярев, 1998, с. 90]. Таким чином, політична поведінка включає ціле різноманіття політичних дій. Н. Дембицька встановила, що стаючи суб'єктом владних стосунків, індивід вибудовує свою власну систему політичних дій, структуруючи її певним чином, але у відповідності до вимог політичної системи та власної політичної культури [Дембицька, 2003, с. 258].

Аналізувати політичні дії окремо як самостійний феномен складно. Тому їх розглядають у зв'язку з іншими формами політичної активності. Так, Л. Мілбрайт розробив класифікацію форм політичних участі, згідно з вектором їхнього направлення відносно актуального політичного порядку, ґрунтуючись на двох типах політичної участі:

– конвенційна політична участь, для якої притаманні усі види політичних дій, регламентовані нормами права, і які не суперечать закону: референдуми, голосування, створення політичних партій тощо;

– неконвенційна політична участь, яка передбачає усі види політичних дій, які порушують чинне законодавство, і мають на меті змінити політичну систему: бунт, несанкціоновані демонстрації, погром, заколот, акції непокори тощо [Milbrath, 1977].

Досліджуючи політичну поведінку та загалом політичну активність молоді, науковці стверджують, що громадсько-політичні перипетії останніх років детермінують значне збільшення рівня психологічної залученості молоді до політичних питань громадсько-політичного життя [Кудерміна, 2015, с. 34],

наголошують на необхідності всебічного дослідження не тільки цієї категорії населення як специфічної соціально-демографічної групи, а й особливостей сприйняття нею демократичних змін, її політичної орієнтації, породжених умовами нинішнього часу [Белавіна, 2001, с. 156]. Політична поведінка сучасної української молоді одночасно вбирає у себе ознаки:

– конвенційної і неконвенційної форм політичної участі низького рівня активності за умов повної відповідності існуючим правовим нормам (свідоме ухиляння від участі у виборах, періодична зануреність у віртуальні соціальні мережі з метою критики перебігу актуальних громадсько-політичних процесів, підписування опозиційних звернень, ультимативних петицій до різних гілок влади тощо);

– конвенційної і неконвенційної форм політичної участі з високим рівнем активності за умов суттєвих порушень правових норм (участь у опозиційних мітингах, блокування дорожнього руху, захват будівель тощо) [Кудерміна, 2015, с. 32-33].

Л. Кияшко, вивчаючи політичну активність молоді, приділяє увагу дослідженню настанов і стереотипів, які автор розглядає регуляторами політичної поведінки. Було виявлено, що вони слугують необхідним засобом психологічного включення молодої особи у політичне життя, оскільки є одним з найважливіших компонентів громадсько-політичної свідомості індивіда. Стереотипи сприйняття політичних явищ у структурі соціально-ідеологічної свідомості свідчать про переваги стимуляційних факторів, що забезпечує високий рівень готовності до політичної активності молоді, у структурі якої найвищі показники має протестний потенціал [*Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації*, 2013, с. 64, 78].

Досліджуючи політичну участь молоді, а саме суб'єктивні особливості прийняття особою рішення щодо політичної участі, О. Полунін прийшов до висновку, що таке рішення молодої людини є раціональним, а не ірраціональним, пояснюючи це загальним домінуванням концепції раціональності у західній культурі. Автор стверджує, що це рішення корелює з

стабільністю, не є мінливим. Дослідник зазначає, що підсилення оцінки пропозиції з приводу прояву політичної участі під кутом зору особистих інтересів з більшою імовірністю призводитиме до відмови від активних політичних дій [Полунін, 2013, с. 231]. З огляду на таке розуміння можна сказати, що політична участь є швидше раціональнодетермінованою діяльністю, ніж емоційною.

Під час прийняття рішення про політичну участь і про те, якою буде майбутня політична поведінка, важливе місце займає раціональна оцінка актуальної ситуації. Результатом раціонального рішення трактується політична поведінка відповідно до теорії політичного обміну, автором якої є П. Блау. Згідно з теорією, учасники політичного процесу змагаються один з одним, входячи таким чином у цей процес. Це трактування схоже на ази існування економіки: хто більше вносить ресурсів (інтелектуальних, часових, матеріальних, затрат зусиль тощо), той може розраховувати і на більші політичні переваги. Політична поведінка у цьому контексті виникає внаслідок раціонального рішення про те, що індивіду найвигідніше [Blau, 2009]. Фактично теорія відкидає емоції політичного актора, його цінності, інтереси.

Варто зазначити, що чимало сучасних психологічних досліджень політичної поведінки носять статистично-дискриптивний характер. Серед науковців немає одностайності з приводу визнання єдиного узгодженого визначення феномену політичної поведінки, а його дослідження відбуваються у нерозривному зв'язку з такими явищами як політична активність, політична участь, політична залученість, політична діяльність, досліджуючи які, повніше розкривається сутність місця і ролі суб'єктів у сучасному політичному процесі.

Отож, узгодимо визначення політичної поведінки, яке будемо використовувати у подальшому дослідженні. Політична поведінка являє собою складну полімотивовану комбінацію внутрішніх реакцій та зовнішньо спостережуваних дій або бездіяльності індивіда чи групи осіб у громадсько-політичному житті, у яких у результаті підтримки або протидії політичній системі проявляється ставлення до неї.

1.2. Психологічні чинники політичної поведінки молоді

Чинників, які визначають політичну поведінку, багато. Кожні теорія, напрям чи підхід визначають їх в залежності від специфіки свого наукового дослідження.

Під чинником розуміється щось, що впливає на досліджуване явище, особу чи предмет, і спричиняє результативний ефект [S. Reber, Allen, & E. Reber, 2009].

О. Вошинський розглядає політичну поведінку як результат взаємодії між індивідом (включаючи його унікальну сукупність особистісних рис) і зовнішніми ситуативними впливами, які оформлюють і обмежують спектр можливих індивідуальних виборів поведінки. Політична поведінка виникає, коли індивід зустрічається з певним середовищем і приймає рішення як у ньому діяти [Woshinsky, 2008, p. 5].

Класичну формулу поведінки запропонував Ф. Грінстайн:

$$B = f(P, E),$$

де B є власне поведінкою (behaviour); P – це сукупність особистісних характеристик індивіда, його схильностей (predispositions); E – зовнішнє середовище (environment).

Таким чином, політична поведінка є функцією від ситуації у навколишньому середовищі і від індивідуальних психологічних особливостей індивіда [Greenstein, 1992, p. 108-109].

О. Вошинський зауважує, що саме по собі оточуюче середовище не детермінує політичну поведінку, так само як і особистісні предиспозиції. Звичайно, може відбуватись переважання якогось з чинників, проте вони обов'язково взаємодіють між собою. Виключну важливість дослідник приділяє соціальним зв'язкам, які чинять потужний вплив на ймовірність політичного залучення: чим більше соціальних контактів має індивід, тим більш політичним він є. Соціальні зв'язки підвищують індивідуальну політичну ефективність, оскільки зі зростанням взаємодії з представниками інших груп, до яких індивід

не належить, особливо таких, які мають відмінну позицію від його власної, тим ширшими є діапазон його політичної обізнаності, а відтак політична поведінка стає більш компетентною [Goertz & Goertz-Neumann; Woshinsky, 2008, p. 6].

Потужним внутрішньоособистісним чинником, який побуджує політичну поведінку, є потреби, адже вони створюють певне напруження, дискомфорт. У сфері політики діють ті ж самі потреби, що і в буденному неполітичному житті (наприклад, інтерес, потреба у інформації тощо). Р. Інглхарт розділяє потреби на два класи – матеріалістичні (прагнення володіти матеріальними благами) та постматеріалістичні (потреба у любові, самореалізації, самоактуалізації). Він зазначає, що у високорозвинених суспільствах, де базові потреби людей задоволені, їхня політична поведінка визначається потребами постматеріалістичними, одна з основних серед яких полягає у самовираженні у сфері політики [Inglehart, 2004].

Якщо потреби більшою мірою визначають те, на досягнення яких цілей буде спрямована політична поведінка індивіда, то на її риси сильний вплив мають цінності людини, які пов'язані з мотивами поведінки, які надають їм сенсу. Мотиви, поєднуючи мету і програму дій, побуджують не тільки до активної політичної поведінки, але й до політичного абсентеїзму [Шестопал, 2002]. Мотивів існує безліч. Д. Макклелланд і Дж. Аткинсон виділяють три основні мотиви:

- мотив досягнення, який зводиться не тільки і не стільки до досягнення основної мети, але включає і сам процес реалізації поставленого завдання. Це пов'язано з процесом долання перешкод, соціальною взаємодією, майстерністю розв'язання завдань, змаганням, навіть маніпулюванням. Цей мотив пов'язаний з особливостями характеру, тому у гіпертрофованому стані може штовхати особу на ризиковані вчинки чи рішення [Atkinson & Litwin, 1960; Feather, 1986];
- мотив афіліації, який проявляється у піклуванні про близьких і ворожістю, навіть схильністю до самозахисту, по відношенню до чужих людей чи груп. Особа з переважаючим таким мотивом схильна піддаватись чужому

впливу, що інколи сприяє досягненню компромісу у конфліктних ситуаціях, бажаючи отримати позитивну оцінку діяльності;

– мотив влади спрямований на отримання власне влади, впливу, престижу. У цьому контексті влада розглядається як цінність, якою потрібно володіти. Вона може бути засобом досягнення інших цілей, а може мати і компенсаторний характер [McClelland, Atkinson, Clark, & Lowell]. Згідно з теорією А. Адлера, бажання отримати владу – це спосіб компенсувати комплекс меншовартості шляхом самоствердження, досягнення вищості [Adler, 2011]. Мотив влади часто доповнюється мотивом контролю над подіями і людьми.

В залежності від домінування основного мотиву, формується подоба, характер політичної поведінки: вона може бути чисто емоційним відгуком на ту чи іншу подію або бути продуманою, прагматичною акцією послідовної реалізації прийнятої програми, або ж розглядатися суб'єктами поведінки як здійснення високої місії [Новиков, 2009; Greenstein, 1975].

Досліджуючи молодь, С. Реншон встановлює кореляцію між рівнем суб'єктивного контролю і рівнем активності політичної поведінки індивіда, оскільки вбачає зв'язок між суб'єктивним контролем і ставленням до політичної системи. Дослідник розділяє усіх людей на 2 типи: інтерналі, які характеризуються високим рівнем суб'єктивного контролю, та екстернали, які мають низький рівень за цим показником. Перші покладають на себе відповідальність за власні успіхи й невдачі, а другі вбачають їхнє джерело в інших людях, обставинах, умовах. Відповідно до цього, екстернали відчувають більшу довіру до влади та владних органів, а інтерналі навпаки – характеризуються недовірою, підозріливістю у ставленні до влади, уникають політичної участі, воліють патерналізму з боку держави [Renshon, 1974].

Вивчаючи потреби як джерело мотивів, А. Краснякова приходять до висновку, що політична поведінка молоді є полімотивованою – зумовлюється цілим комплексом незадоволених потреб. Разом з цим, будь-яка усвідомлена людиною потреба може сформувати кілька мотивів поведінки, а різні мотиви діяльності можуть задовольняти одну потребу. Встановлено, що мотивація

політичної участі виявляється на індивідуально-егоїстичному, раціонально-прагматичному і соціально-альтруїстичному рівнях і визначає форми і моделі політичної поведінки молоді людини [Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації, 2013, с. 88].

О. Коробанова, досліджуючи мотивацію політичної участі молоді, встановила, що серед просоціальних мотивів, що входять до загальної мотивації і спонукають молодь до політичної участі, існує ієрархія. Просоціальними мотивами є такі, що пов'язані з усвідомленням громадянського значення діяльності, почуттям обов'язку і відповідальності перед суспільством. Просоціальні мотиви поруч з індивідуально-прагматичними та інтерсуб'єктно орієнтованими у структурі загальної мотивації політичної участі молоді за рівнем інтенсивності ієрархічно розподілились таким чином (у порядку зниження рангу):

- 1 ранг – мотиви позитивної соціальної перспективи;
- 2 ранг – мотиви громадянської самореалізації;
- 3 ранг – мотиви гуманізму;
- 4 ранг – ідеологічні мотиви [Коробанова, 2013, с. 185, 189-190].

Таким чином, чільне місце у структурі мотивації політичної участі посідають саме мотиви просоціальні – альтруїстичні, соціальні, відповідальні.

У підході Л. Кияшко основні групи психологічних чинників, що здійснюють вплив на політичну поведінку молоді, об'єднані у основні групи:

- індивідуально-психологічні особистісні чинники: потреби, мотиви, цілі, соціально-рольові настановлення, життєві стратегії тощо;
- соціально-групові феномени: характер взаємин з групами, членом яких є молода людина; групові норми, ціннісні орієнтації; міжгрупові взаємодії; вплив референтних груп;
- соціокультурні детермінанти: ті, що передбачають аналіз індивідуальної поведінки з урахуванням особливостей соціально-економічного середовища, у якому вона реалізується; реально існуючий соціальний простір; економічний статус молоді людини тощо.

Сукупність цих чинників можна розглядати як інтегральну характеристику психологічної готовності до ефективної соціальної дії [Кияшко, 2013, с. 208-209]. Таким чином, ця система чинників описує їхній вплив на індивідуальному, макро- та мікросоціальному рівнях, враховуючи, що кожний індивід є не просто унікальною особистістю, але й частиною первинних груп, де ключову роль відіграє ситуація безпосередньої взаємодії і спілкування між їхніми членами, та частиною суспільства з усією сукупністю громадсько-політичних відносин.

Сильний вплив на політичну поведінку чинить політична соціалізація і розвиток когнітивної сфери молоді. І. Жадан тлумачить політичну соціалізацію як процес формування картини політичного світу через активне засвоєння індивідом ідеологічних і політичних цінностей, норм суспільства і формування їх у систему політичних ставлень, яка визначає найважливіші параметри взаємодії людини з політичною системою. Досліджуючи соціальні уявлення молоді, І. Жадан встановила, що у їхньому змісті домінують афективні компоненти і недостатньо представлені наукові знання, що зумовлює переважно емоційне, ірраціональне ставлення молоді до політики і зневіру у власну спроможність впливати на політичну ситуацію. Це спричиняє зниження політичної активності й самореалізації молоді у цій сфері [Жадан, 2008].

Особливостями політичної соціалізації пояснюється і те, чому найвищий рівень політичної активності демонструє саме студентська молодь. Це явище пояснюється тим, що до 18 років молода особа залучається до політики переважно на когнітивно-емоційному рівні, після 18 років – на поведінково-дійовому рівні [Лісневська, 2010]. Таким чином, ефективна політична поведінка молоді залежить від розвитку когнітивного елементу її компетенцій.

Досліджуючи, від чого залежать патерни політичної поведінки молодих осіб, неможливо залишити поза увагою вплив політико-ідеологічного самовизначення молоді. Г. Циганенко називає політико-ідеологічне самовизначення молоді процесом, який передбачає вироблення індивідуальної ідейно-політичної позиції через співвіднесення системи політичних,

загальносуспільних цінностей та ідеалів з системою індивідуальних потреб, прагнень, настановлень у процесі впорядкування індивідом уявлень про вибір суспільно-політичних моделей розвитку, шляхи й способи їхнього досягнення, вироблення оцінок такого вибору і своєї ролі в його здійсненні, реалізації сформованих намірів у сфері громадсько-політичного життя [Циганенко, 2005]. Тобто політико-ідеологічне самовизначення молоді є складним процесом, який, у свою чергу, також залежить від впливу цілого ряду чинників як психологічних, так і суспільних.

Потужним чинником, який у всі часи від моменту свого виникнення впливав і впливає нині на поведінку людей, є засоби масової комунікації. Р. Фірат, вивчаючи роль цінностей та вплив медіа на політичну поведінку і громадську активність у 24 європейських країнах, серед яких і Україна, встановила, що цінності є важливим джерелом громадського залучення, оскільки є тими стандартами, які організують політичні погляди, політичну активність і політичну поведінку. Основна гіпотеза дослідниці полягає у тому, що чим більше індивід сприймає медіа-інформації, тим сильніше він прив'язаний до тих повідомлень, цінностей та ідеологій, які йому транслюються через ЗМК.

Досліджуючи вплив на політичну поведінку різних видів медіа, було визначено, що найвагоміший вплив чинять телебачення та Інтернет, стимулюючи чи стримуючи її. Телебачення гомогенізує і типізує політичну поведінку шляхом стандартизації цінностей серед його реципієнтів, стираючи відмінності у політичних позиціях і формах поведінки [Firat, 2014; Чекмаєв, 2002; Archetti, 2015]. Активні ж користувачі мережею Інтернет якісно відрізняються. Вони характеризуються вищим рівнем довіри до влади, а критикуючи її, пояснюють свій вибір логічно і раціонально. Їхня політична поведінка є активнішою, політичні погляди більш виваженими [Firat, 2014; Katz, Rice, & Aspden, 2001]. Проте і серед учасників протестних форм політичної поведінки найбільше саме активних користувачів Інтернет. Фактично Інтернет фасилітує політичну активність шляхом сприяння та

заохочування до неї. Все ж така активність у Всесвітній павутині загрожує руйнуванням соціального капіталу, ізолюючи індивіда від його соціального оточення у реальному житті [Shan, Schmierbach, Hawkins, Espino, & Donovan, 2002; Firat, 2014]. Відтак ЗМК не тільки стимулюють політичну активність та поведінку, але й впливають на їхні форми, адже вони транслюють не тільки інформацію, а й зразки поведінки, які інтеріоризуються і відтворюються у подальшій діяльності.

Ефективність політичної участі, згідно з Р. Вайсбергом, розуміється як суб'єктивна віра у цінність і важливість політичної активності і ймовірність успішності такої активності [Weissberg, 1975, p. 470]. Вона складається з внутрішньої та зовнішньої ефективностей. Внутрішня ефективність належить до власної оцінки своїх політичної компетенції і політичних знань, усвідомлення впливу політики на особу. Зовнішня ж ефективність фактично є впевненістю, що влада і загалом уся політична система піклуються про індивіда [Valentino, Gregorwicz, Groenendyk, 2009, p. 308].

А. Хелал і Е. Хамза встановили, що кореляція між ефективністю політичної участі молоді і політичною поведінкою, у тому числі й електоральною, висока, що тлумачиться як когнітивна складова у загальній структурі політичної поведінки. Відтак політична поведінка і внутрішня ефективність взаємозалежні, оскільки обидві розглядаються як віра у власні можливості впливати на політичну систему [Helal & Hamza, 2015, p. 311]. Отже, чим вищою є внутрішня політична ефективність, тим вища імовірність активної політичної поведінки.

Важливим психологічним чинником політичної поведінки молоді є реалізація в сучасних політичних умовах механізму соціальної залученості. Завдяки ЗМК та постійному спілкуванню громадсько-політичні питання стають однією з ключових тем повсякденного життя. Соціальна залученість може мати два типи спрямованості – ціннісно орієнтовану та інструментальну. Саме ціннісно орієнтована залученість корелює з психологічною, у той час як інструментальна є радше «соціальним ліфтом» задля отримання значних

соціальних переваг без докладання надмірних зусиль, переважання якої зумовлюється об'єктивними чинниками сьогодення [Кудерміна, 2015, с. 34-35].

Беручи участь у полікотворенні, політична поведінка молодих людей буде залежати не тільки від переваг, які отримає особа у результаті політичної активності. Було виявлено, що саме ідентифікація з групою відіграє потужну роль у стимулюванні участі у колективному полікотворенні [Antonini, Hogg, Mannetti, Barbieri, & Wagoner, 2015, p. 133; Rinehart, 2013]. Сам процес ідентифікації з групою включає в себе три виміри: когнітивний, ціннісний та емоційний, а результатом функціонування цього механізму є становлення політичної ідентичності, яка може бути як «позитивною», так і «негативною» [Tajfel, 1987; Erikson, 1968]. Фактично політична ідентифікація – це самовизначення індивіда у політико-груповому просторі щодо як «своїх», так і «чужих» спільнот, а політична ідентичність, яку можна розглядати як групову ідентичність, вибудовується за принципом «ми» – «вони». Звичайно, науковці не заперечують факту, що аналіз затрат і переваг обов'язково має місце при прийнятті рішення щодо політичної активності і зокрема полікотворення, проте такий аналіз відбувається обов'язково з урахуванням групової ідентичності, оскільки вона стандартизує патерни такого аналізу.

Ще одним виявленим чинником є віра у правління країни, оскільки саме вона підсилює бажання брати участь у полікотворенні, але тільки у тих випадках, коли ідентифікація з групою є вираженою, а переваги від участі вищі, ніж затрати. [Antonini, Hogg, Mannetti, Barbieri, & Wagoner, 2015, p. 142]. Таким чином, раціональне рішення включає ще й економічний чинник.

Цікаве відкриття зробив Р. Даль, яке називається «чим більше, тим більше» – ефектом. Сутність його зводиться до розуміння того, що кожний чинник, який впливає на політичну поведінку, має кумулятивний ефект. Тобто чим більше чинників впливають на політичну поведінку, тим більш вираженими будуть її кількісні і якісні характеристики [Dahl, 1961, p. 227].

Проте не завжди ті чинники політичної поведінки, які були виділені, актуалізують свій вплив напряду. Вони можуть заломлюватись через низку

об'єктивних і суб'єктивних чинників зворотної дії, які здатні змінювати їхній ефект, а то й взагалі нівелювати. Р. Лейн виокремлює кілька таких чинників зворотної дії, які обмежують ефект основних, зокрема:

- інтереси: індивід враховує не тільки свої інтереси, але й інтереси групи, до якої належить. Найчастіше цей чинник є актуальним у ситуації стримування політичної поведінки, спричиненої емоціями;
- інформація: цей чинник формується на основі рівня структурованості політичної ситуації і наявної у індивіда достатньої кількості інформації у ситуації прийняття рішення чи вибору;
- національна та місцева культура формує свої норми поведінки, які можуть обмежувати чи змінювати політичну поведінку відповідно до санкцій, які слідуватимуть за порушенням встановлених норм;
- перехресний тиск: якщо індивід є членом соціальної чи політичної групи, вона може обмежувати діапазон його політичних дій, прояв його унікальних особистісних рис [Lane, 1959; Lane, 1969].

Підсумовуючи, слід констатувати, що на політичну поведінку впливає цілий ансамбль чинників, які стосуються як індивідуальної, так і соціальної сторін буття індивіда, обов'язково включають специфіку політичної культури суспільства і особливості макросередовища. Специфіка політичної поведінки залежить не тільки від ступеня політичної соціалізації індивіда, його політичної волі, цінностей, ідеалів тощо, а й від того, наскільки сильно він відчуває себе суб'єктом політичного процесу.

1.3. Психологічний зміст радикалізації політичної поведінки молоді

Молодь представляє велику соціальну групу. Як і будь-яка інша вікова група, вона також характеризується соціальними і психологічними особливостями, притаманними тільки їй. Специфічними рисами, якими можна охарактеризувати середньостатистичну молоду людину, є максималізм, емоційна лабільність і збудливість, створювання кумирів та наслідування їм.

Часто у молодих людей бракує достатніх навичок розв'язання конфліктних ситуації, а інколи ще й присутнє невміння стримувати себе. За твердженнями Е. Чекмаєва, останнім часом все активніше проявляє себе прошарок молоді, яка активно орієнтується на постмодерністські цінності, серед яких особлива увага приділяється правам і свободам людини та індивідуалізму, знижується повага до влади і владних інститутів [Чекмаєв, 2002 с. 102].

Щоб з'ясувати психологію радикалізації політичної поведінки молоді, визначимо, що ж є радикалізмом. Радикалізм розуміється як особлива філософія й ідея соціально-політичної зміни, спрямована на систематичне руйнування і зміну існуючих державних інститутів, що розцінюється як правильне і справедливе [Elshimi, 2015; *Encyclopaedia of the social sciences*, 1935]. За своєю сутністю радикалізм є відступом між існуючою загальноновизнаною традицією, бажання її змінити чи оновити. Згідно з таким трактуванням, радикалом вважається прихильник корінних, рішучих заходів.

Політична психологія оперує власним тлумаченням поняття радикалізму, у рамках якої його дефініція – політичний радикалізм, який трактується як соціокультурний феномен, обумовлений особливостями розвитку країни, і проявляється у ціннісних орієнтаціях, стійких формах політичної поведінки суб'єктів, спрямованих на опозиційність, зміни і їх тотальний швидкий темп [Деркач, Жуков, Лаптев, 2003, с. 282]. Політичні психологи стверджують, що підґрунтя політичного радикалізму лежить у негативному ставленні до ситуації у громадсько-політичній ситуації країни. Доповнює цю причину і те, що не бачиться кількох можливих способів розв'язання цієї ситуації, а визнається єдиний можливий радикальний шлях виходу з неї. Разом з тим, радикалізм не прив'язують до конкретної політичної позиції [Ольшанский, 2002; Деркач, Жуков, Лаптев, 2003]. Отже, політичний радикалізм – не просто поодинокий ситуативний феномен, а об'єктивна реальність в актуальних умовах.

Поруч з феноменом радикалізму існують інші, дуже схожі поняття, зокрема екстремізм і тероризм. Серед науковців випадки вживання цих термінів як синонімічних не поодинокі, хоча означають вони не одне й те ж саме.

Екстремізмом називають прихильність до крайніх позицій та заходів. У політичному значенні цей феномен означає спосіб розв'язувати проблеми, досягати поставленої мети, вдаючись до найрадикальніших методів, навіть до насилля [Хлобустов & Федоров, с. 86]. За визначенням, радикалізм і екстремізм дуже схожі, проте, згідно з І. Поддубським, радикалізм – це намір, а екстремізм – прихильність, тобто радикал – це індивід, який має намір і вчиняє активні радикальні дії тільки у тих випадках, коли іншим способом розв'язати проблему неможливо, тоді ж як екстреміст робить це систематично навіть у тих ситуаціях, які можна розв'язати у інший спосіб [Поддубский, 2009]. Є. Скулиш та Ю. Ірха додають, що екстремізм є особливою формою свідомості індивідів, специфічним способом мислення, здатним до самовідтворення за різних соціальних, економічних, політичних умов [Скулиш & Ірха, 2016, с. 25].

Диференціюючи поняття радикалізму та екстремізму, М. Функе проводить чітку межу між ними, стверджуючи, що радикал дивиться у корінь проблеми і демонструє високий рівень концентрованої інтенсивної критики системи, проте, на відміну від екстреміста, не конвертує свої слова у вистріли без крайньої потреби [Funke, 2008; Мартыненко, 2011]. Таким чином, радикалізм займаючи свою соціальну нішу, відрізняється від екстремізму тим, що фокусується на змістовній стороні ідей. Радикалізм, згідно з Д. Ольшанським, є ідейним. Радикал може обґрунтувати свої вчинки, пояснити, якою метою він керувався. Екстремізм же завжди є дійовим, проте не завжди ідейним і фокусується на методах і засобах досягнення мети, відкладаючи змістовні ідеї на другий план. Радикалізм аналізується, оцінюючи ідейну спрямованість і ступінь вираженості таких прагнень. А екстремізм аналізують, оцінюючи ступінь крайності методів реалізації визначених цілей [Ольшанский, 2002; Инсарова, 2015].

Дослідник молодіжного політичного радикалізму та екстремізму Є. Васильчук стверджує, що радикалізм та екстремізм, незважаючи на певне ототожнення, що інколи зустрічається у науковій і публіцистичній літературі, не є однопорядковими соціальними явищами. У реальному житті радикалізм

виконує роль своєрідного соціально-психологічного складника, мотиватора та ідейного обґрунтування специфічної поведінкової практики окремих індивідів, груп і спільнот, спрямованої на досягнення суспільних змін насильницьким шляхом [Васильчук, 2016 с. 77].

Ще жорсткішим за своїми сутністю і методами є тероризм. Тероризм є узагальненим поняттям, що позначає комплексне явище, яке включає в себе страх і жах як мету своїх дій і окремих актів, самі дії, конкретні результати і увесь спектр наслідків [Ольшанский, 2002]. Ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» визначає тероризм як суспільно небезпечну діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [Закон України «Про боротьбу з тероризмом», 2003].

З огляду на визначення, тероризм є практикою, діяльністю, а не стільки ідеологією, чим є дуже схожим на екстремізм. Як влучно зауважує М. Афанасьєв, екстремізм народжується з крайнощів сприймання явищ громадського життя, а тероризм породжується з крайнощів екстремізму [Афанасьєв, 2001, с. 211]. Таким чином, основною відмінністю між радикалізмом і тероризмом є їхній вектор діяння: радикали мають на меті зміну, реформацію, а от терористи – розруху і наведення жаху.

Проте не зважаючи на те, що радикалізм почасти може стимулювати критичний перегляд політичними силами свого курсу, а для суспільства може бути перепорою на шляху накопичення негативного напруження чи його розрядкою, все ж тяжіючи до крайнощів у своєму способі діяльності, радикалізм, як правило, відіграє у суспільстві дестабілізуючу роль, оскільки виступає одним з основних чинників конфронтації політичних сил, спричиняє поглиблення конфліктів у суспільстві, загострює їх, та й взагалі розбалансовує всю систему управління [Деркач, Жуков, Лаптев, 2003, с. 280-281].

Радикальна політична поведінка завжди носить протестний характер [Ольшанский, 2002; Мартыненко, 2011; Жванія, 2014]. Радикалізм і екстремізм пов'язують зі схильністю до крайніх способів реалізації протестності [Васильчук, 2014, с. 93]. А учасниками протестних акцій є переважно молоді люди, студентство, члени молодіжних політичних і громадських об'єднань. Незаперечним видається і той факт, що протестні форми поведінки особливо яскраво виявляються в юнацькому і молодому віці, що зумовлено психологічними особливостями і віковими кризами [Кияшко, 2014, с. 221-222].

Узагальненими причинами, які провокують людей до протестної участі, є:

- неможливість задовольнити вітальні потреби: у безпеці себе і своїх близьких, у володінні бажаним життєвим простором, у ресурсах життєзабезпечення тощо;
- неможливість реалізувати соціогенні потреби: у владі, статусі, самореалізації, розвитку тощо [Хаирова, 2005].

Крізь призму концепції соціальної аномії Е. Дюркгейма, радикальна та екстремістська політична поведінка молоді бачиться як форма девіації, для якої характерними є свідомі порушення соціальних норм і правил поведінки. Згідно з концепцією, криза соціально-політичних та економічних процесів у суспільстві спричиняє розпад ціннісно-нормативних підвалин існування у суспільстві, що неминуче детермінує аномію. В результаті цього, протікання процесу соціалізації молоді порушується, що підштовхує її на пошук нових шляхів набуття свого соціального статусу і самоствердження. Це часто спричиняє відчуження молоді від суспільства, а відтак вона починає відтворювати власні способи досягнення своїх соціальних цілей. Така ситуація закладає підвалини появи, розвитку і поширення протестних форм політичної поведінки радикального характеру [Осипова, 1979].

Згідно з дослідженнями Т. Гарра, в основі протесту і наростання його радикалізації, що зрештою призводить до бунту, лежить акумуляція відносної депривації (*relative deprivation*). Відносна депривація є розходженням між очікуваннями індивіда і реальною ситуацією, його реальними можливостями,

що суб'єктивно ним сприймається. Фактично це різниця між тим, що індивід має, і тим, чого хоче, до чого прагне [Gurr, 1972]. Автор виводить пряму пропорційність, згідно з якою, чим вище зростає відносна депривація, тим швидше і сильніше делегітимізується політична система у сприйнятті індивіда. Радикальна політична поведінка трактується як форма агресії, яка, у свою чергу, є результатом гніву, породжуваного станом фрустрації. Основним джерелом фрустрації автор називає дисбаланс між тим, що індивід має, і тим, що вважає повинен мати. Але агресія ще не є радикальністю політичної поведінки. Для цього має відбутись її політизація, яка втілюється у актуальній громадсько-політичній ситуації, виступаючи посередником між радикальною політичною поведінкою і латентною агресією, яка тепер стає актуальною. Згідно з теорією потреб А. Маслоу, базове незадоволення має фізіологічну природу. Відштовхуючись від такого розуміння, Т. Гарр зазначає, що панацеєю від його зростання слід вважати задоволення матеріальних потреб [Gurr, 1970; Gurr, 2002; Maslow, 1954]. Проте індивід прагне, згідно з ієрархією потреб, ще й до безпеки, високого статусу, відчуття себе частиною спільноти тощо, тому матеріальна стабільність не нейтралізує радикальну мотивацію індивіда.

Л. Берковіц, досліджуючи природу агресії, встановив, що гнів побуджується усвідомленням фрустрації. Агресивна поведінка властива всім індивідам, проте у нормальному стані вона носить латентний характер. Агресивною ж поведінка стає тоді, коли її позиви підкріплюються зовнішнім впливом, тобто у ситуації взаємодії індивіда з об'єктом, який він асоціює з джерелом фрустрації [Berkowitz, 1993; Глебов, 2008]. Відтак для прояву агресивної поведінки необхідний зовнішній стимул.

Теоретики гуманістичного напрямку пояснюють поведінку індивіда як особистості, здатної до самоактуалізації своєї самоті. Вона робить відповідальний вибір з-поміж безлічі можливостей. В дитинстві у результаті взаємодії дитини з її батьками формується самість. Згідно з теорією К. Роджерса, існує «Я» – реальне, яке прагне до «Я» – ідеального. Якщо різниця між ними незначна, то можна говорити про потенціал особистісного

зростання, а якщо ж різниця велика – про дискомфорт, який може втілюватись у невротичних формах поведінки. Внутрішні протиріччя та невідповідності «Я» – реального «Я» – ідеальному може пояснювати радикалізм молоді. Підштовхнути до цього може відсутність психічного потенціалу для розв'язання внутрішньоособистісного конфлікту, який, згідно з теорією, черпає свої витoki ще з батьківсько-дитячих стосунків, що детермінує неможливість вибудувати довірчі міжособові стосунки [Rogers, 1961]. Таким чином, відсутність довірчих теплих стосунків може тягти за собою кризу особистості, яка у молодому віці ще не сформувалась повністю. Радикальні форми поведінки можуть давати вихід накопиченій негативній психічній енергії, виконуючи психологічну розрядку.

П. Вознюк, аналізуючи особливості становища сучасної української молоді, приходять до висновку, що у молодіжному середовищі нині поступово поширюються політичний нігілізм та ідеологічна невизначеність. Відсторонення від політичного життя країни, політико-ідеологічна невизначеність молоді характеризуються протестним забарвленням. Рівень її участі у громадсько-політичному житті загалом не відповідає соціально-демографічній значущості цієї категорії. Відчуженість такої численної й активної громадської групи від процесу прийняття політичних рішень є джерелом напруження і дестабілізації [Вознюк].

Т. Крукліс у своїх дослідженнях стверджує, що серед чинників радикалізації політичної поведінки нерозривно пов'язані психологічні та ідеологічні, які автор навіть досліджує разом. Специфіки майбутній політичній поведінці надає політична соціалізація. Чим радикальнішими у своїх світоглядних переконаннях є батьки і найближче оточення дитини, тим радикальнішими будуть переконання молодшої людини, всотуючи і переймаючи позицію оточення, формуючи систему цінностей, ставлень і способів поведінки. Ідеологія ж, яку автор розглядає як сукупність ідей, які формують базові переконання індивіда, виступає так званим координатором індивідуальної поведінки [Krukalis, 2014; Sears, 1975].

Розглядаючи молодіжний радикалізм через призму соціально-когнітивних підходів, можна говорити, що радикальні форми поведінки можуть набуватись шляхом соціального научіння і закріплення їх в індивідуальному досвіді. Згідно з теорією А. Бандури, чинниками психічного функціонування індивіда виступають когнітивний, поведінковий чинники і чинник оточення, які є взаємозалежними і взаємовпливаючими. Відповідно до цього, на поведінку чинить вплив оточення, проте сам індивід є активним учасником своєї ролі, яка створює соціальну атмосферу. Згідно з теорією, научіння може відбуватись шляхом спостереження, а потім відтворюватись у індивідуальній поведінці, моделюючи на практиці знання, засвоєні під час спостереження [Bandura, 1973; Bandura, 1977]. Научіння радикальній поведінці відбувається у специфічних соціальних умовах, де радикальність є типовим атрибутом поведінки.

Послуговуючись біхевіористським розумінням молодіжного радикалізму, згідно з яким, він тлумачиться як реакція особи на несприятливі умови громадсько-політичного середовища, яка проявляється і закріплюється у груповій поведінці, О. Плотникова і А. Барнаш вказують, що десоціалізуючі чинники соціального середовища формують такі риси особистості як маргінальність, конформізм і нонконформізм, жорстокість і агресивність, психологічну залежність від групи і демонстративність. Чинниками тут виступають різноманітні складні для молоді ситуації, у яких знаходять підкріплення ті форми поведінки, які пов'язані з демонстрацією агресії. Така поведінка досить часто дозволяє домогтись бажаного результату у дуже короткі строки [Плотникова & Барнаш, 2014, с. 19-20]. Тому часто радикалізується політична поведінка саме у групах, а надто коли вона підсилюється впливом ЗМК радикального змісту, аудіо- та кіноіндустрії.

Е. Фромм відмічав, що самотність і відчуження є константними характеристиками людського існування, адже людина весь час перебуває у ситуації вибору між свободою і безпекою, прагнучи, з однієї сторони, до влади над власним життям, а з іншої – до приналежності до спільноти. Теорія Е. Фромма встановлює безпосередню залежність між задоволенням

екзистенційних потреб людини і соціальними умовами. Соціальні чинники формують у структурі особистості фундаментальні й стабільні структури, які залишаються константними упродовж всього життя, адже ворожість, тяга до руйнування, відчуження, потяг до самозвеличення – ці та інші негативні прагнення й страхи не є базовими, а виникають і розвиваються як реакція на умови життя [Fromm, 1994]. З огляду на це, аналізуючи молодіжний радикалізм, стають зрозумілими форми поведінки і масові настрої цілих груп.

Л. Едвардс вважає, що в основі всіх революцій лежить придушення природніх бажань людини. Він виводить прямопропорційну залежність між силою придушення і рівнем революційності. Коли люди починають відчувати, що їхні законні бажання і права обмежуються чи навіть забороняються, тоді розвивається відчуття репресії і як результат – протест, який по мірі накопичення енергії стає дедалі радикальнішим [Edwards, 1970].

Автор теорії особистісних конструктів Дж. Келлі розглядає поведінку людини як реалізовані особистісні конструкти. Індивід не являється заручником власних інстинктів, а навпаки – дослідником самого себе і світу навколо себе, а результатом цього процесу є створення індивідуальної системи особистісних конструктів [Kelly, 1963]. З позиції цієї теорії, радикальна поведінка молоді розуміється як утворення ієрархії особистісних конструктів як біполярних шкал. Молодим особам, які демонструють радикальну політичну поведінку, властиво сприймати дійсність у полюсних тонах, наділяючи об'єкти та ідеї значенням негативних полюсів. Але така система особистісних конструктів стає перепорою на шляху до різноманіття форм поведінки, обмежуючи її варіативність. Радикалізм та екстремізм фактично є результатом усвідомленого вибору полюсу утвореного конструкта [Плотникова & Барнаш, 2014, с. 21].

Крізь призму теорії Дж. Келлі можна розгледіти чинники радикалізації політичної поведінки молодих осіб, які полягають у дослідженні нею соціально-політичної реальності, пошуку психологічного ресурсу для адаптації до життя у ній і зрештою власна поведінка у створеній системі особистісних конструктів.

Дослідники політичної поведінки молоді вказують, що однією з причин її радикалізації є стан соціальної напруженості у суспільстві [Ольшанский, 2002; Новиков, 2009; Vallacher et al., 2013].

Соціальна напруженість визначається як певний психічний стан суспільства, що зумовлюється об'єктивними чинниками і виявляється в індивідуальній та груповій поведінці (злочинність, акції протесту тощо). Соціальна напруженість включає у своїй структурі емоційну складову, зокрема такі її компоненти як загальне невдоволення суб'єктів наявною в суспільстві ситуацією; їхнє невдоволення можливостями свого впливу на ситуацію; невдоволення діями тих персоніфікованих соціальних сил, які, за уявленнями, суб'єктів здатні впливати на ситуацію [Слюсаревський, 2002, с. 10, 16]. Особливістю політичної поведінки таких незадоволених людей якраз є те, що вони відрізняються схильністю до протестних форм поведінки та відносною байдужністю до власне ідеологічних мотивів [Васютинський, 1998]. Їхній емоційний стан, який має негативний полюс, включає образу, емоційний біль, гнів, почуття несправедливості, роздратування. Такі особи схильні до емоційного зараження [Хаирова, 2005]. Як бачимо, соціальна напруженість торкається емоційної сфери особистості, виступаючи при цьому так званім фоном, підсилюючи загальну напруженість індивіда і каталізуючи протестні форми політичної поведінки.

Аналізуючи події помаранчевої революції, М. Слюсаревський зазначає, що до її початку у суспільстві зберігався величезний протестний потенціал, який акумулювався протягом 90-х років, а мотиви протестної поведінки з кожним роком все сильніше політизувались. Чільне місце серед сукупності чинників, які спонукали громадян до участі у масових акціях протесту, є чинник порушення прав людини, який пришвидшив перехід населення від протестного способу життя до відкритої громадянської непокори. Протестна мобілізація пов'язана не тільки з низкою чинників, зокрема ідеологічними, політичними, морально-етичними, але й передбачає момент свідомого особистісного вибору [Слюсаревський, 2005]. Тому, як бачимо, кумулятивний

ефект невдоволення станом громадсько-політичної ситуації зрештою виливається у протестну мобілізацію, охоплюючи цілі маси.

З іншого боку, радикальна політична поведінка може проявлятися не тільки у активних формах поведінки, але і у формах пасивних, зокрема електорального абсентеїзму, що проявляється у відмові від голосування на виборах. Результати досліджень Г. Магди показали, що мотивація практично половини таких виборців була протестною, що дозволила йому назвати електоральний абсентеїзм видом тихого протесту [Магда, 2012].

До схожих висновків приходять і П. Вознюк, аналізуючи потенціал політичного радикалізму сучасної української молоді. Досить часто він може виявлятися латентно – у формі недовіри до абсолютної більшості політичних інституцій, зневіри у можливості самореалізації в Україні, що детермінує еміграційні настрої молоді [Вознюк]. Таким чином, повсякчас відбувається відтік молоді за кордон.

Аналізуючи ситуацію в Україні останніх років, науковці Українського інституту дослідження екстремізму встановили, що довготривалість загострення несе ризик звикання до кризи. Йдеться про психологічне прийняття агресивізації суспільства, військових дій, поширення насилля за норму. Таким чином, затягування військових дій призводить до того, що суспільство починає сприймати війну і гуманітарну кризу як норму. І, таким чином, вплив зовнішніх чинників знижується. Агресія й радикалізм стають прийнятним для суспільства явищем [*Батьки та діти: українська сім'я в умовах неоголошеної війни*, с. 45].

Л. Кияшко, досліджуючи детермінанти протестного потенціалу молоді, виявила психологічні чинники, які мають високий рівень кореляції з протестними формами політичної поведінки, серед яких такі: високий рівень агресивності, схильність до деструктивних стилів взаємодії у конфліктних ситуаціях та наявність у свідомості стійких деструктивних ідеологічних настанов і стереотипів. Особливий акцент автор робить саме на встановленні значення соціальних настанов для з'ясування соціально-психологічних витоків готовності до протестної діяльності, оскільки проявляючись у вигляді

інтеріоризованої соціальної думки, соціальних норм і правил, вони формують соціальну позицію суб'єктів громадського буття [Кияшко, 2014].

Таким чином, радикальна політична поведінка є різновидом політичної поведінки протестного характеру, за якої відбувається порушення правових і морально-етичних норм, зумовлене бажанням досягнути змін у критично швидкий термін.

Висновки до першого розділу

У результаті аналізу науково-психологічних джерел встановлено, що серед науковців диференціація понять політичної активності, політичної участі та політичної поведінки є неоднозначною. У більшості психологічних досліджень вивчення явища політичної поведінки та її особливостей відбувається в нерозривному зв'язку зі згаданими феноменами. У результаті таких комплексних досліджень ґрунтовніше розкриваються сутність місця і ролі суб'єктів у сучасному політичному процесі.

Проте все ж мають місце випадки, коли складно чітко розрізнити поняття політичної поведінки, політичної участі і політичної активності. У результаті це може спричинити непорозуміння в аналізі результатів не тільки теоретичних, а й емпіричних досліджень. Відтак було конкретизовано визначення політичної поведінки як складної полімотивованої комбінації внутрішніх реакцій та зовнішньо спостережуваних дій або бездіяльності індивіда чи групи осіб у громадсько-політичному житті, у яких у результаті підтримки або протидії політичній системі проявляється ставлення до неї. Радикальна політична поведінка є різновидом політичної поведінки протестного характеру, за якої відбувається порушення правових і морально-етичних норм, зумовлене бажанням досягнути змін у критично швидкий термін.

Політичний радикалізм як соціально-психологічне явище зумовлене специфікою розвитку суспільства загалом і його актуальним станом, зокрема

рівнем соціального напруження, яке спричиняє загальне емоційне збудження особи та стимулює протестні форми політичної поведінки.

Виявлено, що такі риси молодшої особи, як емоційна збудливість і лабільність, тривожність, максималізм, брак необхідних навичок розв'язування конфліктів, вікові кризи розвитку роблять молодь тією соціально-демографічною групою, в якій найінтенсивніше поширюються радикальні ідеї, що втілюються в політичній поведінці.

Ситуація соціальної напруженості, правлячи за тло, прискорює прийняття рішення про радикальну поведінку. Психологічним підґрунтям такої поведінки є відносна депривація як розходження між очікуваннями індивіда і реальним станом справ. Емоційною основою її є глибока соціально-психологічна образа – відчуття несправедливості, спричинене неможливістю реалізувати соціогенні потреби. В основі радикальної політичної поведінки лежать психологічні причини, які актуалізуються під впливом соціальних прецедентів, на які накладається ще й специфічна ідеологія та інтеріоризовані соціокультурні норми, що їх молодим людям транслює соціум.

Політична поведінка має як внутрішньоособистісні, суб'єктивні чинники так і чинники соціально-психологічні, які мотивують особу на включення в політичний дискурс, на участь у громадсько-політичному житті або навпаки – на політичну пасивність. Чинники політичної поведінки між собою взаємопов'язані і характеризуються накопичувальним ефектом. Специфіку політичної поведінки визначає політична соціалізація. Будучи процесом формування політичної картини світу, вона формує систему політичних ставлень, без яких неможлива взаємодія людини з політичною системою.

Основний зміст розділу висвітлено в 3 публікаціях, 2 з яких опубліковані у фахових виданнях [Балюта, 2017а; Балюта, 2016; Baliuta, 2016].

РОЗДІЛ 2

РАДИКАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК ФОРМА ІНТЕГРАЦІЇ МОЛОДІ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

У розділі представлено організацію та процедуру проведення експериментально-констатувального дослідження соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді. Обґрунтовано використання експериментального методу для виявлення факту впливу соціально-психологічних чинників на політичну поведінку, які радикалізують її, пояснено вибір діагностичного інструментарію. Представлено кількісний та якісний аналіз отриманих результатів експериментального дослідження соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молодих осіб.

2.1. Організація емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді

Емпіричне дослідження відбувалось у три послідовні етапи. На першому етапі – концептуально-підготовчому – було розроблено концепцію проведення емпіричного дослідження для виявлення соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді та з'ясування можливостей її дерадикалізації, проведення профілактичної роботи з метою запобігання виникненню й поширенню радикальної політичної поведінки в середовищі молоді, підбрано та обґрунтовано методи проведення емпіричного дослідження.

Другий етап – експериментально-констатувальний – складався з двох частин. Метою першої була розробка програми та проведення експериментального дослідження для виявлення соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді.

Експериментальне дослідження вивчення соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді складалося з трьох підетапів – підготовчого, власне експериментального та аналітичного і включало дві серії. Другу частину було присвячено з'ясуванню можливостей дерадикалізації політичної поведінки молоді, вона також відбулась у три послідовні підетапи – підготовчий, власне експериментальний та аналітичний.

На третьому етапі – формувальному – було досліджено динаміку властивостей політичної поведінки молоді під впливом участі в соціально-психологічній тренінговій програмі профілактики радикальної політичної поведінки. Етап теж містив три послідовні підетапи – підготовчий, тренінговий та аналітичний.

Загалом на всіх перелічених етапах до участі в дослідженні було залучено 297 осіб.

Для з'ясування соціально-психологічних чинників, які впливають на політичну поведінку молоді, радикалізуючи її, на концептуально-підготовчому етапі було обрано метод експерименту. Згідно з твердженнями Р. Уіммера та Дж. Домініка, саме експеримент є найкращим дослідницьким методом соціальних наук для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків [Wimmer & Dominick, p. 239]. Перевага експериментального методу для нашого дослідження полягає насамперед у тому, що саме експеримент дає можливість досліднику контролювати незалежну змінну, її інтенсивність і тривалість впливу, оскільки тема дослідження є досить гострою, а сам експеримент носить формувальний характер.

Вивчення соціально-психологічних чинників, які радикалізують політичну поведінку молоді, експериментальним способом передбачає насамперед формулювання чітких завдань, які будуть виконуватись на кожному підетапі експериментально-констатувального етапу дослідження, визначення залежної та незалежної змінних дослідження, критеріїв, за якими будуть формуватись групи випробуваних, з'ясування показників, які будуть

свідченнями того, що політична поведінка молодих осіб набула радикального характеру, і власне встановлення та специфікація соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді.

Грунтуючись на розумінні природи явища радикалізму, які ми теоретично дослідили у передньому розділі, беремо до уваги, що фактично він виступає унікальною за своєю природою соціально-психологічною компонентою, так званим мотиватором та ідейним поясненням своєрідних проявів поведінки окремих людей чи груп людей, метою якої є досягнення суспільних змін. Відтак у своєму дослідженні ми зважаємо на те, що політична поведінка є не тільки зовнішньо спостережуваними діями чи бездіяльністю, але й сукупністю внутрішніх реакцій індивіда чи групи людей.

Спираючись на результати теоретичного дослідження, мети дослідження, його об'єкта й предмета, ми припустили, що:

- обговорення молоддю політичних питань у групі однодумців радикалізує політичні погляди її учасників, стимулює радикальну політичну поведінку;
- матеріали радикалістського спрямування у ЗМК можуть змінювати як ставлення до предмета інформування, так і змінювати якості політичної поведінки молоді, радикалізуючи її.

Незалежною змінною експериментального дослідження є соціально-психологічні чинники, які здійснюють радикалізаційний вплив на політичну поведінку молоді.

Залежною змінною експериментального дослідження виступають патерни політичної поведінки молоді.

Експериментально-констатувальний етап дослідження соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді відбувся у вже згадані три послідовні підетапи, які доповнювали один одного, кожний з яких характеризувався своїми специфічними завданнями.

На підготовчому підетапі ми розробляли програму проведення експерименту, підбирали та розробляли методичний інструментарій,

необхідний для досягнення мети нашого емпіричного дослідження. Відтак завдання підготовчого підетапу експериментально-констатувального дослідження було визначено такими:

- розробити і дібрати необхідний діагностичний інструментарій на основі попереднього теоретичного дослідження і аналізу наукової літератури;
- визначити критерії, згідно з якими будуть сформовані групи випробуваних для експерименту;
- розробити систему емпіричних показників, які вказуватимуть на те, що політична поведінка молоді радикалізувалась;
- здійснити апробацію програми експерименту та остаточно завершити її підготовку на основі корекції за результатами проведеної роботи.

На другому підетапі експериментально-констатувального етапу – власне експериментальному – ми безпосередньо проводили експериментальне дослідження та збирали емпіричні дані. Завдання, які розв'язувались на цьому підетапі дослідження, були такими:

- сформувати групи випробуваних на основі попередньовизначених критеріїв;
- провести дві серії експерименту.

З метою перевірки наших припущень було розроблено дві серії експерименту.

Перша серія експерименту мала на меті перевірити наше перше припущення. Фактично експеримент перевіряє, чи впливає склад групи і обговорення актуальних громадсько-політичних питань між учасниками цієї групи на результат їхнього обговорення та чи має це вплив на політичну поведінку членів цієї групи і якщо має, то який саме. А конкретніше, у експериментальному дослідженні ми перевіряємо припущенням, що обговорення молоддю політичних питань у групі однодумців радикалізує їхні політичні погляди та стимулює радикальну політичну поведінку.

Друга серія експерименту перевіряла наше друге припущення. Метою експерименту фактично є перевірка того, чи можуть матеріали

радикалістського змісту у ЗМК впливати на ставлення до предмета інформування у напрямі екстремізації інтенсивності його вираження чи навіть зміни на протилежне, і чи можуть вони радикалізувати політичну поведінку та власне актуалізувати готовність до такої поведінки.

Сутність експерименту полягала у порівнянні ставлення молодих людей до визначених експериментом проблемних ситуацій та їхньої політичної поведінки до експериментального впливу – впливу повідомлень радикалістського змісту у ЗМК – та після нього, а відтак ми виявляли чи здійснюють такі повідомлення вплив на політичну поведінку молоді і якщо здійснюють, то який саме.

Відповідно до поставленої мети емпіричного дослідження, як для першої, так і для другої серії експерименту було сформовано дві групи випробуваних – експериментальну та контрольну групи.

Третій підетап експериментально-констатувального етапу – аналітичний. Основна мета роботи на ньому полягала у тому, аби проаналізувати отримані на власне експериментальному підетапі дослідження емпіричні дані, виявляючи та характеризуючи чинники соціально-психологічної природи, які радикализують політичну поведінку молодих осіб, виявити психологічний зміст цих чинників та зробити відповідні висновки.

Поставлена мета передбачала розв'язання таких завдань:

- на основі підібраних статистичних методів аналізу даних здійснити кількісну та якісну обробку отриманих емпіричних даних;
- виявити соціально-психологічні чинники, які радикализують політичну поведінку молоді;
- проаналізувати психологічний зміст виявлених чинників.

Виявити ефект експериментального впливу, а відтак і визначити чинники, що впливають на залежну змінну, можна порівнявши результати за тими й самими ж показниками до експериментального впливу та після нього. Для цього у нашому емпіричному дослідженні соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді ми використали порівняльний

аналіз отриманих даних. Оскільки емпіричне дослідження було спрямоване на виявлення соціально-психологічних чинників, які радикалізують політичну поведінку молодих осіб, то важливо було зафіксувати результат здійсненого впливу на їхню політичну поведінку. З такою метою у порівняльному аналізі ми співставляли результати, отримані до експериментального впливу та після нього. У тому випадку, коли результати після здійсненого впливу якісно та кількісно змінювались у сторону радикалізації прояву політичної поведінки, ми могли зафіксувати здійснений вплив як чинник, що радикалізує політичну поведінку.

З метою визначення статистично значущих відмінностей між показниками за досліджуваними ознаками, отриманими до експериментального впливу та після нього, було застосовано непараметричний Т-критерій Вілкоксона для залежних вибірок. Цей критерій було обрано, оскільки наші емпіричні дані відповідають характеристикам саме непараметричних. Крім того, наші дані були представлені у різних типах шкал – як у метричній (у нашому дослідженні у інтервальній) шкалі, так і у неметричній (у нашому дослідженні – порядковій). Беручи до уваги те, що Т-критерій Вілкоксона дозволяє дослідити дані без врахування характеру розподілу змінних, а отже, без дотримання вимоги нормального розподілу, а також змінних, які належать до обох типів шкал, то вибір цього статистичного інструменту є обґрунтованим. Ґрунтуючись на тому, що даний критерій здійснює аналіз на основі співставлення абсолютних величин вираженості зсувів у якомусь із напрямів, для нашого дослідження він дає можливість встановити напрям змін, їхню вираженість, дозволяє визначити, чи є зсув показників у якомусь із напрямів інтенсивнішим, ніж у іншому, чи ні. Оскільки Т-критерій Вілкоксона використовується саме для парних вибірок, то нам він оптимально підходить для того, щоб ми змогли порівняти два виміри одних і тих же ознак для однієї і тієї ж вибірки, здійснених у різних умовах вимірювання, тобто до експериментального впливу та після нього [Наследов, 2005; Наследов, 2004; Бююль, 2005].

Власне з метою встановлення відповідності реального розподілу змінних нормальному було використано критерій узгодженості Колмогорова-Смирнова, який, порівнюючи емпіричний розподіл накопичених частот вибірки з теоретичним (тобто нормальним) і знаходячи точку, у якій сума накопичених розходжень між двома розподілами є найбільшою, проводить оцінку достовірності такого розходження [Наследов, 2005; Ермолаев-Тюмин, 2012].

Для того, щоб встановити, чи зміни у визначених емпіричних показниках після експериментального впливу були результатом саме цього впливу, а не зумовлені іншими побічними чинниками, було використано непараметричний U-критерій Манна-Вітні, оскільки саме цей інструмент дозволяє нам встановити відмінність між двома незалежними вибірками за рівнем вираженості визначеної порядкової змінної [Наследов, 2005]. У нашому дослідженні U-критерій Манна-Вітні було застосовано для оцінки розходжень між показниками у експериментальній та контрольній групах випробуваних для того, щоб точно з'ясувати факт експериментального впливу на досліджуваних молодих осіб.

З метою встановити ступінь радикальності у зазначених учасниками дослідження способах їхньої політичної поведінки було використано метод експертних оцінок. Питання, які були запропоновані випробуваним, передбачали відкриту розгорнуту відповідь, а відтак стандартизованого способу обробки таких емпіричних даних ми не мали, у зв'язку з чим і було використано цей метод, за якого експерти проводили свій інтуїтивно-логічний аналіз проблеми з оцінкою суджень та подальшою обробкою результатів [Киреева, 2014]. У нашому дослідженні ми використали такий різновид цього методу як експертне опитування. Експертами виступили кваліфіковані психологи, яким було запропоновано оцінити відповіді випробуваних на предмет радикальності їхньої політичної поведінки за трибальною шкалою. У подальшому відповіді учасників нашого експерименту аналізувались на основі отриманих результатів.

Сутність статистичної обробки отриманих даних полягала насамперед у тому, аби простежити який ефект спричиняє експериментальний вплив на визначені показники. У тому випадку, коли він чинить вплив у напрямі радикалізації політичної поведінки та визначених емпіричних показників, ми можемо говорити, що такий вплив слід вважати чинником радикалізації політичної поведінки.

2.2. Експериментальне дослідження соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді

2.2.1. Програма експериментального дослідження. Метою експериментального дослідження соціально-психологічних чинників радикалізації політичної молоді було не просто виявити такі чинники, але й розкрити їхній зміст. Відповідно до поставленої мети та задля перевірки наших припущень були розроблені та проведені дві серії експерименту, кожна з яких, у свою чергу, мала свою специфічну мету.

На підготовчому підетапі експериментально-констатувального етапу дослідження було здійснено перевірку програми обох серій експерименту з метою їхньої корекції та уточнення психологічного інструментарію. Ця частина дослідження проводилась у грудні 2016 року. Так, у першій серії експерименту взяли участь 42 особи віком від 18 до 35 років, половина яких склали експериментальну групу (13 осіб жіночої статі та 8 осіб чоловічої статі), а інша половина – контрольну (10 осіб жіночої статі та 11 осіб чоловічої статі). У другій серії експерименту взяли участь 32 особи також віком від 18 до 35 років з яких 17 склали експериментальну групу (10 осіб жіночої статі і 7 осіб чоловічої статі), а 15 – контрольну (8 осіб жіночої статі і 7 осіб чоловічої статі). У обох серіях експерименту брали участь студенти вищих навчальних закладів, співробітники комерційних установ, державних закладів та тимчасово непрацюючі. Дослідження проводилось у місті Києві.

Сутність статистичної обробки даних полягала у визначенні чутливості діагностичного інструментарію до експериментального впливу, тобто ми перевіряли, чи здатна конкретна методика показати зміни відповідного емпіричного показника у двох умовах вимірювання. Фактично ми перевіряли, чи відрізнялись результати за показниками конкретного діагностичного інструменту до експериментального впливу та після нього за допомогою непараметричного Т-критерію Вілкоксона. У тому випадку, якщо відмінності виявлялись статистично незначущими, ми звертали увагу на відмінність відповідей, які описували політичну поведінку, і якщо останні виявлялись статистично значущими, тоді приймалося рішення про незастосування відповідного інструменту.

Перша серія експерименту була присвячена перевірці того, чи може група, а точніше її склад, вплинути на політичну поведінку членів цієї групи, змінивши її якості. Ми з'ясували що відбувається у результаті групової дискусії стосовно актуальних громадсько-політичних питань у групі з різним складом та як змінюється політична поведінка учасників цих групи під впливом такого обговорення.

У своєму дослідженні ми послуговуємось визначенням групової дискусії, яке запропонував М. Стінберген, а саме розуміння її як спілкування, яке ґрунтується на принципах обґрунтування точок зору індивідів та їхнього подальшого узагальнення, результатом чого є розгляд теми обговорення з максимально можливої кількості сторін [Steenbergen, Bachtige, Spordli, & Steiner, 2003, p. 23].

У дослідженні ми приймаємо до уваги, що, згідно з висновками групи дослідників під керівництвом К. Санстейна, в умовах групової дискусії може виникати феномен груподумства, який з'являється тоді, коли питання обговорюються саме у групі однодумців [Sunstein, 2007, p. 183; Schkade, Sunstein, & Hastie, 2010]. Дослідники стверджують, що саме така ситуація впливає на ставлення до теми дискусії, а отже, і на поведінку, змінюючи її [Grönlund, 2014; Sunstein, 2007; Grönlund, 2015].

Ми припустили, що політична поведінка молодих осіб може набувати ознак радикальності у тому випадку, коли молоді люди обговорюють конкретні громадсько-політичні питання у групі людей, чиї точки зору стосовно цих питань співпадають. Схожі погляди на одну й ту ж ситуацію можуть радикалізуватись у процесі групової дискусії, а відтак стимулювати радикальну політичну поведінку.

Згідно з результатами статистичного аналізу, здійсненого після проведення апробації програми експерименту на підготовчому підетапі експериментально-констатувального етапу дослідження, було виявлено, що програма першої серії експерименту не потребує додаткової корекції чи уточнення діагностичного інструментарію.

Експеримент проводився у грудні 2016 року – січні 2017 року. Питаннями для дискусії, які власне виступили стимульним матеріалом у цій серії експерименту, було визначено теми, які на період проведення дослідження були актуальними на часі та викликали інтерес і бажання обговорення, а саме:

- неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК);
- несприятлива для молоді ситуація на ринку праці;
- матеріальні проблеми в суспільстві.

Сутність групової дискусії, що власне і було експериментальним впливом, полягала у тому, що учасники обговорювали вищезазначені питання протягом 20 хвилин кожне. Кожний учасник групи повинен був ознайомити інших учасників з власним баченням ситуації і висловити свою точку зору. Результатом роботи було групове рішення, якого мали дійти молоді люди у процесі обговорення, яке описувало б стратегію розв'язання проблемної ситуації.

Загалом у цій серії експерименту взяли участь 98 учасників віком від 18 до 35 років. У експерименті взяли участь студенти вищих навчальних закладів,

співробітники приватних установ, державних закладів, тимчасово непрацюючі. Дослідження проводилось у містах Києві та Чернігові.

Схему відбору випробуваних у експериментальну і контрольну групи, яку ми використали у своєму дослідженні, свого часу представили Л. Розенбліт та Ф. Кейл, яка пізніше була використана у дослідженнях Ф. Фернбаха, С. Сломана, Т. Роджерса і К. Фокса [Rozenblit & Keil, 2002; Fernbach, Rogers, Fox, Sloman, 2013; Fernbach, Sloman, Louis, & Shube, 2013]. З огляду на запропоновану схему, половина всіх учасників першої серії сформували експериментальну групу (27 осіб чоловічої статі та 22 особи жіночої статі), а друга половина – контрольну (26 осіб чоловічої статі та 23 особи жіночої статі). Кожна з груп була розділена на 7 підгруп по 7 випробуваних кожна. Саме у таких групах по 7 осіб і проводилося дослідження. Фактично обидві групи – і експериментальна, і контрольна – були еквівалентними за показниками віку, статі випробуваних, їхньої освіти, кількістю студентів, працюючих молодих осіб та тимчасово безробітних у складі обох груп.

Експериментальна та контрольна групи відрізнялись тільки за єдиним показником. До складу експериментальної групи увійшли молоді люди, які дали позитивну відповідь на ті питання, які перевірялись експериментом, тобто висловили свою згоду з тим, що описані ситуації є проблемами і їх слід розв'язувати. Така умова відбору учасників експериментальної групи пояснюється тим, що в основі радикальної політичної поведінки лежить невдоволення актуальною ситуацією, яку індивід прагне змінити. Відтак у тому випадку, коли індивід не розглядає конкретну ситуацію як проблему, у нього відповідно не виникне і бажання її змінити. Саме тому прояв радикальної політичної поведінки можливий у випадку невдоволення поточним станом справ. Керуючись таким розумінням, ми і використали вищезгадану схему формування експериментальної та контрольної груп випробуваних, за якої до учасників контрольної групи така вимога не висувалась, тому до її складу увійшли молоді люди з різним поглядами на ситуації.

Для проведення цієї серії експерименту було використано спеціально розроблену анкету та одну формалізовану методику (перший блок методики «Самопочуття – поведінка – культура» А. Склярчук).

На питання анкети кожний учасник відповідав двічі – за кілька днів до проведення експерименту та відразу після групового обговорення. Саме на основі попереднього опитування, у якому молоді особи зазначали своє ставлення до запропонованих для дискусії проблем, було сформовано групи учасників експерименту. Шляхом рандомізації ті учасники, чие ставлення до запропонованих проблем виявилось схожим, сформували 7 груп однодумців. За таким же принципом були сформовані і 7 контрольних групи, до складу яких увійшли молоді люди з різним ставленням до означених дослідженням проблем.

З метою, аби експериментальні питання не були такими очевидним для учасників експерименту, а відтак вони свідомо не вказували наперед бажані для експерименту відповіді, до переліку основних питань було додано ще сім таких: «Перехід до системи страхової медицини», «Поширення і посилення ролі англійської мови в українському суспільстві», «Недовіра до діяльності представників державної влади», «Зростання кількості одностатевих пар», «Потенційна можливість України приймати біженців з Сирії», «Зростання рівня злочинності», «Воєнно-політичний конфлікт на сході України».

Метою другої частини анкети було визначення власне політичної поведінки випробуваних. Для цього необхідно було зазначити по три способи розв'язання запропонованих дослідженням проблем кожним учасником дослідженням як громадянином України. Проблемами було визначено ті самі три ситуації, які випробувані обговорювали у ході проведення експерименту. З тією ж метою, що і у першій частині, до трьох ситуацій було додано ще дві, а саме такі: «Зростання рівня злочинності» та «Зростання кількості одностатевих пар».

Перший блок методики «Самопочуття – поведінка – культура» А. Складарук фактично являє собою адаптовану українською мовою методику САН (самопочуття – активність – настрої), розроблену В. Доскіним, Н. Лаврентьевою, В. Шарай і М. Мірошниковим. Цей психологічний інструмент складається з 30 протилежних характеристик, за якими випробувані оцінюють свій актуальний емоційний стан і самопочуття, визначають, наскільки є активними у конкретний момент оцінювання, відзначаючи відповідне йому значення на спеціальній шкалі за кожною парою тверджень. Максимальна кількість балів, які можна отримати за кожною зі шкал, складає 7 балів. Показники нижче 4 балів вважаються заниженими [Складарук, 2007]. Слід також зазначити, що ця методика має і другий блок питань, спрямований на визначення переважаючого типу політичної поведінки та політичної культури, але даний блок методики не увійшов до програми цієї серії експерименту, оскільки ті завдання, які він розв'язує, не співпадають з завданнями першої серії експерименту.

Для нашого дослідження цей діагностичний інструмент дає можливість визначити динаміку емоційного стану індивіда, що необхідно враховувати при з'ясуванні результатів взаємодії учасників групи, оскільки емоції відіграють важливу роль у мотивації політичних дій, а відтак і поведінки, адже саме вони є проявом потреб індивіда [Ракитянський, 2011, с. 76]. Учасники дослідження виконували завдання методики також двічі – безпосередньо перед груповою роботою та відразу по її завершенні.

Після групової роботи учасники також заповнювали анкету для визначення групового тиску з метою встановити, чи мав він місце, і якщо мав, то наскільки сильним був. Анкета складалася з 10 суджень, стосовно яких учасники дослідження мали висловити свою згоду чи незгоду. Рівень групового тиску визначався за трьома рівнями: низький, середній та високий.

Друга серія експерименту мала на меті перевірити наше припущення про те, що політична поведінка молоді може зазнавати змін під впливом

інформаційних повідомлень радикалістського змісту у ЗМК. Такі повідомлення можуть впливати на ставлення до предмета інформування того, хто їх сприймає, інтенсифікуючи це ставлення чи навіть змінюючи його, під впливом чого політична поведінка може набувати ознак радикальності. Ці ж повідомлення можуть і актуалізувати готовність до прояву радикальної політичної поведінки.

У своєму дослідженні ми відштовхуємось від розуміння матеріалів радикалістського змісту у ЗМК як таких, які містять пропаганду політичної, ідеологічної, національної тощо ненависті чи ворожості, чи ненависті чи ворожості стосовно будь-якої соціальної групи [Oselkov, 2011, p. 63].

Для того, аби інформаційне повідомлення в принципі вплинуло на поведінку індивіда, необхідно, щоб у його змісті мало місце поєднання двох основних умов, а саме переконання і пропозиції. Основний ефект переконання полягає у тому, що воно дотримується чітких законів логіки, апелюючи до раціонального мислення індивіда. У основі пропозиції лежить зменшення контролю свідомості за діяльністю індивіда, яке ґрунтується на його переконанні у тому, що інформація, яку він сприймає, є апріорі правдивою, такою, яку не потрібно перевіряти чи шукати інших джерел інформації [Oselkov, 2011, p. 57-58]. Однак зрозуміло, що для того, аби змінити політичну поведінку, вплинути на неї, формування одного ставлення до об'єкта чи іншого суб'єкта, чи навіть переконання, недостатньо. Для цього необхідні зразки поведінки – прості та зрозумілі кроки, які може зробити індивід з метою розв'язання проблеми. Отже, у нашому дослідженні ми перевіряємо вплив повідомлень радикалістського характеру у ЗМК саме з такою комбінацією умов.

Експеримент полягав у тому, аби перевірити і порівняти ставлення молодих людей до предмета інформування та якості їхньої політичної поведінки до експериментального впливу, тобто впливу повідомлень радикалістського змісту у ЗМК, та після нього і з'ясувати, чи можуть такі повідомлення радикалізувати політичну поведінку.

На основі результатів статистичного аналізу, який проводився після апробації програми експерименту на підготовчому підетапі експериментально-констатувального етапу емпіричного дослідження, ця програма зазнала корекції. Розглянемо спочатку перший варіант програми другої серії експерименту та обґрунтуємо вибір діагностичного інструментарію.

У експерименті було використано два тексти, взяті з соціальних мереж, які стали стимульним матеріалом у другій серії експерименту. Темою інформаційного повідомлення було визначено питання, яке на період проведення дослідження було актуальним і викликало інтерес, а саме «Недовіра до діяльності представників державної влади».

Перший текст, з яким працювали молоді люди з експериментальної групи, за ознаками, які було згадано вище, мав би вплинути на їхню поведінку, а за змістом він був радикалістським. Цей текст містив логічне пояснення ситуації як проблемної – такої, яку необхідно терміново розв'язувати. У повідомленні було представлено пояснення того, які переваги стануть доступними у випадку успішного розв'язання описаної ситуації та які проблеми тягне за собою залишення її без будь-яких змін, такою, як вона є на часі. Крім цього, текст апелював не тільки до логіки, але й до емоційної сфери читача повідомлення. Він був насичений емоційними фразами, зверненнями, закликами. Крім цього, у тексті був пропонування спосіб розв'язання ситуації, тобто те, що може зробити індивід, який прочитає його і прийме рішення долучитися (додаток А).

З другим текстом працювали учасники контрольної групи. Цей текст також був на задану експериментом тему, проте не був текстом-зверненням, тобто вплив на читача не був його метою, він не переконував чи впливав на емоційну сферу, у ньому не містилося жодного заклику до дії, роз'яснення ситуації чи її оцінки. У тексті подавались результати опитування українців однією з міжнародних організацій у галузі підтримки електоральних прав

громадян. Таким чином текст представляв тільки констатацію ситуації як такої (додаток Б).

Для проведення цієї серії експерименту було використано три формалізовані методики (методику «Самопочуття – поведінка – культура» А. Склярук, опитувальник політичної толерантності І.В. Жадан і методику оцінки рівня сугестивності О. Єлісеєва) і спеціально розроблену анкету.

За допомогою методики «Самопочуття – поведінка – культура» А. Склярук, яку ми знову використали і у другій серії експерименту, ми мали на меті продіагностувати переважаючий тип політичної поведінки та політичної культури індивіда.

Автор вважає, що, згідно з діахронним підходом, політичну поведінку індивіда можна змінювати, впливаючи на складові самопочуття, а відтак і на саме соціальне почуття. Тобто впливаючи на емоції, настрої, почуття, психічні стани людини, здійснюється вплив на її соціальне самопочуття. Автор методики наголошує, що за рахунок так званої технологічно привнесеної компоненти соціального самопочуття можна спричинити тимчасову або сталу трансформацію політичної поведінки індивіда. І у цьому контексті саме політична пропаганда, реклама, паблік рілейшнз розглядаються автором як моделі технологій опосередкованого впливу на соціальне самопочуття, а відтак і політичну поведінку індивіда [Склярук, 2007, с. 17-18]. Оскільки наш експериментальний вплив і полягає у опосередкованому впливові ЗМК, було прийнято рішення про використання цього діагностичного інструментарію.

У другій серії експерименту ми використали обидва блоки методики, перший з яких перевіряє динаміку емоційного стану випробуваних, а другий блок має на меті визначити притаманні випробуваному тип політичної поведінки та політичної культури. Цей блок складається з 55 суджень, на кожне з яких випробуваний відповідає ствердно або негативно. Рівень вираженості різновидів політичної поведінки та культури здійснюється за 5-бальною шкалою [Склярук, 2007].

Отже, використавши дану методику у своєму експериментальному дослідженні, ми маємо змогу визначити тип політичної поведінки індивіда з урахуванням ступеня його враженості, відтак можна прослідкувати, чи впливають ЗМК не тільки на тип політичної поведінки, але й на силу її вираження. Також перевіряється зміна емоційного стану учасників експерименту, що важливо враховувати при дослідженні впливу інформації в ЗМК, а тим паче радикалістського характеру.

Опитувальник політичної толерантності І. Жадан перевіряє не просто рівень політичної толерантності випробуваного, але й визначає рівень її окремих компонентів. Згідно з автором, політична толерантність визначається як форма соціальної поведінки, яка забезпечує зв'язок і взаємодію різних, відмінних один від одного, суб'єктів. Політичну толерантність слід розуміти як систему ставлень, що визначають стосунки індивіда та спільноти. Вона визначає якісні параметри ставлення особи до самої себе, інших людей, влади, політичної системи та світу в цілому. Ці ставлення проявляють себе через соціально-психологічні установки, до структури яких входять три компоненти, а саме: когнітивний (зокрема політичні уявлення), емоційний (рівень переживань, що виникають у результаті політичної взаємодії) та поведінковий (тобто активність, своєрідний прояв реагування). Оскільки політична толерантність належить до системи політичних ставлень індивіда, які пов'язані з його політичною активністю, то її дослідження є особливо актуальним у світлі дослідження проблеми радикалізації політичної поведінки індивіда. Опитувальник складається з 77 суджень, з якими пропонується респонденту виразити свою згоду чи незгоду [Жадан, 2003; Жадан, 2004].

За допомогою цієї методики можна визначити як загальний рівень політичної толерантності, так і рівень її складових, що впливає на характерні риси прояву політичної поведінки індивіда.

Методика оцінки сугестивності О. Єлісеєва визначає рівень схильності випробуваного піддаватися навіюванню. Під сугестією автор розуміє

психологічний вплив на свідомість особи, метою чого є навіювання бажаних установок. Такі установки не завжди усвідомлюються та можуть суперечити волі індивіда. Сугестивність же є рівнем сприйнятливості індивіда до навіювання, що фактично є суб'єктивною готовністю особи підкоритися сугестивному впливові. Інформація у ЗМК переповнена сугестивними повідомленнями. Основними умовами досягнення мети таких повідомлень є доступність інформації, наочність, образність і лаконічність. У тому випадку, коли навіювана інформація співпадає з потребами та інтересами об'єкта впливу, вона буде мати надпотужний ефект. Автор стверджує, що сугестія впливає на установки, емоційну сферу і неусвідомлені мотиви (так звані сугестивні настанови), а відтак чинить вплив і на поведінку індивіда. Методика складається з 5 завдань, які випробувані виконують разом з експериментатором. Після чітких вказівок дослідника по кожному з 5 завдань випробувані виконують завдання [Елисеєв, 2001].

Цей діагностичний інструмент оцінює рівень сугестивності індивіда, що для нашого дослідження дає можливість з'ясувати, на скільки сильно випробувані схильні піддаватися впливові інформаційних повідомлень у ЗМК. Дана методика була використана тільки для перед-експериментального опитування учасників експерименту.

Окрім формалізованих методик у другій серії експерименту було використано анкету, яка складалася з двох частин. Метою першої частини анкети було з'ясувати ставлення до проблеми інформування. Як і у першій серії експерименту, для того, щоб зробити основне питання, за яким відбувалась робота, не таким очевидним, ми додали ще чотири, які, як і основне, були актуальними на період проведення дослідження, а саме такі: «Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)», «Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці», «Матеріальні проблеми в суспільстві», «Перехід до системи страхової медицини». Учасникам потрібно було виразити своє ставлення до запропонованих проблем на 4-значному континуумі значень від повної згоди до повної незгоди.

Друга частина анкети визначала, якою буде політична поведінка випробуваних. Подібно до першої серії експерименту, учасникам другої серії було запропоновано вказати три варіанти розв'язання зазначених проблем своєю політичною поведінкою. З тих же міркувань, що і у першій частині анкети, у перелік до основної проблеми було додано ще дві, а саме такі: «Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці» та «Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)».

Кожний учасник дослідження, як і у попередній серії, двічі відповідав на питання анкети та опитувальників – перед початком проведення експерименту та відразу після нього.

За результатами статистичного аналізу, здійсненого на підготовчому підетапі після апробації програми експерименту, методики, які показали низьку чутливість до вказаного експериментального впливу було вилучено з подальшої роботи. Серед цих методики опинилися такі: опитувальник політичної толерантності І. Жадан та другий блок методики «Самопочуття – поведінка – культура» А. Склярчук.

Друга серія експерименту проводилась у лютому – на початку березня 2017 року. Загалом у дослідженні взяли участь 94 особи віком від 18 до 35 років. Як і у першій серії, у другій також взяли участь студенти вищих навчальних закладів, співробітники приватних установ, державних закладів, тимчасово непрацюючі. Дослідження проводилося у містах Києві та Чернігові. Половина учасників сформували експериментальну групу (25 осіб чоловічої статі та 22 особи жіночої статі), а друга половина – контрольну групу (27 осіб чоловічої статі та 20 особи жіночої статі).

Безумовно, основним показником ефективності експериментального впливу є зміна політичної поведінки випробуваних. Тому саме цей критерій є ключовим для нашого аналізу. Відбулась перевірка рівня радикальності політичної поведінки випробуваних. Крім того, у обох серіях перевірялась динаміка ставлення випробуваних до запропонованих проблем, адже радикальна політична поведінка обов'язково є ідейно обґрунтованою, а

відтак у основі прояву радикалізму обов'язково мають бути відповідні ставлення та знання про предмет. Оскільки у першій серії експерименту відбувалась групова робота, то у післяекспериментальному зрізі ми перевіряли, чи мав місце груповий тиск, і у тому випадку, якщо молоді люди відзначали, що тиск був і групове рішення приймалося за умов тиску, то ми аналізували, яким був його рівень. Також відбувалось спостереження за емоційним фоном учасників експерименту, адже радикалізація політичної поведінки та емоційний стан індивіда взаємопов'язані.

У другій серії експерименту, окрім динаміки зміни політичної поведінки і ставлення молодих людей до запропонованих проблем, у передекспериментальному опитуванні ми перевіряємо рівень випробуваних піддаватися впливові – рівень їхньої сугестивності, оскільки чим вищим є такий рівень, тим легше індивід піддається впливові і тим легше вплинути на його поведінку і, зокрема, політичну. Оскільки ЗМК чинять потужний вплив на емоційну сферу індивіда, його настрій, стан, то у цій серії експерименту ми також перевіряли як на молодих осіб впливають повідомлення радикалістського змісту.

Таким чином, основна мета аналізу емпіричних даних полягала у тому, аби відстежити ефект експериментального впливу на поведінковому, емоційному та когнітивному рівнях. Якщо на усіх трьох рівнях ми фіксували зміни, які співпадали з характеристиками, що описують радикальну політичну поведінку, то могли стверджувати, що такий вплив являється чинником радикалізації політичної поведінки.

2.2.2. Психологічна характеристика рівнів радикальності політичної поведінки. Одним з ключових завдань емпіричного дослідження було проаналізувати динаміку рівня радикальності політичної поведінки молоді. Оцінка цієї якості стала можливою після використання методу експертних оцінок.

Одним із завдань, яке виконували випробувані обох серій експерименту, було зазначити способи розв'язання запропонованих проблем, проявивши свою політичну поведінку. Відповіді, які зазначали молоді люди у своїх анкетах, були оцінені трьома психологами-експертами. Експертами виступили практикуючі психологи, які у своїй професійній діяльності багато часу приділяють роботі саме з молоддю, проводять тренінгові заняття з нею та консультації.

Проводячи експертне оцінювання, ми зважали на те, що експерти володіють компетентними знаннями стосовно психологічних особливостей політичної поведінки молодих осіб та специфіки їхньої радикальної політичної поведінки. З огляду на отримані результати можемо зробити висновки, що рівень узгодженості думок експертів є високим (коефіцієнт конкордації $W = 0,78$).

Кожний експерт оцінював відповіді випробуваних за трибальною шкалою:

- 1 – низький рівень радикалізму;
- 2 – середній рівень радикалізму;
- 3 – високий рівень радикалізму.

У тому випадку, якщо експерт не вбачав у відповідях випробуваного ознак радикальності, така відповідь позначалась як нерадикальна і отримувала 0 балів за досліджуваною ознакою.

Згідно з результатами оцінок експертів, було визначено три рівні за ознакою радикальності політичної поведінки:

- низький рівень: $x \leq 1$;
- середній рівень: $1 > x \leq 2$;
- високий рівень: $2 > x \leq 3$,

де x – показник рівня радикальності політичної поведінки.

Характерні особливості політичної поведінки низького рівня радикальності полягають у тому, що така поведінка не тягне за собою тяжких наслідків, як то загрозу чи шкоду здоров'ю чи навіть життю інших людей, не

має на меті руйнування будь-якого майна чи творів історико-культурного значення, проте все ж відхиляється від норм мирного вираження власної позиції ненасильницьким способом чи таким, який порушує морально-етичні норми. Прикладами прояву політичної поведінки низького рівня радикальності можна зазначити: «блокування транспортних шляхів до моменту виконання вимог», «організую марші непокори», «не вийду на роботу і інших організую» тощо.

Політична поведінка середнього рівня радикальності характеризується тим, що вона передбачає псування чужого майна, завдання матеріальної й моральної шкоди іншим людям чи нанесення шкоди історико-культурним творам. Прикладами можна назвати такі варіанти поведінки, як: «розписати паркани навколо дому наших корупціонерів у дуже грубій формі, щоб і самі читали, і інші знали», «куплю зеленки, йоду і того держкрадія обіллю з радістю» тощо.

Для високого рівня радикальності політичної поведінки характерним є те, що наслідки такої поведінки несуть безпосередню загрозу життю і здоров'ю окремих людей, призводять до знищення їхнього майна, загрожують державній безпеці. Прикладами політичної поведінки високого рівня радикальності можна назвати такі варіанти: «показово облили кислотою корупціонерів», «показово побити хабарників», навіть вкрай радикальні варіанти, як наприклад, «організувати революцію і змінити у цій країні все» тощо.

Перехід від нижчого до дедалі вищого рівня радикальності політичної поведінки характеризується послідовним наростанням агресивності в способах прояву політичної поведінки, посиленням невдоволення, незгоди індивіда з актуальним становищем, підвищенням рівня його психологічного напруження.

Таким чином, на основі результатів експертної оцінки ми можемо простежити динаміку рівня радикальності політичної поведінки молодих людей, оскільки у нашому дослідженні ми аналізували відповіді випробуваних саме послуговуючись отриманими результатами.

2.3. Зміст соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді

2.3.1. Вплив групової дискусії на радикалізацію політичної поведінки молоді. Перша серія експерименту мала на меті перевірити наше припущення про те, що спілкування, дискусія молодих людей у групах з такими ж молодими людьми, які мають схожі чи навіть однакові погляди стосовно конкретних питань, може радикалізувати політичні погляди цих молодих людей і стимулювати їхню радикальну політичну поведінку.

Для того щоб підтвердити чи спростувати висунуте положення, спершу ми перевіряли, чи обговорення політичних питань у групі молодих осіб зі схожими політичними поглядами впливає на ставлення її членів до обговорюваних питань.

Згідно з такою ідеєю, у цих групах випробуваних виникає поляризація, тобто група стає однорідною стосовно тих ідей і переконань, які об'єднують навколо себе її членів. На відміну від цієї групи, у групі молоді, члени якої дотримуються різних точок зору на одні й ті ж питання, поляризації не виникає. І якщо у першій групі як наслідок можуть суттєво посилюватись когнітивні помилки, то у другій групі ризик виникнення цих помилок менший, проте сама група може переживати конфліктні ситуації, а окремі члени групи можуть зазнавати тиску зі сторони інших молодих осіб, чий погляд на ситуацію відрізняються.

З метою перевірити це припущення, ми порівняли ставлення випробуваних до запропонованих ситуацій до експериментального впливу та після нього: чи взагалі молоді люди розглядають їх як проблеми та чи варто докладати якихось зусиль для того, щоб ці ситуації змінити у сторону розв'язання проблем.

Згідно з показниками за Т-критерієм Вілкоксона, статистично значущими виявилися відмінності для чотирьох ситуацій з десяти у експериментальній групі учасників дослідження. Серед переліку цих

ситуацій виявилися всі три, які перевірилися експериментом, а також ще одна ситуація, яка до цієї категорії не входила, а була використана додатково, а саме «Недовіра до діяльності представників державної влади». Загалом, ідейно ця ситуація дуже пов'язана з тими питаннями, які перевірялися експериментально, а відтак значущість відмінностей у результатах за цією темою є цілком обґрунтованою.

В цілому, принципово не змінився напрям думки випробуваних. Зміни, які лежать в основі статистичної значущості відмінності результатів, полягають у тому, що молоді люди з експериментальної групи після обговорення експериментальних ситуацій обирали крайні полюси вираження свого ставлення до них. До групової роботи більшість молодих людей зазначали варіант відповіді «частково погоджуюсь», уникаючи однозначної відповіді, проте ситуація суттєво змінилась після групового обговорення. Відтак можна зробити висновки, що групова дискусія упевнила молодих людей у правильності їхніх поглядів.

На відміну від експериментальної групи випробуваних, результати аналізу відповідей молодих людей з групи контрольної не виявили статистично значущих відмінностей між ставленням до експериментального впливу та після нього за жодною із запропонованих експериментом ситуацій, згідно з показниками за Т-критерієм Вілкоксона.

Результати свідчать про те, що після здійсненого експериментального впливу відбулась однополюсна групова поляризація стосовно запропонованих питань серед тих учасників, які брали участь у дослідженні у складі експериментальних підгруп, оскільки кількість молодих людей, які обрали один з крайніх полюсів значень, зросла. Особливо яскраво такий ефект спостерігається у контрасті з результатами контрольної групи, у якій учасники майже повністю залишилися вірними своїй точці зору після групової роботи (табл. 2.1.).

Таблиця 2.1

Частка учасників, які обирали крайні полюси вираження свого ставлення до експериментальних ситуацій (%)

Ситуації	Експериментальна група (49 осіб)			Контроль-на група (49 осіб)	
	До експерименту	Після експерименту	Рівень значущості коефіцієнта	До експерименту	Після експерименту
Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці	38,8	75,5	**	42,9	46,9
Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)	42,9	79,6	**	40,8	38,8
Матеріальні проблеми в суспільстві	36,7	77,6	**	46,9	51
Недовіра до діяльності представників державної влади	44,9	75,5	**	42,9	40,8
Перехід до системи страхової медицини	32,7	32,7	-	36,7	36,7
Поширення і посилення ролі англійської мови в українському суспільстві	69,4	71,4	-	59,2	59,2
Зростання кількості одностатевих пар	53,1	53,1	-	55,1	55,1
Потенційна можливість України приймати біженців із Сирії	59,2	61,2	-	44,9	46,9
Зростання рівня злочинності	44,9	49	-	38,8	40,8
Воєнно-політичний конфлікт на сході України	53,1	59,2	-	49	51

Примітка. Т-критерій Вілкоксона значущий на рівні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Так, на таблиці видно, що кількість молодих людей у експериментальній групі, які обрали крайній полюс вираження свого ставлення до проблем, збільшилась у всіх чотирьох випадках більше, ніж на третину, тобто ця третина молодих людей переглянула свою точку зору і виразила власну позицію впевненіше й однозначніше. Цікавим є той факт, що жодний учасник експериментальної групи не змінив свого ставлення у зворотному напрямі – від крайнього значення до посереднього.

Такий ефект групового обговорення серед однодумців можна пояснити тим, що опиняючись у середовищі людей, які дотримуються таких самих

поглядів на конкретну ситуацію, індивід отримує підкріплення своєї позиції, стає впевненим у тому, що його ідеї поділяють інші люди, а надто після того як ці ідеї не просто обговорилися, але й знаходилися способи розв'язання проблемних ситуацій. Тобто спрацьовує так званий ефект групового підкріплення.

На відміну від експериментальної групи, у групі контрольній такого ефекту ми не спостерігали. У цій групі кількість її учасників, які змінили своє ставлення до ситуацій, змінилась дуже несуттєво. Змінили своє ставлення у сторону впевненості, тобто обрали полюсне значення, всього кілька молодих людей. Порівняно з експериментальною групою, у групі контрольній було виявлено два випадки, коли молоді люди змінювали своє ставлення у зворотному напрямі – від найбільш вираженого до посереднього (по одному випробуваному за другою та четвертою ситуаціями), тобто очевидно, що у цих випадках твердість переконання похитнулась під впливом групового обговорення, адже кожна молода особа з контрольної групи мала можливість почути точку зору, що відрізняється від її власної, обґрунтування такого бачення, отримавши ті аргументи, які змусили її переглянути ставлення до конкретних ситуацій.

Оскільки дискусія у контрольних групах відбувалась за участі молодих людей з різними точками зору стосовно одних і тих же питань, то очевидно, що така зміна відбулась внаслідок розгляду питань з різних ракурсів, не зациклюючись на однобокому трактуванні ситуації. Учасники групи, обстоюючи свою точку зору під час групового обговорення, не знаходили ідейного підкріплення своєї позиції серед інших членів групи, а у окремих випадках така дискусія переходила з площини обговорення ситуації у площину доказування правильності та єдиноможливості існування тільки однієї точки зору як найбільш вірної, що ще більше віддаляло прихильників протилежної позиції від її перегляду, залишаючи її без змін.

Слід зазначити, що обговорення питань у групі молодих людей з різними поглядами на неї дозволяє знизити імовірність виникнення когнітивних

помилку у групі, що теж може виступати своєрідним інгібітором розгортання радикальної політичної поведінки.

Таким чином, можна констатувати факт, що у тому випадку, коли молода людина, чії політичні погляди не дуже впевнені чи ще не до кінця визначені, чи вона навіть може сумніватися з приводу конкретних питань, потрапляючи у групу інших молодих людей, чії погляди стосовно тих самих питань знаходяться у тій самій площині, підтверджує свої думки й ідеї, адже знаходить однодумців, мислячих схоже. Відбувається так званий ефект взаємного підкріплення, за якого індивіди укріплюють віру у свої ідеї один одному. Відтак, згідно з отриманими результатами, впевненість такої людини з не до кінця сформованими поглядами зростає, що веде до більшої імовірності політичної активності.

Якщо ж говорити про отримані результати у контексті політичної поведінки, то між ставленням і поведінкою існує прямопропорційний зв'язок: чим впевненіший індивід у своїй позиції, тим впевненішою є і його політична поведінка. Тим паче, послуговуючись результатами нашого теоретичного аналізу, вищою є імовірність актуалізації радикальної політичної поведінки саме тих молодих чоловіків та жінок, які твердо впевнені і переконані у власній позиції.

Проаналізувавши вплив групової дискусії на ставлення молодих людей до основних громадсько-політичних проблем, ми можемо перевірити наше судження про те, що групова дискусія впливає на політичну поведінку. Відповідно до цієї думки, вплив групової дискусії проявиться у експериментальній групі, тобто серед молодих людей, чії політичні погляди схожі. Оскільки питання, запропоновані для дискусії, були суспільно актуальними на період проведення експерименту, то очевидно, що молоді люди мають власну точку зору стосовно їх. Таким чином, перевірялося, який вплив здійснює групове обговорення у двох групах випробуваних, і чи такий вплив взагалі має місце.

Для того, щоб перевірити наше положення, було здійснено порівняння відповідей випробуваних з експериментальної та контрольної груп до групової дискусії та після неї, у яких молоді люди вказували способи розв'язання запропонованих громадсько-політичних проблем, проявивши свою політичну поведінку. За допомогою методу експертних оцінок відбулось оцінювання кожної відповіді випробуваних за критерієм радикальності та визначено її рівень, якщо у її змісті містились ознаки радикальності. Таким чином, на основі результатів цього оцінювання стало можливим визначити динаміку рівня радикальності політичної поведінки учасників до експериментального впливу і після нього.

Показники за Т-критерієм Вілкоксона у експериментальній групі виявили, що відмінності між результатами за усіма трьома питання, що перевірялись експериментом, до групової роботи і після неї виявилися статистично значущими. Результати за двома іншими ситуаціями – статистично незначущі, адже групове обговорення відбувалося на вказаних темах, а робота за рештою ситуацій не здійснювалась.

На основі результатів за U-критерієм Манна-Вітні ($p \leq 0,05$) ми встановили, що експериментальна і контрольна групи статистично значуще відрізняються за результатами післяекспериментального опитування ($p = 0,001$), тобто можна стверджувати, що експериментальний вплив на політичну поведінку молодих осіб був результативним. Тепер проаналізуємо яким саме був цей вплив.

Результати порівняльного аналізу середніх значень за ознакою радикальності політичної поведінки виявили, що рівень радикалізму збільшився після групової роботи у експериментальній групі випробуваних, а рівень радикалізму політичної поведінки молодих осіб з контрольної групи після обговорення залишився приблизно на тому ж рівні, на якому він був до початку роботи (рис. 2.1).

Примітка. Т-критерій Вілкоксона значущий на рівні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Рис. 2.1. Зміна рівня радикальності політичної поведінки після групової дискусії

Згідно з отриманими результатами, за усіма трьома ситуаціями, за якими відбувалась групова дискусія молодих осіб з експериментальної групи, відбулися зміни у сторону зростання рівня радикальності. Найвищі показники зафіксовані за темою «Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)», а найнижчі за темою «Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці».

Якщо звернутися до самих відповідей випробуваних, то така відмінність чітко простежується у їхніх відповідях, які до початку групового обговорення у своїй більшості були або не радикальними, або ж рівень їхньої радикальності був мінімальним.

Серед тих відповідей випробуваних, яких була переважна більшість, можна зазначити такі, котрі пропонували блокування транспортних шляхів з подальшим висування вимог до представників влади, численні варіанти організації різноманітних маршів, акцій, страйків, мітингів чи демонстрацій з метою висловлення свого протесту (подібні заходи молоді люди часто позначали як «марші/демонстрації/мітинги непокори», основна мета яких – заявити про своє невдоволення актуальним станом справ). Також часто зустрічались варіанти відповіді, які пропонували влаштовувати різні перфоманси біля органів державної влади з використанням театралізованих елементів.

Найбільш популярним варіантом розв'язання проблеми «Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці» випробувані вказували «не виходити на роботу» чи «ігнорувати робочий день, аби бути почутими» тощо. Згідно з визначеними характеристиками рівнів радикальності політичної поведінки, такі відповіді співвідносяться з низьким рівнем радикальності.

Також серед відповідей випробуваних до експериментального впливу було зафіксовано чотири випадки, які відповідали середньому рівню радикальності. Крім того, були також зазначені численні варіанти відповіді про власну електоральну активність, про свідомість політичного вибору, про власний вклад у досягнення розв'язання проблем тощо. Звісно, такі відповіді були позначені як нерадикальні.

Серед відповідей до експериментального впливу не було зафіксовано жодного випадку, який відповідав би характеристикам найвищого рівня радикальності політичної поведінки.

Після групового обговорення усіх питань рівень радикальності політичної поведінки учасників експерименту суттєво змістився у напрямі зростання, а відповіді якісно змінилися, зокрема були зазначені такі, які описувались найвищим рівнем радикальності. Прикладом подібних відповідей молодих людей можна вказати такі, у яких поєднувалась жорстокість самої поведінки з демонстративністю її здійснення, наприклад «показово побити хабарників»,

«народна вендетта політикам-крадіям», часто вказувались варіанти на тему привселюдного знищення майна державних чиновників тощо. Серед відповідей випробуваних, позначених цим рівнем радикальності, були й численні варіації на тему руйнування/підпалу/знищення майна тих людей, які розцінюються як корупціонери та хабарники.

Також серед відповідей випробуваних були зазначені такі, які відповідали середньому рівню радикальності, а саме неодноразово вказувались такі варіанти, як обливання фарбуючими засобами конкретних представників державної влади чи жбурляння у них різними предметами, які хоча й не несуть прямої загрози життю чи здоров'ю, проте супроводжуються моральним приниженням цих людей тощо. Саме таких відповідей після групової роботи була переважна більшість.

Відповідей, які позначались як нерадикальні, у післяекспериментальному опитуванні, порівняно з передекспериментальним, у кількісному співвідношенні було суттєво менше. Як уже було зазначено, у передекспериментальному опитуванні не було зазначено жодного випадку, за якого випробувані вказали варіант відповіді, який би співвідносився з найвищим рівнем радикальності, проте після групового обговорення такі варіанти з'явилися.

Результати за тим же Т-критерієм Вілкоксона у експериментальній групі випробуваних показали, що відмінність між відповідями, які стосуються політичної поведінки молодих людей, до початку їхньої участі у експерименті, та власне результатами, які представляли учасники експериментальної та контрольної груп як результат своєї спільної роботи, тобто те групове рішення, якого випробувані дійшли за результатами своєї спільної роботи і яке, з точки зору самих випробуваних, є максимально ефективним на шляху розв'язання конкретної громадсько-політичної проблеми, виявилися статистично значущими (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Динаміка радикальності політичної поведінки до групового обговорення та після нього

Ситуації	Експериментальна група (49 осіб)			Контрольна група (49 осіб)		
	До експерименту	Групове рішення	Після експерименту	До експерименту	Групове рішення	Після експерименту
Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці	0,74	1,82**	1,86	0,42	0,49	0,44
Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)	1,04	2,18**	2,12	0,4	0,47	0,36
Матеріальні проблеми в суспільстві	0,78	1,75**	1,73	0,48	0,63	0,52

Примітки. Значущість відмінностей вказана для результатів між показниками до експериментального впливу та груповим рішенням.

**– значущість на рівні $p \leq 0,01$; *– значущість на рівні $p \leq 0,05$ (за Т-критерієм Вілкоксона).

А от відмінності між відповідями після групової роботи та груповим рішенням виявилися статистично незначущими. Варто також зазначити, що більшість тих відповідей, які були представлені як групове рішення, учасники дослідження перейняли собі, адже у своєму післяекспериментальному опитуванні вони найчастіше вказували саме ті варіанти політичної поведінки, які було погоджені за результатами групової роботи.

Як і у випадку зі зміною ставлення до описаних експериментом громадсько-політичних проблем, так і у випадку зі зміною політичної поведінки можна простежити закономірність, яка полягає у тому, що молоді люди об'єднуються навколо спільної проблеми, яку необхідно розв'язати. У даному випадку фактично саме схожість точок зору на ситуацію є об'єднуючою умовою. Обговорюючи проблемні ситуації у групі однодумців, молоді люди

знаходили схвалення й підкріплення своїх ідей стосовно способу розв'язання конкретної проблеми, а часто ще й віднаходячи якісно нові способи, все сильніше заглиблюючись у проблему, поступово підсилюючи свій негативізм стосовно неї.

На цьому підґрунті виникає феномен груподумства. Однією з основних характеристик груподумства вважається недостатня критична оцінка альтернативних точок зору [Janis, 1972], що у подальшому може призводити до зацикленості учасників групи на одній ідеї та як наслідок - виникнення когнітивних помилок. У ситуаціях, коли учасники групи знаходять підтримку своїх ідей, поглядів серед інших членів групи, коли вони їх також поділяють, між ними часто виникають міцні емоційні зв'язки і така група стає уже не просто тимчасовим об'єднанням молодих людей, а одиницею, де рівень індивідуальної відповідальності знижується, а тому і способи розв'язання проблеми стають дедалі радикальнішими, а надто коли це є груповим рішенням.

Саме про це свідчать результати порівнянь співвідношень відповідей випробуваних, представлених як групове рішення, та відповідей до групового обговорення, з відповідями після групової роботи і груповим рішенням. Молоді люди перейняли способи поведінки, напрацьовані у групі, собі, що особливо є цікавим, адже групове рішення пропонувало суттєво радикальніший спосіб розв'язання ситуацій, ніж зазначали учасники експерименту до групової роботи.

На цій основі можна зробити висновки, що у експериментальній групі молоді люди знайшли односторонців, з якими разом напрацьовували способи розв'язування проблеми, і ці результати виявилися достатньо авторитетними для того, щоб далі використати їх у індивідуальній практиці, адже вони враховували точку зору учасників групи і кожний вніс свій вклад, додаючи щось своє, удосконалюючи вже існуюче. Відтак результат групової взаємодії описується характеристиками груподумства, що у подальшому може спрощувати пошук способів поведінки за схожих умов.

На відміну від експериментальної групи, результати у контрольній групі виявилися інакшими. Від самого початку показники середнього рівня радикальності політичної поведінки випробуваних були значно нижчим, ніж аналогічні показники у групі експериментальній, оскільки до складу цієї групи увійшли такі молоді люди, які не вважали, що описані експериментом ситуації, є проблемами для українського суспільства взагалі, а відтак причин щось змінювати просто немає. Саме тому політична поведінка таких молодих людей не буде характеризуватись радикальністю, адже протікатиме вона у комфортних для них умовах.

Згідно з результатами за Т-критерієм Вілкоксона, відмінність у результатах за політичною поведінкою випробуваних до експериментального впливу та після нього виявилась статистично незначущою для всіх трьох ситуацій, за якими велась групова робота, як не було статистично значущих відмінностей і за двома іншими ситуаціями також, тобто дискусія у групі молодих людей, чії політичні погляди на одну і ту ж ситуацію відрізняються, принципово не впливає на їхню політичну поведінку, так само, як не відбувається впливу на індивідуальну позицію стосовно конкретних громадсько-політичних проблем.

На основі отриманих результатів можна констатувати, що у контрольній групі випробуваних групове обговорення не радикалізувало політичну поведінку цих молодих людей. У випадку з другою ситуацією групова робота навіть навпаки – стала дерадикалізаційною можливістю, адже хоча й статистично незначущо, проте все ж рівень радикальності має тенденцію до зниження. Очевидно, це може бути пов'язаним з тим, що конкретна ситуація була розглянута з різних боків, а тому феномена поляризації групи не виникло, що, у свою чергу, стало перепорою на шляху виникнення когнітивних помилок.

За змістом же самі відповіді випробуваних були частково схожими з відповідями учасників експериментальної групи – найгостріші з них не перевищували за ознакою радикальності середнього рівня, і таких відповідей

було всього дві. Велика частина відповідей молодих людей взагалі були нерадикального змісту. Після обговорення у групі випробувані вказували відповіді, які фактично були співзвучними з тими, які вони зазначали до початку спільної роботи.

Якщо порівняти відповіді випробуваних до групової дискусії та самі результати цієї дискусії, то на основі показників за Т-критерієм Вілкоксона, представленими у таблиці 2.2, можна сказати, що за всіма темами, які обговорювались, статистичної значущості відмінностей не було виявлено. Відповіді, які були представлені як групове рішення, були дуже наближеними до тих, що вказувались до участі у експерименті. Такі ж самі результати ми отримали і стосовно відмінностей між груповим рішенням та післяекспериментальними відповідями молодих людей – статистично значущих відмінностей не виявлено. Відтак в усіх трьох випадках варіанти політичної поведінки є тими й самими: учасники не знаходять підтримки своїм ідеям серед інших молодих людей, а тому дотримуються своїх поглядів і надалі, тим паче, як ми уже зазначали, погляди на проблемну ситуацію учасників контрольної групи після групової роботи залишились майже без змін.

Що ж стосується групових рішень, то зважаючи на те, що учасники групи мають різні погляди на обговорювані громадсько-політичні ситуації, рішення носять досить усереднених характер, такий, який або задовольнив би усіх молодих людей у групі, або ж принаймні не викликав серйозного протесту зі сторони особи з відмінною точкою зору, а тому радикальною така політична поведінка бути не може, якщо групове рішення приймається на основі врахування точок зору всіх її учасників.

Оскільки часто може бути так, що групові рішення приймаються під тиском, ми з'ясували, чи був тиск групи на учасників дослідження у експериментальній та контрольній групах випробуваних, і якщо був, то наскільки сильний. Для цього ми використали спеціально розроблену анкету. Подібно до визначених рівнів радикальності політичної поведінки, тут також було визначено три рівні групового тиску: низький рівень (від 0 до 12 балів),

середній рівень (від 13 до 23 балів) та високий рівень (від 24 до 30 балів). Учасники дослідження заповнювали анкету після завершення групової роботи та прийняття групового рішення.

Згідно з отриманими результатами, рівень тиску групи на учасників експериментальної групи виявився нижчим, ніж у контрольній групі. Так, для експериментальної групи цей показник становить 5,52, що відповідає низькому рівню групового тиску, а для контрольної групи складає 14,2, тобто відповідає середньому рівню групового тиску. У відповідях жодного з випробуваних обох груп не було зафіксовано найвищого рівня групового тиску. Результати підтвердили наші очікування: груповий тиск виявився вищим у тій групі молодих людей, які мають різні погляди на одні й ті ж ситуації, оскільки групове рішення має представляти точку зору усіх членів групи, а у таких групах це буває зробити непросто.

Варто також зазначити, що під час обговорення експериментальних ситуацій у цій групі молодих людей виникали конфліктні ситуації, які доходили до підвищення голосу на інших учасників дослідження, чий погляд на ситуації відрізнялись, а також був зафіксований один випадок, за якого молоді люди зі словесної перепалки перейшли до сутички зі штовханиною (зазначимо, що раніше ці молоді люди не були знайомими і вперше зустрілись тільки у день проведення експерименту).

На відміну від контрольної групи, у групі експериментальній не було широкого різноманіття підходів до розгляду проблем її членами, а відтак не виникало серйозних прецедентів для застосування тиску на членів групи, навпаки молоді люди з цієї групи активно обговорювали проблемні ситуації і зацікавлено пропонували свої пропозиції щодо їх подальшого розв'язання. У ситуаціях виникнення груподумства спостерігається саме така тенденція, за якої члени групи не просто проявляють однотайність у прийнятті групового рішення, але й відбувається це спокійно, без суперечок, що часто є результатом конформізму членів групи.

Згідно з результатами нашого теоретичного аналізу, ми встановили, що у проявах радикальної політичної поведінки обов'язково є емоційний компонент. Послуговуючись першим блоком методики А. Склярук «Самопочуття – поведінка – культура», ми експериментально перевіряли це твердження. Ми очікували, що групове обговорення проблемних громадсько-політичних ситуацій у групі однодумців здійснить вплив на настрій молодих людей, змінивши його у напрямі погіршення, а також позначиться на активності, підвищивши її, впливаючи на готовність до дії. У контрольній же групі відмінностей за шкалами методики ми не очікували.

Згідно з результати за Т-критерієм Вілкоксона, ми виявили, що наше припущення було слушним як для показників за шкалою «настрій», так і для показників за шкалою «активність» у експериментальній групі випробуваних. У контрольній групі також виявились статистично значущими відмінності за однією зі шкал, а саме шкалою «настрій» (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Зміна показників самопочуття, активності та настрою після
групового обговорення**

Показники	Експериментальна група (49 осіб)		Контрольна група (49 осіб)	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Самопочуття	5,3	4,8	5,2	4,7
Активність	4,6	6,1**	5,0	5,4
Настрій	5,0	3,8*	5,4	3,7*

Примітка. Т-критерій Вілкоксона значущий на рівні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

З огляду на отримані результати, ми можемо стверджувати, що зміни в експериментальній групі за шкалою «настрій» вказують на те, що він суттєво знизився. Були зафіксовані численні переходи з одного полюсу ознаки до

іншого, що є свідченням не просто зміни інтенсивності певного показника, але того, що групове обговорення проблемних питань здатне взагалі змінити характеристику на протилежну. Серед найчастіше зафіксованих змін після групової дискусії були зафіксовані такі: зі «щасливий» на «нещасний», з «радісний» на «печальний», з «оптимістичний» на «песимістичний», зі «спокійний» на «схвильований», а також було виявлено частий перехід випробуваними з полюсу «розчарований» на «повний надій», що очевидно є ознакою впевненості у власних силах змінити становище за обговорюваними ситуаціями на протилежне та відчуття успіху цієї справи, яке виникло після обговорення у групі.

Зміни, які відбулись за шкалою «активність», можна тлумачити як підвищення збудженості учасників експериментальної групи після обговорення експериментальних ситуацій. Очевидно, що після групової дискусії та вироблення способів розв'язання проблемних ситуацій у молодих людей виникло бажання активності. Як і за шкалою настрою, за цією шкалою також зафіксовані численні випадки зміни полюсу за парами характеристик. Серед тих, які найчастіше зустрічались у відповідях випробуваних, такі: перехід від «пасивний» до «активний», від «бездіяльний» до «діяльний», від «сонливий» до «збуджений», від «бажання відпочити» до «бажання працювати».

Показники за шкалою «самопочуття» підтверджують показники за шкалою «активність». Хоча відмінність між результатами до експериментального впливу та після нього виявилась статистично незначущою, проте особливу увагу привертає часта зміна випробуваними полюсу за парою тверджень «розслаблений – напружений» саме на «напружений». Саме ця пара характеристик привернула нашу увагу, оскільки стан напруження у індивіда викликає дискомфорт, якого він прагне позбутися. До цієї ситуації додається песимістичний настрій і підвищена активність, навіть збудженість, тому така комбінація є небезпечною у світлі того, що попередньо були напрацьовані способи поведінки, тобто можливий шлях розрядки з метою зняття такого напруження.

У контрольній групі випробуваних зміна показників на шкалою «настрій» у сторону його погіршення проявилась основним чином не через обговорення складних у розв'язанні громадсько-політичних проблем, а пов'язана з моментами неузгодженості позиції членів групи за ситуаціями дискусії, оскільки не завжди випробуваним вдавалося знайти консенсус стосовно того, яке групове рішення слід прийняти, про що свідчать показники за рівнем групового тиску. Це обговорення поступово супроводжувалось зсуванням позитивних емоцій у сторону їхнього негативного полюсу, особливо яскраво це було виражено саме у тих випадках, у яких фіксувався груповий тиск на окремих членів групи. Така ситуація простежується в основному вираженою тенденцією до зміни у виборі полюсу за парами характеристик з «гарний настрій» на «поганий настрій» та з «захоплений» на «похмурий» після завершення групової дискусії.

Як ми і передбачали, групове обговорення проблемних ситуацій у експериментальній групі молодих людей впливає на емоційний компонент їхньої політичної поведінки, погіршуючи настрій та підвищуючи активність. Таке поєднання може виступити тригером розгортання радикальної політичної поведінки.

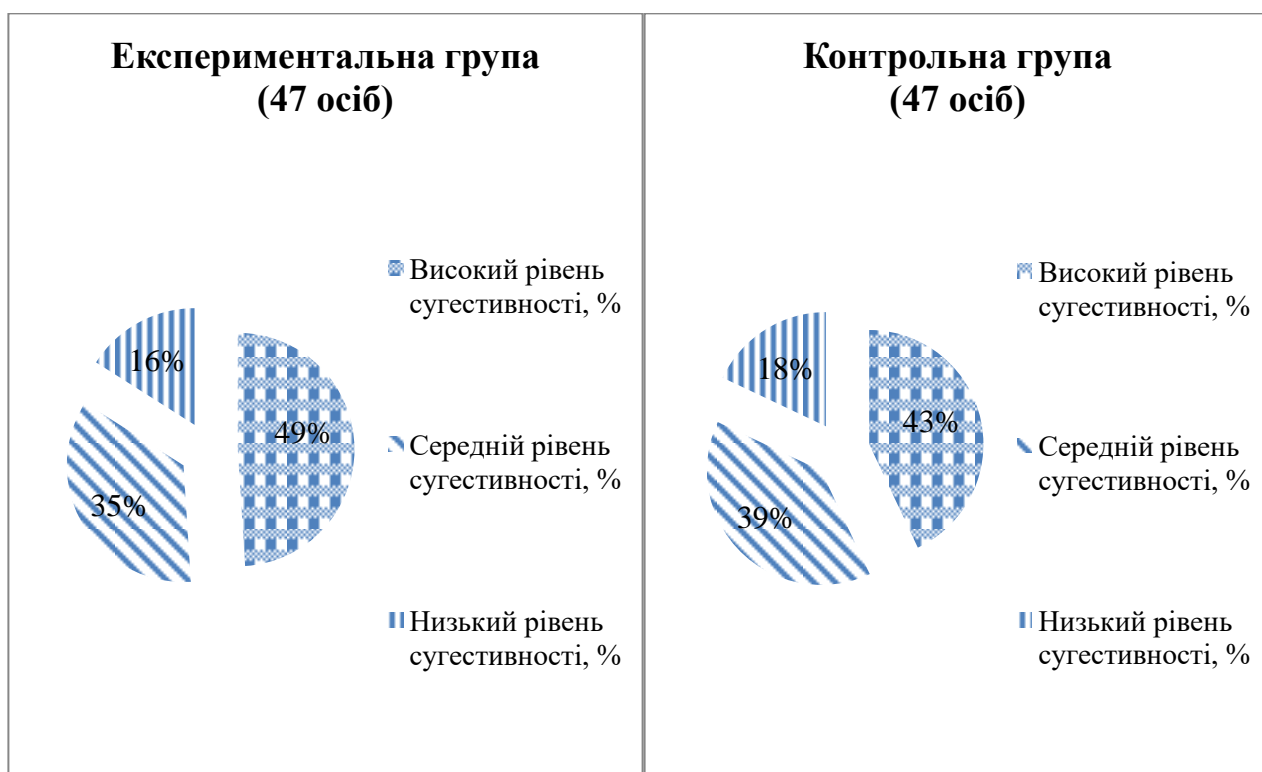
Таким чином, результати першої серії експерименту дають нам змогу виділити групу рефрентно-комункативних чинників радикалізації політичної поведінки молоді, до якої входять вплив взаємного підкріплення, груподумство, відсутність групового тиску на членів групи. Фактично склад групи, у якій перебуває молода особа, впливає на ті процеси, які відбуваються у ній (групова поляризація, ампліфікація когнітивних помилок, груподумство), і таким чином впливає на політичну поведінку молодих чоловіків і жінок та індивідуальне рішення проявляти політичну поведінку радикального характеру.

2.3.2. Вплив ЗМК на радикалізацію політичної поведінки молоді.

Метою другої серії експерименту було перевірити наше припущення про те, що повідомлення у засобах масової комунікації радикалістського спрямування

здатні змінити як ставлення до предмету інформування, так і вплинути на політичну поведінку молодих людей, підвищивши рівень її радикальності.

Для того, щоб перевірити наше положення, ми спершу перевіряли рівень сугестивності учасників експерименту, тобто визначали на скільки сильно вони можуть піддаватись навіюванню, у нашому випадку інформаційних повідомлень у ЗМК. За допомогою методики оцінки рівня сугестивності О. Єлісеєва ми визначили, що загалом результати у експериментальній та контрольній групах випробуваних принципово не відрізняються. Отримані емпіричні результати показують, що найбільша частина молодих людей у обох групах досить легко піддається впливові, оскільки рівень сугестивності виявився високим (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Склад експериментальної та контрольної груп за рівнем сугестивності учасників

Молодих людей, які мають високий рівень сугестивності, найпростіше переконати, навіяти їм будь-що, адже їхній рівень некритичного сприймання

найвищий з-поміж двох інших груп молоді за цією ознакою. Найменшу частину груп складають ті молоді чоловіки й жінки, хто найскладніше піддається впливові. Це та категорія молоді, яка найраціональніше сприймає інформацію, яку отримує, а надто коли йде мова про повідомлення, які нам транслюють ЗМК. Як бачимо, майже половина групи досить сильно схильна до сприймання інформації зі зниженим рівнем критики, а відтак ефективність впливу ЗМК може бути високою, що ми і будемо перевіряти далі.

Перевіримо наше положення про те, що інформаційні повідомлення радикалістського змісту у ЗМК впливають на ставлення молодих людей до тих проблем, які вони піднімають. Згідно з таким положенням, вплив відбувається на основі класичних механізмів навіювання, наслідування, емоційного зараження та переконування. І навпаки – якщо інформаційне повідомлення побудоване без використання цих механізмів, то і ефекту, який проявлятиметься у зміні ставлення, такі повідомлення справляти не будуть.

Аби перевірити наше положення, ми порівняли ставлення учасників експерименту до запропонованих ситуацій до опрацювання інформаційного повідомлення у ЗМК та після цього. Учасники позначали, чи розглядають вони запропоновані ситуації як проблеми та чи взагалі варто докладати якихось зусиль, щоб їх розв'язати.

На основі показників за T-критерієм Вілкоксона ми з'ясували, що статистично значущими відмінності виявились для двох ситуацій з п'яти у експериментальній групі учасників експерименту.

Перша ситуація була розглянута у тексті інформаційного повідомлення, а саме «Недовіра до представників державної влади», а також тема «Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)». Хоча зміна ставлення до другої теми повідомлення і не перевірялась експериментально, змістовно вона є пов'язаною з першою, а тому значущість змін є цілком закономірним явищем. У контрольній групі випробуваних, на відміну від експериментальної групи, відповіді хоча й мають відмінності, проте все ж не є статистично значущими за жодним з питань (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Відсоток учасників, які обрали позитивний полюс вираження свого ставлення до досліджуваних ситуацій

Ситуації	Експериментальна група (47 осіб)			Контрольна група (47 осіб)	
	До експерименту	Після експерименту	Рівень значущості відмінностей	До експерименту	Після експерименту
Недовіра до діяльності представників державної влади	31,9	61,7	**	36,2	40,4
Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)	36,2	59,6	*	40,4	44,7
Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці	29,8	31,9	-	25,5	27,7
Матеріальні проблеми в суспільстві	34	34	-	27,7	25,5
Перехід до системи страхової медицини	23,4	23,4	-	25,5	25,5

Примітка. Т-критерій Вілкоксона значущий на рівні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Результати показують, що ознайомлення з інформаційним повідомленням у експериментальній групі випробуваних вплинуло на точку зору тих молодих людей, хто не погоджувався, що запропоновані ситуації є проблемами, проте їхні позиції не були до кінця впевненими. Після прочитання повідомлення точка зору цих учасників дослідження хоча й залишилась невпевненою, проте вона перейшла у іншу площину бачення ситуації – до часткової підтримки ідеї про те, що все-таки описана ситуація є проблемою і її необхідно розв'язувати. Таких учасників виявилось п'ятеро, а у контрольній групі – тільки один випробуваний. Серед тих, хто висловив крайнє значення свого ставлення до експериментального впливу, двоє з цих молодих людей у експериментальній групі змінили його з повного невизнання описаної ситуації як проблеми на

часткову незгоду з цим. Тобто повідомленню вдалося похитнути впевненість цих молодих людей у їхній позиції та визнати, що є окремі сторони, які все ж у описаній ситуації дійсно є проблемними. Також збільшилась частка випробуваних, чиє ставлення стало максимально впевненим і однозначним.

Згідно з отриманими результатами, ми отримали свідчення того, що навіть нейтральні за змістом інформаційні повідомлення у ЗМК можуть вплинути на ставлення молодих людей до теми інформування, а коли повідомлення є ще й емоційними, містять логічне обґрунтування проблеми та пропонують конкретні кроки на шляху до її розв'язання, то ефект їхнього впливу суттєво зростає.

Важливо зазначити, що серед тих учасників експериментальної групи, хто змінив своє ставлення на більш впевнене, були ті молоді люди, які продемонстрували високий рівень схильності до навіювання (7 учасників з 14), а низький і середній рівні продемонстрували 5 та 2 випробувані відповідно. Відтак на основі отриманих результатів можна сказати, що вплив повідомлень радикалістського змісту у ЗМК на ставлення молодих людей пов'язаний з індивідуально-психологічними рисами, зокрема рівнем схильності піддаватись зовнішньому впливові.

Іншою складовою ефективності впливу таких інформаційних повідомлень варто також зазначити використання механізмів впливу, а саме емоційного зараження, адже повідомлення, з яким працювали учасники експериментальної групи, дійсно було емоційним закликком до дії, містило у собі велику кількість сильних емоційних епітетів. Особливо виразно представлений механізм переконування, який апелює до логіки реципієнта повідомлення, а у тексті представлені як переваги, які стануть доступними після розв'язання проблеми, так і ті складнощі, які виникнуть у разі залишення ситуації без змін.

На відміну від експериментальної групи, учасники контрольної групи отримали повідомлення, яке вищезазначеними ознаками не характеризувалось, тому і результату такого, як у експериментальній групі, ми не отримали.

Інформаційне повідомлення було неемоційним і не містило заклику до дії, а відтак його мета – інформування читача, ось чому суттєвих змін не відбулось.

Ми бачимо, що інформація радикалістського змісту в ЗМК чинить вплив на ставлення молодих осіб до громадсько-політичних проблем, у той час як повідомлення нейтрального характеру впливу не здійснюють. Перевіримо тепер, чи має вона такий же самий ефект на політичну поведінку молоді.

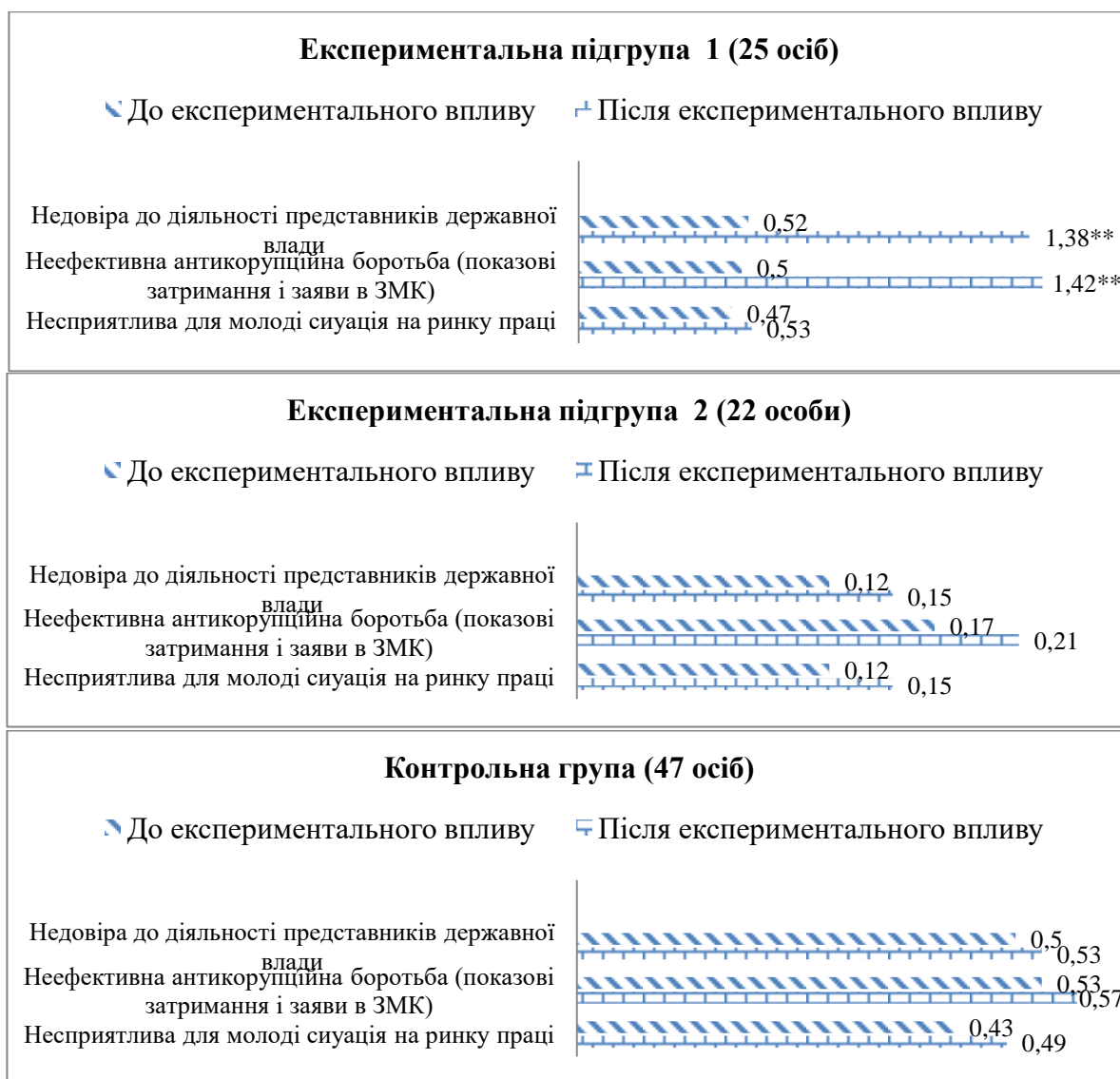
Для того, щоб перевірити це, ми здійснили порівняльний аналіз відповідей випробуваних стосовно їхньої політичної поведінки до роботи з повідомленням та після цього. Аналогічно до першої серії експерименту, учасники вказували способи розв'язання проблемних ситуацій своєю політичною поведінкою. Подібно до першої серії, у другій серії експерименту відповіді молодих людей аналізувались за тими ж трьома рівнями за ознакою радикальності, виокремленими на основі експертної оцінки відповідей. На основі отриманих оцінок експертів була проаналізована кожна відповідь.

Зважаючи на те, що у експериментальній групі випробуваних відповіді молодих людей, які виразили різне ставлення до ситуацій, суттєво відрізнялись, ми окремо перевірили рівень радикальності політичної поведінки молодих осіб у експериментальній групі, врахувавши їхнє ставлення до описаних ситуацій. Також додатково ми перевіряли, чи будуть молоді люди переймати той варіант політичної поведінки, який був запропонований і описаний у повідомленні.

Згідно з показниками за Т-критерієм Вілкоксона, відмінності між результатами відповідей у експериментальній групі для молоді, яка висловила свою згоду з тим, що запропоновані ситуації є проблемами для суспільства (експериментальна підгрупа 1), є статистично значущими для двох ситуацій з трьох – тієї, яка була темою інформаційного повідомлення – «Недовіра до діяльності представників державної влади» та «Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)». Відмінність відповідей за темою «Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці» виявилась статистично незначущою, адже тема інформування не була пов'язана з цією проблемою і експериментально не перевірялась. Для другої частини

експериментальної групи (експериментальна підгрупа 2) хоча статистично значущих відмінностей за рівнем радикалізму і не виявилось, проте якісно відповіді після роботи з інформаційним повідомленням відрізнялись. У контрольній групі випробуваних відмінність у результатах за політичною поведінкою до експериментального впливу та після нього виявилась статистично незначущою як для ситуації, яка була представлена у повідомленні, так і за двома іншими ситуаціями також (рис. 2.3).

Примітка. Т-критерій Вілкоксона значущий на рівні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Рис. 2.3. Зміна рівня радикальності політичної поведінки після роботи з інформаційним повідомленням

За U-критерієм Манна-Вітні (рівень значущості коефіцієнта $p \leq 0,05$) ми встановили статистично значущу відмінність за критерієм якості радикальності політичної поведінки учасників між результатами двох експериментальних підгруп ($p=0,001$) та між результатами у експериментальній підгрупі 1 та у контрольній групі ($p=0,001$). А от статистично значущої відмінності між результатами експериментальної підгрупи 2 та контрольної групи не виявилось ($p=0,763$). Групи дійсно відрізняються між собою за цим показником. Таким чином, можна зазначити, що експериментальний вплив був ефективним тільки для тих молодих людей, які висловили свою згоду з тим, що вказані ситуації є проблемами.

Далі ми розглянемо, яким саме був цей вплив, здійснивши порівняльний аналіз відповідей випробуваних.

Згідно з отриманими результатами порівняння середніх значень рівня радикальності політичної поведінки учасників дослідження, було виявлено, що рівень радикальності після ознайомлення з інформаційним повідомленням у експериментальній підгрупі випробуваних, до якої увійшли ті молоді люди, які висловили свою згоду з тим, що запропоновані ситуації є проблемними, виріс. Спираючись на дані, представлені на діаграмі, можемо сказати, що рівень радикальності політичної поведінки цих молодих людей збільшився у обох випадках, перейшовши з низького рівня у середній.

Стосовно самих відповідей, які зазначали молоді люди до ознайомлення з повідомленням, вони мало чим відрізнялися від доекспериментальних відповідей учасників першої серії експерименту. Більшість характеризувалась мінімальним рівнем радикальності, багато було відповідей взагалі нерадикального характеру. Середи тих, які були позначені як радикальні, найчастіше зустрічались такі, які пропонували перекривати транспортні шляхи, організовувати різноманітні акції/страйки/мітинги/демонстрації, висуваючи свої вимоги і вимагаючи їх виконання, влаштовувати різні перфоманси біля будівель державних установ та будинків, де живуть державні чиновники та представники влади тощо. Тобто фактично така поведінка не несе в собі

високого рівня жорстокості, агресивності чи навіть насилля, проте і дипломатичною вона не є.

Серед всього переліку відповідей багато також було таких варіантів, які можна назвати дипломатичними, таких, які пропонували спілкуватися з представниками влади, заявляти про свої очікування, робити свідомий електоральний вибір тощо. Серед відповідей молодих людей до експериментального впливу не було жодної, яка б відповідала найвищому рівню радикальності.

Після ознайомлення учасників з інформаційним повідомленням рівень радикальності змінився у сторону зростання. Було зафіксовано два випадки, які позначаються найвищим рівнем радикалізму, а саме, «розстріли брехливих депутатів» та «організуватися й побити крадіїв-брехунів найвищого рівня, щоб іншим не хотілося». Ці відповіді вказали ті учасники, які продемонстрували високий та середній рівні схильності до сугестії.

Були також відповіді, які характеризувались ознаками середнього рівня радикальності. Прикладами цих відповідей можна вказати такі варіанти, які пропонували псування майна тих, хто розцінюється як корупціонер, руйнування офісів їхніх підприємств/магазинів/банків чи інших бізнес-установ тощо. Кількість відповідей випробуваних саме такого типу суттєво збільшилась у післяекспериментальному опитуванні, хоча й залишилися ті відповіді, які пропонували нерадикальний конвенційний спосіб розв'язання запропонованих проблем.

Серед відповідей, які зазначали випробувані після інформування, були зафіксовані непоодинокі випадки підтримати ту політичну активність, яку пропонувало повідомлення, адже, як зазначали молоді люди, «разом ми точно хоч щось зробимо» чи «і сам візьму участь, і друзів приведу!». Більшість таких відповідей також належала тим молодим людям, у кого рівень піддаватися навіюванню високий.

У другій експериментальній підгрупі молодих людей, тобто тих, хто вказав, що запропоновані ситуації не є проблемами, за характеристикою

радикальності відповіді радикальними не були. До початку роботи з інформаційним повідомленням на питання про свою політичну поведінку вони вказували варіанти такі як «не давати хабарів», «не підтримувати тих політичних кандидатів, які не виправдали очікувань», «піду в молодіжну політику». Часто зустрічались варіанти відповіді «навіщо щось змінювати, все ж нормально». Тобто цією групою молодих людей актуальна ситуація не розцінювалась взагалі як проблемна, а тому і варіанти політичної поведінки були відповідними.

Після роботи з інформаційним повідомленням ситуація з відповідями якісно змінилась. Випробувані з цієї групи все частіше стали вказувати варіанти поведінки як то «почитаю сьогодні щось в Інтернеті, може й правда я чогось не знаю», «треба, мабуть, новини ввечері дивитись частіше», «підпишусь на якусь політичну групу в соціальній мережі» тощо. Тобто загальна тенденція описувала бажання дізнаватись більше про ситуації, які були представлені у анкеті, і взагалі володіти більшим обсягом інформації. Саме ці відповіді сильно відрізняли другу експериментальну підгрупу від першої, адже учасники останньої жодного разу не висловили бажання шукати більше інформації. Їхня ситуація нагадує ситуацію з першої серії експерименту, за якої молоді люди знайшли підтвердження своїм думкам і ще більше впевнились у їхній правильності.

Отже, в цілому інформаційному повідомленню вдалось хоча й не радикалізувати політичну поведінку цієї частини групи випробуваних, проте вплинути на її форми точно.

У контрольній групі випробуваних відповіді до інформування і після нього принципово не відрізнялись, найчастіше це були ті ж самі відповіді за суттю, але у різних формулюваннях, або ж навіть не змінюючи його. За результатами порівняльного аналізу середніх значень за ознакою радикальності політичної поведінки, було встановлено, що рівень радикальності останньої після експериментального впливу залишився приблизно на тому ж рівні, на якому він і був спочатку.

Отже, як показують результати, інформаційні повідомлення у ЗМК хоча й на актуальну тему, проте нерадикального змісту не чинять радикалізаційного впливу на політичну поведінку молоді.

З огляду на отримані результати, можна зробити висновки, що ймовірність прояву радикальної політичної поведінки молоді навіть за ефективного впливу повідомлень радикалістського змісту багато в чому залежить від індивідуально-психологічних чинників та від тривалості впливу самих ЗМК.

Як ми змогли переконатись, одним з таких індивідуально-психологічних чинників є схильність індивіда піддаватися навіюванню – сугестивність, некритично сприймати інформацію чи з низьким рівнем критики оцінювати альтернативні варіанти інформації, які відрізняються від тих, які підтверджують думки і погляди індивіда і бути готовим коригувати останні відповідно до засвоєної інформації.

Що ж до впливу ЗМК, то очевидно, що вони його здійснюють на молодих людей навіть за не дуже тривалого часу впливу, як це було у нашому експерименті. Проте ми переконались у тому, що точка зору тих людей, які спершу не сприймали вказані експериментом ситуації як проблемні, після прочитання інформаційного повідомлення заявили про свою готовність дізнатись більше інформації, тобто очевидно, що сумніви стосовно своїх уявлень про громадсько-політичну проблему виникли. Таким чином, ми передбачаємо, що за умови постійного контакту молодих людей з інформаційними повідомленнями радикалістського змісту результати будуть значно більш вираженими, ніж вони є зараз.

Крім того, слід також наголосити на тому, що проаналізувавши відповіді випробуваних у обох серіях експерименту у обох групах учасників дослідження, ми дійшли висновку, що молоді люди переважно зазначали саме ті види політичної поведінки, які час від часу представляються і обговорюються в ЗМК, а от якісно нових було всього кілька. Тому можна зробити висновки, що вплив ЗМК є постійним.

Теоретично ми встановили, що повідомлення в ЗМК впливають на емоційну сферу людини, її настрій, самопочуття. З допомогою першого блоку методики «Самопочуття – поведінка – культура» А. Склярук ми перевірили твердження, з'ясувавши як саме вони впливають. Згідно з нашими очікуваннями, повідомлення радикалістського змісту чинять вплив на настрій індивіда, погіршуючи його, роблячи його похмурих, можуть частково впливати на активність, мобілізуючи й побуджуючи молоду особу до дії.

Згідно з отриманими результатами, наші очікування підтвердились. Показники за Т-критерієм Вілкоксона свідчать про те, що у експериментальній групі молодих людей статистично значущими виявились відмінності за шкалами «настрій» та «активність», а відмінність результатів за шкалою «самопочуття» залишилась статистично незначущою. У контрольній групі випробуваних відмінності виявились статистично незначущими за всіма трьома шкалами (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Динаміка активності, самопочуття і настрою до та після експериментального впливу

Показники	Експериментальна група (47 осіб)		Контрольна група (47 осіб)	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Самопочуття	5,3	4,9	5,4	5,3
Активність	4,9	5,9*	5,2	4,9
Настрій	5,4	4,1**	5,2	5,0

Примітка. Т-критерій Вілкоксона значущий на рівні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Згідно з отриманими результатами, середній показник за шкалою «активність» збільшився, що є свідченням того, що після роботи з текстом

підвищилась загальна збудженість, навіть напруженість, а також підвищилось бажання активності. Вибір за окремими парами тверджень навіть взагалі змістився від одного полюсу значення до іншого (наприклад, від «малорухливого» до «рухливого», від «бездіяльного» до «діяльного», від «спокійного» до «схвильованого» та від «байдужого» до «захопленого»).

За шкалою «настрій» середній показник у експериментальній групі випробуваних знизився. Фактично повідомлення, з яким працювали учасники дослідження, мобілізувало до активності, але погіршило настрій. Така комбінація є класичною, коли мова йде про радикальну політичну поведінку. За окремими діадами тверджень вибір випробуваними полюсу змінився на протилежний (наприклад, від «життєрадісного» до «похмурого», від «спокійного» до «стурбованого», від «повного надій» до «розчарованого» та навіть від «оптимістичного» до «песимістичного»).

Як і у першій серії експерименту, у другій серії випробувані експериментальної групи у своїх післяекспериментальних відповідях також зазначали зміну полюсу у парі тверджень «напружений – розслаблений», змінюючи відповіді з полюсу «розслаблений» (переважав у передекспериментальному опитуванні) на «напружений» (переважав у післяекспериментальному опитуванні). Дискомфортний стан напруження повинен бути відреагованим, а тому випробувані після роботи з інформаційним повідомленням почнуть шукати способи розрядки. Очевидно, що цей стан викликаний саме інформаційним повідомленням, з огляду на те, що до ознайомлення з ним фіксувався інший полюс за вказаною діадою характеристик.

У контрольній групі випробуваних з-поміж усіх шкал інформаційне повідомлення найсуттєвіше вплинуло на показники за шкалою «активність», знизивши її. Хоча це й статистично незначуще, проте все ж таке падіння очевидно пов'язане із втомою від роботи, оскільки запропоноване у контрольній групі інформаційне повідомлення було неемоційним, нединамічним – звичайний фактаж.

Таким чином, ми бачимо, що інформаційні повідомлення радикалістського змісту в ЗМК дійсно впливають на настрої та активність молодих людей не просто погіршуючи їх, але й мобілізуючи молодь до активності.

Підсумовуючи, зазначимо, що отримані результати дають нам змогу виділити групу чинників відображення інформаційного поля, які радикалізують політичну поведінку молодих людей, яка включає одночасний вплив інформаційного повідомлення на емоційну і раціональну сфери, поєднання в ньому переконування з пропозицією.

На відміну від референтно-комунікативних чинників, вплив цих чинників є не таким швидким і сильним, проте внаслідок їхнього впливу особа з більшим відсотком імовірності засвоїть патерни поведінки, які їй пропонують в інформаційних повідомленнях, ніж напрацює власні, оскільки засвоєння цієї інформації є процесом пасивним, на відміну від роботи у групах однодумців, яка передбачає активність зі сторони її членів. Проте такий вплив є більш пролонгованим, оскільки кожного дня індивід інтеріоризує величезні обсяги інформації, які йому транслює інформаційне поле, впливаючи як на його когнітивну, афективну, так зрештою і поведінкову сфери. Виступаючи агентом політичної соціалізації, інформаційне поле виконує ще й соціалізуючу функцію, тому ефект від цього впливу у загальному підсумку сильний.

Висновки до другого розділу

Радикальна політична поведінка необхідно поєднує когнітивний, емоційний та власне поведінковий компоненти. Ефективність впливу соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки полягає, зокрема, у тому, що вони впливають на всі три компоненти. Під час розробки програми експериментального дослідження соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки було перевірено їхній вплив на зазначені компоненти. У першій серії експерименту, яка була спрямована на дослідження

радикалізаційного впливу референтної групи, було додатково перевірено груповий тиск на членів групи під час приймання групового рішення, а в другій серії, присвяченій перевірці радикалізаційного впливу інформаційних повідомлень, було перевірено рівень схильності молодих осіб піддаватись навіюванню.

За результатами експериментального дослідження було визначено три рівні радикальності політичної поведінки та встановлено, що перехід до дедалі вищого рівня характеризується послідовним наростанням агресивності в проявах політичної поведінки, посиленням незадоволення та незгоди з актуальним становищем, підвищенням рівня психологічного напруження.

Отримані результати дали змогу нам виокремити дві групи соціально-психологічних чинників, які справляють радикалізаційний вплив на політичну поведінку молоді, а саме референтно-комунікативні чинники та чинники відображення інформаційного поля.

До першої групи входять: вплив взаємного підкріплення, за якого ті члени групи, які не до кінця впевнені у своїй позиції стосовно якихось проблемних громадсько-політичних питань, опиняючись серед інших членів групи зі схожими поглядами на ту саму ситуацію, стають упевненішими в правильності власних поглядів; груподумство, яке призводить до ампліфікації когнітивних помилок, на основі чого знижується рівень критичної оцінки альтернативних точок зору, відбувається зациклювання на конкретних ідеях, підвищується рівень конформізму членів групи; відсутність групового тиску на членів групи, за якого не виникає протистояння між членами групи стосовно бачення того, як слід розв'язувати конкретну проблему.

До другої групи чинників входять: одночасний вплив інформаційного повідомлення на емоційну і раціональну сфери, за використання яких інформаційні повідомлення радикалістського змісту не тільки привертають увагу до себе, але й переконують молоду особу у своїй важливості, та поєднання переконування з пропозицією, тобто аргументації того, чому конкретна проблема є проблемою і її потрібно розв'язувати з прикладами

поведінки – простими й зрозумілими кроками, які може зробити кожний індивід задля розв'язання проблеми.

Радикалізація політичної поведінки найістотніше дається взнаки в емоційній сфері: референтно-комунікативні чинники та чинники відображення інформаційного поля погіршують настрій особи і водночас спонукають її до активності. Ці чинники підсилюють стан напруження молодого особи, який супроводжується психологічним дискомфортом, що стимулює індивіда шукати способи його зняття. Прояв радикальної політичної поведінки в таких умовах є способом зняття напруження, своєрідною психологічною розрядкою. За впливу обох груп чинників відбувається перенесення патернів політичної поведінки, напрацьованих спільно з іншими членами групи (за умови впливу референтно-комунікативних чинників) та представлених в інформаційних повідомленнях (за умови впливу чинників відображення інформаційного поля), у індивідуальну поведінку молодих осіб.

Було встановлено, що способи розв'язання проблемних ситуацій, які напрацьовуються в групах, характеризуються суттєво вищим рівнем радикалізму порівняно з тими, які мають молоді люди до початку членства в референтній групі. Авторитетність цих варіантів політичної поведінки висока, що особливо яскраво простежується на тлі низького рівня тиску групи на своїх членів, а відтак ті варіанти поведінки, які молоді люди напрацьовують спільно з іншими членами групи, переймаються в індивідуальну політичну поведінку. Таким чином, для формування радикальної політичної поведінки перебування молодих людей серед радикально орієнтованих осіб не є обов'язковою умовою, вона радше постає каталізатором радикальної поведінки. В іншому разі оточення нерадикальних однодумців поступово набуває характеристик радикальних, які розвиваються разом із розвитком референтної групи.

Виявлено, що вплив чинників інформаційного поля також змінює патерни політичної поведінки молодих осіб. Апелюючи як до емоційної, так і до раціональної сфери індивіда і представляючи в своєму змісті програму політичної поведінки, інформаційні повідомлення переконують молоду особу у

своїй правильності, що у підсумку також призводить до переймання такої програми у індивідуальну політичну поведінку.

На основі отриманих результатів експериментального дослідження ми встановили, що самих лише соціально-психологічних чинників для прояву радикальної політичної поведінки молодих людей замало. Потрібна також індивідуальна схильність до такої поведінки, фактично потенційна радикальна поведінка, що за своєю сутністю є чинником індивідуально-психологічної природи.

Соціально-психологічні чинники радикалізації політичної поведінки найсильніше проявляють себе у двох іпостасях: як агенти політичної соціалізації індивіда, що формують його індивідуальні риси й нахили, і як тригери розгортання радикальної політичної поведінки.

Основний зміст розділу висвітлено у 5 публікаціях, дві з яких опубліковані у фахових виданнях, одне з яких включене до міжнародної наукометричної бази [Балюта, 2017а; Балюта, 2017б; Baliuta, 2017а; Baliuta, 2017б; Baliuta, 2017с].

РОЗДІЛ 3

ПРОФІЛАКТИКА ВИНИКНЕННЯ Й ПОШИРЕННЯ РАДИКАЛЬНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У розділі представлено організацію та процедуру проведення експериментального дослідження дерадикалізації політичної поведінки молоді, подано аналіз отриманих результатів експерименту. Презентовано соціально-психологічну тренінгову програму профілактики виникнення й поширення радикальної політичної поведінки молоді, проаналізовано її ефективність та визначено, чи можна шляхом профілактики зменшити вплив соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді.

3.1. Експериментальне виявлення можливостей дерадикалізації політичної поведінки молоді

3.1.1. Методичні основи і програма експериментального дослідження дерадикалізації політичної поведінки молоді. На основі результатів нашого теоретичного дослідження ми зробили висновок, що радикальність політичної поведінки як її якісна та кількісна ознака є характеристикою динамічною, тобто здатна демонструвати як різний рівень інтенсивності свого прояву, так і взагалі сам факт наявності ознаки радикальності політичної поведінки є явищем мінливим.

Ці теоретичні висновки були підтверджені результатами нашого експериментального дослідження, у якому ми, проаналізувавши емпіричні дані, отримані після проведення двох серій експерименту, дійшли висновку, що рівень радикальності політичної поведінки молодих людей може як суттєво змінюватись у сторону зростання, так і взагалі політична поведінка, яка раніше не була радикальною за своїми характеристиками, може набувати ознак радикальності у тому випадку, якщо індивід знаходить підтвердження своїм

ідеям і думкам у оточенні однодумців, у основі чого лежить виникнення феномену груподумства та посилення когнітивних помилок, що поглиблює впевненість молодшої людини у власній правоті, та у тому випадку, коли радикальність політичної поведінки є результатом відображення інформаційного поля.

Під час експериментального дослідженням соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді ми виявили закономірність, яка має протилежний ефект. Зокрема, ми простежили, що у тих випадках, коли молоді люди мали можливість розглянути запропоновані проблемні ситуації з різних ракурсів та познайомитися з різними точками зору інших молодих людей стосовно представлених ситуацій, рівень радикалізму їхньої політичної поведінки хоча й не суттєво, проте все ж або мав тенденцію до зниження, або ж їхня політична поведінка незмінно залишалась нерадикальною після експериментального впливу. Таким чином, можна зробити висновки, що різностороннє бачення ситуації, її багатоаспектності у підсумку може призводити до переходу від радикальних неконвенційних до конвенційних форм політичної поведінки.

Хоча й в окремих випадках радикальна політична поведінка може виступати каталізатором суспільних та політичних змін, проте все ж, з огляду на ті відповіді, які вказували випробувані у нашому дослідженні, нерідко результати радикальної політичної поведінки несуть загрозу здоров'ю й життю людей, псують чуже майно чи руйнують твори історико-культурного значення, відтак питання дерадикалізації політичної поведінки чи принаймні зниження рівня її радикальності залишається актуальним.

Таким чином, з огляду на результати теоретичного дослідження, які були підтверджені й експериментально, ми брали до уваги той факт, що між рівнем радикальності політичної поведінки молодих людей та рівнем їхньої впевненості у правильності своєї позиції стосовно проблемної ситуації, відносно якої існує намір проявляти радикальну політичну поведінку, існує пряма пропорційність: вищим рівень радикальності політичної поведінки буде

у тих молодих людей, у кого вищою є впевненість у тому, що конкретна ситуація, у способах розв'язання якої і проявляється радикальна політична поведінка, дійсно є проблемною, такою, яку необхідно якомога швидше розв'язувати.

На основі результатів нашого теоретичного та емпіричного досліджень і в цілому мети дослідження, ми припустили, що аргументування причин своєї політичної позиції може призводити до ще більшої впевненості у її правильності, а відтак збільшуючи прихильність їй, що зрештою каталізує актуалізацію радикальної політичної поведінки, проте пояснення сутності проблеми і того, що молода людина взагалі знає стосовно конкретної проблеми, навпаки може призводити до усвідомлення недостатності об'єктивного знання, почуття невпевненості, і таким чином дерадикалізувати політичну поведінку. Таке пояснення, на нашу думку, є ефективним за умови діадичної взаємодії, оскільки за відсутності такої прецеденту пояснювати сутність проблеми просто не виникає. Тобто фактично це є діалогічною інтерпретацією сутності проблемної ситуації.

Незалежною змінною експериментального дослідження є діалогічна інтерпретація сутності проблемної ситуації.

Залежною змінною експериментального дослідження виступають особливості політичної поведінки молоді.

Для того, щоб перевірити наше припущення, ми розробили і провели експериментальне дослідження. Воно було розроблене за принципом організації дослідження за планом з повторними вимірюваннями [Гудвін, 2004; Jahoda, Deutsch, & Cook, 1953]. Саме такий план побудови експерименту було обрано тому, що він дає можливість експериментатору дослідити одних і тих же випробуваних у різних експериментальних умовах. Необхідність дотримання такої умови була важливою для нас насамперед тому, що експеримент перевіряв можливість використання діалогічної інтерпретації сутності проблеми як ресурсу зменшення впливу виявлених соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді і таким

чином зниження рівня її радикальності. Відтак для дослідження необхідно було, щоб випробуваними виступили ті молоді люди, чия політична поведінка стала радикалізованою внаслідок впливу саме цих чинників, тобто фактично та молодь, яка брала участь у попередніх двох серіях експерименту.

Як і дві серії експерименту, проведені з метою виявлення соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді, цей експеримент відбувався також у три взаємопов'язані між собою підетапи – підготовчий, експериментальний та аналітичний. Мета кожного з цих трьох підетапів та завдання, які виконувалися на кожному з них, були співзвучними з метою та завданнями відповідних підетапів попередніх двох серій експерименту за винятком того, що одним із завдань підготовчого підетапу стала розробка емпіричних показників, які вказуватимуть на те, що політична поведінка молоді не радикалізувалась, а навпаки – дерадикалізувалась. Таким чином, сутність підготовчого підетапу експерименту дерадикалізації політичної поведінки полягала у формуванні програми експерименту, а також її апробація задля уточнення діагностичного інструментарію.

Проведення експерименту та збір емпіричних даних відбувався на власне експериментальному підетапі. Серед молоді, чия політична поведінка характеризується радикальністю, часто зустрічаються такі особи, для яких характерним є те, що вони думають, що розуміють сутність проблеми, яка спричинила актуалізацію їхньої радикальної поведінки, значно краще, ніж є насправді, приймаючи за об'єктивні знання власні суб'єктивні оцінки, емоційні відгуки на проблему [Fernbach, Rogers, Fox, & Sloman, 2013; Fernbach & Sloman, 2013; Schkade, Sunstein, Hastie, 2010; Alter, Oppenheimer, & Zemla, 2010]. Відтак ми експериментально перевіряємо, чи представлення своєї інтерпретації сутності проблеми, у відповідь на яку у неї розгортається радикальна політична поведінка, призводить до того, що вона починає усвідомлювати як небагато знає стосовно конкретної ситуації, унаслідок чого непохитна переконаність у єдиноправильності своєї точки зору знижується, так само як і рівень її рішучості й готовності проявляти радикальну політичну поведінку.

У своєму дослідженні ми послуговуємось ідеями Дж. Кросніка та Р. Петті, які вказують на те, що люди більш схильні змінювати своє ставлення до окремих політичних питань та й загалом до усієї політики у тому випадку, коли їхня впевненість у своїх переконаннях знижується [Krosnick & Petty, 1995], оскільки з огляду на результати попередніх серій експерименту, ми прийшли до висновку, що ставлення до ситуації, стосовно якої радикальна політична поведінка і розгортається, суттєво впливає на показник радикальності політичної поведінки молодих осіб.

У нашому експерименті ми перевіряємо, чи радикальність політичної поведінки залежить від переоцінки своїх знань, а відтак і суб'єктивного розуміння сутності проблемних ситуацій. Тобто впливаючи на впевненість молодшої людини у власній правоті, чи можна вплинути і на рівень радикальності політичної поведінки.

На підетапі підготовки ми здійснили перевірку програми експерименту задля її корекції та уточнення психологічного інструментарію, якщо це виявилось б необхідним. Ця робота проводилась у грудні 2016 року. Загалом у апробації програми експерименту взяли участь 74 молоді особи віком від 18 до 35 років. Це були ті ж самі учасники, які брали участь у апробації попередніх двох серій експерименту. З них 38 молодих людей взяли участь у складі експериментальної групи, яка була розподілена на дві підгрупи (відповідно до першої та другої серій експерименту попередньої частини дослідження) – першу експериментальну групу у складі 21 учасника (13 осіб жіночої статі та 8 осіб чоловічої статі) і другу експериментальну групу, до якої увійшли 17 учасників (10 осіб жіночої статі та 7 осіб чоловічої статі), а до складу контрольної групи увійшло 36 учасників дослідження, які також були розділені на дві контрольні підгрупи – першу контрольну групу у складі 21 учасника (10 осіб жіночої статі та 11 осіб чоловічої статі) і другу контрольну групу, яку сформували 15 випробуваних (8 осіб жіночої статі та 7 осіб чоловічої статі).

Як і для двох попередніх серій дослідження, мета статистичної обробки полягала у тому, щоб з'ясувати, чи є використаний нами діагностичний

інструментарій достатньо чутливим до експериментального впливу, тобто чи можемо ми за допомогою використовуваних інструментів виявити зміни емпіричних показників у двох умовах вимірювання – до експериментального впливу та після нього. Такий аналіз ми змогли здійснити на основі показників за непараметричним Т-критерієм Вілкоксона. Якщо виникала ситуація, за якої відмінності за конкретним інструментом були статистично незначущими, ми здійснювали якісний аналіз відповідей випробуваних стосовно їхньої політичної поведінки. Якщо відповіді виявлялись якісно відмінними, тоді приймалось рішення про невикористання цього інструменту.

На основі результатів статистичного аналізу даних, отриманих після апробації програми експерименту на підготовчому підетапі, ми виявили, що програма експерименту не потребує корекції, а діагностичний інструментарій цілком чутливий до експериментального впливу.

Експеримент проводився у період з грудня 2016 року по березень 2017 року. Як ми і передбачали, що пізніше було підтверджено результатами експериментального дослідження, представленими у другому розділі, експериментальний вплив виявився радикалізаційним для молоді, що стало причиною прийняття рішення про те, що найбільш коректним варіантом проведення дерадикалізації політичної поведінки молоді є здійснення її з тими самими випробуваними, які брали участь у попередніх серіях експерименту. Дерадикалізаційний вплив відбувався відразу після кожної попередньої серії дослідження.

Оскільки досліджуваних груп соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді було два (дві попередні серії експерименту), відповідно ми мали дві експериментальні та дві контрольні групи. До першої експериментальної групи увійшли молоді люди, які брали участь у складі експериментальної групи першої серії (49 молодих осіб: 27 осіб чоловічої статі та 22 особи жіночої статі), а до складу другої експериментальної групи відповідно увійшли випробувані, які взяли участь у складі експериментальної групи другої серії (47 молодих осіб: 25 осіб чоловічої статі

та 22 особи жіночої статі). Аналогічно до такого розподілу, контрольних груп також було дві: перша (49 молодих осіб: 26 осіб чоловічої статі та 23 особи жіночої статі) та друга (47 осіб: 27 осіб чоловічої статі та 20 особи жіночої статі). Таким чином, загалом у експерименті взяли участь 192 випробувані.

До складу експериментальних груп увійшли молоді люди, чия політична поведінка стала радикалізованою за результатами участі у попередніх двох серіях експерименту, а от політична поведінка учасників контрольних груп радикалізованою не стала. Відтак ми порівнюємо результати експериментального впливу у молодих людей з різними показниками за ознакою радикальності їхньої політичної поведінки.

Сутність експерименту полягала у тому, щоб перевірити і порівняти ставлення молодих людей та їхню політичну поведінку за ознакою радикальності до експериментального впливу та після нього. Сам же експериментальний вплив полягав у тому, що випробуваним було запропоновано проінтерпретувати сутність описаних проблемних ситуацій: що молоді люди знають про них, який принцип їх реалізації, як вони взагалі протікають, що позитивного і негативного учасники дослідження вбачають у описаних ситуаціях. При цьому важливо було простежити, щоб пояснювалась саме сутність проблеми, а не роз'яснювалась власна позиція, точка зору, думки тощо чи чому випробуваний розглядає ситуацію як проблемну чи навпаки підтримує її.

Випробувані працювали у парах, де кожний з двох молодих людей по черзі представляв іншому свою інтерпретацію. Завданням же іншого учасника пари було уважно, не критично і безоціночно слухати і слідкувати за правильністю виконання експериментального завдання. Також він міг задавати уточнюючі запитання, перефразовувати відповіді іншого учасника пари з метою прояснити ідею (за необхідності), перепитувати, але не говорити нічого про свої думки і не робити підказок, керуючись бажанням допомогти іншому випробуваному інтерпретувати. Таким чином, за результатами діалогічної

інтерпретації ми аналізували зміни за емпіричними показниками та робили висновки про його вплив на політичну поведінку молодих людей.

Ситуації, запропоновані випробуванним, які у нашому експерименті були стимульним матеріалом, відрізнялись попарно у двох експериментальних та контрольних групах, відповідно до того, з якими ситуаціями вони працювали у попередньому експерименті. Таким чином, випробуванним, які увійшли до складу перших експериментальної та контрольної груп, були запропоновані для діалогічної інтерпретації такі ситуації:

- неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК);
- несприятлива для молоді ситуація на ринку праці;
- матеріальні проблеми в суспільстві.

Випробуванним других експериментальної та контрольної груп було запропоновано одну ситуацію – ту саму, за якою відбувалась робота раніше, тобто «Недовіра до діяльності представників державної влади».

Для проведення експерименту було використано спеціально розроблену анкету та одну формалізовану методику (перший блок методики «Самопочуття – поведінка – культура» А. Склярук).

Учасники дослідження на питання анкети у цьому експерименті відповідали один раз – після здійсненого експериментального впливу, за винятком однієї частини анкети, на питання якої випробувані відповідали двічі – до експериментального впливу та після нього. Це пояснюється тим, що післяекспериментальне опитування випробуваних у першій та другій серіях попереднього експерименту фактично являється передекспериментальним опитуванням експерименту дерадикалізації політичної поведінки молоді.

Питання першої частини анкети були тими ж самими, що і у двох серіях експерименту: для перших експериментальної та контрольної груп питання були такими ж, що і у першій серії експерименту, а для других експериментальної та контрольної груп питання були аналогічними тим, що ми запропонували випробуванним другої серії експерименту.

Метою другою частини анкети було виявити, на скільки випробувані є впевненими у своєму розумінні, знанні запропонованих експериментом проблемних ситуацій. Для цього ми запропонували кожному з них оцінити свою впевненість за 4-значною шкалою від повної невпевненості до повної впевненості у своїх знаннях. Оскільки наш експеримент ґрунтується саме на розумінні впливу індивідуальної впевненості у своїх знаннях, переконаннях, за допомогою цієї частини анкети ми додатково перевіряємо зазначений показник. Питання саме цієї частини анкети не входили до переліку тих, на які випробувані відповідали у попередніх серіях експерименту. Таким чином, молодим людям було запропоновано відповісти на них безпосередньо перед початком роботи.

У третій частині анкети випробуваним знову було запропоновано зазначити по три способи розв'язання запропонованих дослідженням проблемних ситуацій – тих, які перевірялись експериментально. Отже, цією частиною анкети ми, подібно до попередніх двох серій, знову перевіряємо політичну поведінку молоді.

За допомогою першого блоку методики «Самопочуття – поведінка – культура» А. Складрук ми змогли простежити динаміку емоційного фону випробуваних, який, згідно з нашими очікуваннями, має змінюватись відповідно до зміни якостей їхньої політичної поведінки.

Основною ознакою ефективності експериментального впливу є якісна зміна політичної поведінки випробуваних та зміна показників за інтенсивністю її радикальності. Відтак якщо результати післяекспериментального опитування демонстрували перехід від неконвенційних форм політичної поведінки до конвенційних, а рівень інтенсивності її радикальності значуще падав, ми могли стверджувати, що експериментальний вплив був ефективним. Експериментально ми також перевірили зміну ставлення випробуваних до запропонованих експериментом проблемних ситуацій, оскільки зміна якостей політичної поведінки супроводжується і зміною ставлення. Крім того, ми додатково перевірили динаміку впевненості випробуваних у своєму ставленні

до описаних ситуацій, оскільки сутність експериментального впливу якраз і полягала у тому, щоб похитнути впевненість випробуваних у своїх знаннях з приводу надуманої глибокої обізнаності у проблемних питаннях та розвінчати так звану ілюзію знання. Ми також здійснили спостереження за емоційними фоном випробуваних, адже при зміні політичної поведінки змінюється відповідно і емоційний стан.

Таким чином, у цьому експерименті ми також відстежуємо результат експериментального впливу на трьох рівнях – поведінковому, емоційному та когнітивному. У тому випадку, якщо зафіксовані нами зміни відповідали характеристикам конвенційних форм політичної поведінки, ми могли зробити висновки про те, що діалогічна інтерпретація сутності основних громадсько-політичних проблем досягнула своєї мети і політична поведінка дерадикалізувалась.

Третій підетап експериментального дослідження дерадикалізації політичної поведінки молоді – аналітичний. На цьому підетапі за допомогою статистичної обробки емпіричних даних, отриманих на попередньому підетапі дослідження, ми аналізували результати впливу діалогічної інтерпретації на політичну поведінку молодих людей та робили висновки щодо її ефективності.

За допомогою порівняльного аналізу ми мали змогу простежити динаміку емпіричних показників, необхідних нам для аналізу, здійснених у двох умовах вимірювання – до експериментального впливу та після нього. Порівнюючи ці дані, ми спирались не тільки на кількісні результати, але й на якісні.

Статистичну значущість відмінностей між визначеними показниками у доекспериментальному та післяекспериментальному зрізах ми встановлювали за допомогою використання непараметричного Т-критерію Вілкоксона для залежних вибірок (відповідність реального розподілу змінних нормальному ми визначали за допомогою критерію узгодженості Колмогорова-Смирнова), адже саме цей критерій дає змогу визначити статистично значущу відмінність показників, отриманих у двох умовах вимірювання у одних і тих же випробуваних.

U-критерій Манна-Вітні був застосований для того, щоб встановити, чи зміни емпіричних показників були спричинені саме ефектом діалогічної інтерпретації сутності запропонованої проблеми чи іншими побічними чинниками. Таким чином, за допомогою цього статистичного інструменту ми змогли порівняти значення одних і тих самих показників у експериментальних та контрольних групах випробуваних, отриманих в одних умовах дослідження.

Власне рівень радикальності політичної поведінки випробуваних ми виявляли, аналогічно до того як ми це робили у попередніх серіях дослідження, аналізуючи кожну відповідь за трьома рівнями радикальності політичної поведінки – низьким, середнім та високим рівнями.

Отже, мета статистичної обробки даних полягала у тому, аби проаналізувати отримані емпіричні дані та зробити висновки про те, чи вдалося нам вплинути на показники за критерієм радикальності політичної поведінки молодих людей, знизивши її.

3.1.2. Динаміка радикальності політичної поведінки молоді під впливом програми експериментального дослідження. Ключовою метою нашого експериментального дослідження дерадикалізації політичної поведінки є перевірка припущення про те, що молоді люди знають значно менше по суті тих проблем, відносно яких вони проявляють радикальну політичну поведінку, ніж вони думають, що знають. Тобто радикалізує політичну поведінку не знання, а ілюзія знання. Саме брак інформації, її сплющене однобоке трактування є каталізатором радикалізації політичної поведінки. Відтак ми допускаємо, що у тоді, коли молода людина усвідомлює факт нестачі у неї об'єктивних знань і те, що радикальність її політичної поведінки зумовлена суб'єктивною, емоційною оцінкою ситуації, рівень радикальності її політичної поведінки знижується.

Щоб встановити правильність нашого положення ми спершу перевірили, чи здійснює вплив ефект діалогічної інтерпретації сутності проблем на ставлення молодих людей до запропонованих ситуацій. Відштовхуючись від такого розуміння, ми передбачаємо, що ті молоді люди, чия політична

поведінка характеризується високими показниками за ознакою радикальності і чітке ставлення до згаданих вище ситуацій описується крайніми полюсами вираження, будуть демонструвати зміну останнього від категоричного до посереднього, на відміну від тих молодих людей, чия політична поведінка ознаками радикальної не характеризується, а середньогрупові показники їхнього ставлення будуть посередніми і сама група поляризованою не буде.

Ми здійснили порівняння ставлення випробуваних до описаних ситуацій до експериментального впливу (відразу після першої та другої серій попереднього експерименту, коли показники рівня радикальності політичної поведінки молодих людей були вищими, а їхнє ставлення описувалось полюсними значеннями) та після нього: чи змінилось воно після того, як випробувані пояснили, що вони знають по суті цих проблем.

Результати за Т-критерієм Вілкоксона у першій експериментальній групі виявили статистично значущі відмінності для чотирьох ситуацій з десяти, запропонованих у анкеті, серед переліку яких усі три громадсько-політичні проблеми, які ми перевіряли експериментально, та ще одна, а саме «Недовіра до діяльності представників державної влади», ставлення до якої, як ми вже переконались на раніше, змінюється відповідно до зміни ставлення до експериментально перевіряємих тем на підставі її ідейної зв'язаності з ними. Результати у другій експериментальній групі виявили статистично значущу відмінність результатів для тієї теми, ставлення до якої ми перевіряли експериментально, та ще однієї – «Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)», причина значущості відмінностей у ставленні до якої є аналогічною до причини значущості відмінностей у першій експериментальній групі.

Відтак, спираючись на отримані результати, можемо сказати, що ефект експериментального впливу у експериментальних групах проявився у тому, що результати фактично повернулись до тих, якими вони були до участі у нашому емпіричному дослідженні, тобто зменшити вплив обох досліджених раніше

соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді на рівні ставлення за допомогою діалогічної інтерпретації нам удалось.

Цікавими виявились результати у контрольних групах досліджуваних. На відміну від попередніх двох серій експерименту, після яких статистично значущих відмінностей у ставленні зафіксувати не вдалось у контрольних групах випробуваних, у цьому випадку експериментальний вплив виявився ефективним. У обох контрольних групах, згідно з результатами за Т-критерієм Вілкоксона, ми виявили статистично значущу відмінність ставлень молодих людей до тих самих ситуацій, що й у відповідних експериментальних групах.

Для учасників як обох експериментальних, так і обох контрольних груп характерним виявилось те, що варіанти їхніх відповідей змістились від полюсних до посередніх, тобто найчастіше вказуваними варіантами відповіді після того, як випробовувані проінтерпретували що вони знають по суті зазначених проблем, стали «частково погоджуюсь» або «частково не погоджуюсь» (до цього відповідей «повністю погоджуюсь» та «повністю не погоджуюсь» було суттєво більше) (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Частка випробуваних, чіє ставлення до експериментальних ситуацій було максимально вираженим (%)

Ситуації	Експериментальна група 1 (49 осіб)			Контрольна група 1 (49 осіб)			Експериментальна група 2 (47 осіб)			Контрольна група 2 (47 осіб)		
	До експерименту	Після експерименту	Рівень значущості коефіцієнта	До експерименту	Після експерименту	Рівень значущості коефіцієнта	До експерименту	Після експерименту	Рівень значущості коефіцієнта	До експерименту	Після експерименту	Рівень значущості коефіцієнта
Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці	75,5	34,7	**	46,9	26,5	**	44,7	42,6	-	48,9	46,8	-
Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)	79,6	34,7	**	38,8	24,5	*	70,2	40,4	**	55,3	36,2	**
Матеріальні проблеми в суспільстві	77,6	32,7	**	51	24,5	**	48,9	46,8	-	51	48,9	-

Недовіра до діяльності представників державної влади	75,5	46,9	**	40,8	28,6	*	72,3	46,8	**	53,2	31,9	**
Перехід до системи страхової медицини	32,7	32,7	-	36,7	36,7	-	31,9	31,9	-	36,2	36,2	-
Поширення і посилення ролі англійської мови в українському суспільстві	71,4	65,3	-	59,2	59,2	-	-	-	-	-	-	-
Зростання кількості одностатевих пар	53,1	51	-	55,1	55,1	-	-	-	-	-	-	-
Потенційна можливість України приймати біженців із Сирії	61,2	61,2	-	46,9	49	-	-	-	-	-	-	-
Зростання рівня злочинності	49	44,9	-	40,8	40,8	-	-	-	-	-	-	-
Воєнно-політичний конфлікт на сході України	59,2	61,2	-	51	51	-	-	-	-	-	-	-

Примітка. Т-критерій Вілкоксона значущий на рівні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Результати, представлені у таблиці, свідчать про те, що у десяти випадках з дванадцяти, де було зафіксовано статистично значущу відмінність результатів, кількість випробовуваних, які вказали полюсні варіанти відповіді, стала меншою, ніж була до початку роботи у попередніх серіях експерименту. Тобто мова йде не просто про деактуалізацію ефекту соціально-психологічних чинників, про які йшла мова у попередньому розділі (у експериментальних групах випробовуваних), а спостерігається тенденція до того, що молоді люди перестають бути однозначними у своїй точці зору, яка тепер стала радше схильністю до тієї чи іншої позиції. Варто також відзначити, що не було зафіксовано жодного випадку зміни випробовуваними у жодній з чотирьох груп свого ставлення з посереднього на полюсне.

З огляду на отримані результати, можемо зробити висновки, що ефект діалогічної інтерпретації не просто знизив ефективність впливу соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки, але навіть змінив певні однозначні переконання молодих людей, які вони мали до участі у попередніх серіях експерименту, що є свідченням того, що випробовувані переглянули ті свої погляди на проблемні ситуації, які вони мали до участі у нашому дослідженні.

Для того, щоб з'ясувати, на скільки випробовувані молоді люди були впевненими у своїх поглядах, ми додатково запитали їх про це. Ми передбачали, що впевненість учасників дослідження експериментальних груп у правильності своєї позиції стосовно окреслених проблемних ситуацій до експериментального впливу буде суттєво вищою. Ця впевненість базується на тому, що, по-перше, політична поведінка більшості цих молодих людей стала радикалізованою внаслідок впливу соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки, для якої впевненість у правильності власних переконань та вчинків є характерною ознакою, а по-друге, групове обговорення у оточенні інших молодих людей зі схожими поглядами та вплив інформаційного повідомлення радикалістського змісту здійснили ефект підкріплення впевненості у правильності своїх переконань.

Ми порівняли відповіді випробовуваних, де молоді люди зазначали, на скільки були впевненими у своєму ставленні до експериментальних ситуацій до того, як вони у процесі парної взаємодії представляли свою інтерпретацію сутності проблем, та після цього, і виявили, що наше припущення підтвердилось.

Згідно з результатами за Т-критерієм Вілкоксона, випробувані у обох експериментальних групах були значно більш впевненими до початку цього експерименту, ніж після участі у ньому. Як ми і очікували, статистично значущою відмінністю виявилась за показниками рівня впевненості випробуваних з першої експериментальної групи за усіма трьома ситуаціями, за темами яких відбувалась робота та представлялась інтерпретація, та ще однією, а саме «Недовіра до діяльності представників державної влади», та молодих людей з другої експериментальної групи також за темою, що перевірялась експериментально, та темою «Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)».

У контрольних групах, згідно з показниками за тим же Т-критерієм Вілкоксона, ситуація простежується аналогічна за тими ж темами, що й у відповідних експериментальних групах випробуваних (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Частка учасників, чий рівень упевненості в правильності своїх суджень
був максимально вираженим (%)**

Ситуації	Експерименталь- на група 1 (49 осіб)			Контрольна група 1 (49 осіб)			Експерименталь- на група 2 (47 осіб)			Контрольна група 2 (47 осіб)		
	До експерименту	Після експерименту	Рівень значущості коєфіцієнта	До експерименту	Після експерименту	Рівень значущості коєфіцієнта	До експерименту	Після експерименту	Рівень значущості коєфіцієнта	До експерименту	Після експерименту	Рівень значущості коєфіцієнта
Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці	77,6	34,7	**	46,9	26,5	**	48,9	42,6	-	44,7	48,9	-
Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання і заяви в ЗМК)	83,7	36,7	**	42,9	28,6	*	72,3	44,7	**	59,6	36,2	**
Матеріальні проблеми в суспільстві	81,6	36,7	**	51	26,5	**	48,9	46,8	-	51	53,2	-
Недовіра до діяльності представників державної влади	79,6	51	**	49	32,7	*	74,5	42,6	**	59,6	34	*
Перехід до системи страхової медицини	32,7	32,7	-	30,6	30,6	-	29,8	29,8	-	34	34	-
Поширення і посилення ролі англійської мови в українському суспільстві	67,3	69,4	-	65,3	63,3	-	-	-	-	-	-	-
Зростання кількості одностатевих пар	63,3	63,3	-	61,2	61,2	-	-	-	-	-	-	-
Потенційна можливість України приймати біженців із Сирії	63,3	65,3	-	46,9	51	-	-	-	-	-	-	-
Зростання рівня злочинності	51	49	-	44,9	46,9	-	-	-	-	-	-	-
Воєнно-політичний конфлікт на сході України	61,2	63,3	-	55,1	53,1	-	-	-	-	-	-	-

Примітка. Т-критерій Вілкоксона значущий на рівні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Таким чином, наведені результати підтверджують наше положення. Інтерпретуючи сутність проблеми, яка спричинила радикалізацію політичної поведінки, рівень впевненості випробуваних у правильності своїх суджень знижувався.

Такий ефект можна пояснити тим, що молоді люди, переходячи від емоційного розгляду проблеми та аргументації, чому, з їхньої точки зору, конкретна ситуація є проблемою, зосереджували свою увагу на тому, що вони знають по суті цієї самої проблеми, якими фактами володіють, які переваги і недоліки у конкретній ситуації вони вбачають і можуть виділити. Відтак випробувані приходили до висновку, що або вони знають не так багато як раніше думали, що знають насправді, або ж усвідомлювали, що більшою мірою їхня оцінка становища ґрунтується на суб'єктивній емоційній реакції, чого недостатньо для того, аби прийняти рішення про те, щоб здійснити агресивні неконвенційні вчинки.

Дерадикалізаційний ефект діалогічної інтерпретації сутності проблеми у експериментальних групах молодих людей, з огляду на отримані результати, полягає у тому, що його вплив апелює, у першу чергу, до сфери раціональної, а не емоційної, як це найчастіше відбувається, коли йде мова про чинники впливу на політичну поведінку, зокрема чинники радикалізації цієї поведінки. Таким чином, інтерпретуючи сутність проблеми, молоді люди говорили про те, що вони знають по суті цієї проблеми, а не чому їхня позиція є такою чи іншою, тобто відбувся відхід від результатів воздії соціально-психологічних механізмів впливу, який спрямований головним чином саме на ірраціональну сферу індивіда, його емоції, почуття й переживання. Таким чином, фактично має місце механізм зворотної дії, за якого відбувається інтелектуальне обґрунтування своєї позиції, свого емоційно спровокованого ставлення.

Оскільки робота відбувалась у парах, у яких випробувані не аргументували свою позицію стосовно запропонованих проблемних ситуацій та не переконували один одного у її правильності, а тільки представляли те, що знають по суті цих проблем і уважно слухали іншого учасника пари, тобто не було впливу середовища односторонців, а відтак не було ефекту взаємного підкріплення, як це було у першій серії попереднього експерименту, а інформаційні повідомлення у ЗМК не чинили свого сугестивного впливу, як у

другій серії експерименту, за актуальності яких тільки знаходиться підтвердження власними думкам, а відтак посилюється переконаність у власній правоті, знизився рівень конформізму, у результаті чого змінилось і ставлення до запропонованих ситуації. Таким чином, можна констатувати, що тверда впевненість учасників дослідження у тому, що їхня точка зору є вірною, змінилась у бік спаду.

Результати у контрольних групах випробуваних також статистично значуще змінились, що фактично у своїй основі має той самий механізм дії: впевненість молодшої особи у своїй точці зору послаблюється під впливом діалогічної інтерпретації сутності проблеми. Оскільки, згідно з результатами попередніх двох серій експерименту, випробувані контрольних груп своє ставлення до описаних проблемних ситуацій після експериментального впливу суттєво не змінили, то в цілому ефект діалогічної інтерпретації сильніше та швидше може вплинути на впевненість у своїй точці зору, оскільки ця впевненість попередньо не зазнала впливу тих чинників, які б ще сильніше упевнили молодих людей у конкретному переконанні.

Проаналізуємо тепер, чи вплинула діалогічна інтерпретація сутності проблемних ситуацій на політичну поведінку молодих людей і якщо вплинула, то якими виявились результати цього впливу. Ґрунтуючись на результатах нашого емпіричного дослідження, ми послуговувались висновками про те, що існує зв'язок між ставленням до ситуації та політичною поведінкою молодих людей, тож ми передбачали, що оскільки діалогічна інтерпретація сутності проблеми впливає на ставлення випробуваних до цієї ситуації, то вона може відповідно вплинути і на їхню політичну поведінку, а саме знизивши рівень її радикальності.

Подібно до попередніх двох серій експерименту, ми порівняли відповіді випробуваних до експериментального впливу та після нього за трьома рівнями за ознакою радикальності політичної поведінки – низьким, середнім та високим, які ми виокремили на основі результатів проведеної експертної оцінки відповідей досліджуваних. Також, з огляду на те, що друга експериментальна

група випробуваних не була однорідною за критерієм ставлення молодих людей до запропонованих експериментом ситуацій, на відміну від першої експериментальної групи молоді, ми окремо перевірили та проаналізували рівень радикальності політичної поведінки, врахувавши ставлення учасників експерименту до запропонованих ситуацій.

На основі показників за Т-критерієм Вілкоксона у першій експериментальній групі ми можемо зробити висновок про те, що статистично значущими відмінності між відповідями до та після інтерпретації випробуваними сутності запропонованих проблем були для усіх трьох ситуацій, які власне й інтерпретувались у ході експерименту, статистично значущими. Показники відмінностей у результатах за двома іншими ситуаціями були статистично незначущими, оскільки ці дві теми не розглядались та не були проінтерпретованими.

Поведінка випробуваних з першої контрольної групи також зазнала змін. Згідно з показниками за Т-критерієм Вілкоксона, статистично значущих відмінностей до початку експерименту та після нього у політичній поведінці молодих людей зафіксовано не було, тобто рівень її радикальності не змінився, проте якісно самі відповіді були інакшими, спрямовані на прояв зовсім іншої політичної активності, ніж це було до початку роботи.

Результати порівняння політичної поведінки молодих людей з перших експериментальної та контрольної груп після здійсненого експериментального впливу на основі результатів за U-критерієм Манна-Вітні на рівні значущості коефіцієнта $p \leq 0,05$ показали, що ці дві групи між собою статистично значуще відрізняються за двома питаннями, а саме питанням «Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання та заяви в ЗМК)» та «Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці» за показниками рівня радикальності політичної поведінки їх учасників.

Рівень радикальності політичної поведінки випробуваних у обох цих групах описується як низький, проте така поведінка молодих людей з експериментальної групи все ж знаходиться фактично на пограничному рівні з

характеристиками середнього рівня радикальності, дуже близько наближається до нього, хоча й не переходить.

Іншими словами, ми можемо сказати, що експериментальний вплив досягнув своєї мети і нам вдалося знизити рівень радикальності політичної поведінки тих молодих людей, у кого остання була радикалізованою внаслідок впливу соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки і тепер якості політичної поведінки цих випробуваних описуються характеристиками низького рівня радикальності, що відповідає тому ж рівню, що й політична поведінка учасників контрольної групи, яка не містила суттєвих ознак радикальності від самого початку.

У другій експериментальній групі випробуваних, а саме у першій підгрупі другої експериментальної групи, згідно з показниками за Т-критерієм Вілкоксона, ми встановили статистично значущу відмінність між відповідями молодих людей до експериментального впливу та після нього за двома ситуаціями із трьох, які їм були запропоновані, а саме за тією, яку ми перевіряли експериментально, та ще однією, а саме «Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання та заяви в ЗМК)». Політична поведінка молодих людей саме з цієї підгрупи характеризувалась ознаками радикальності як відповіді на вищезазначені громадсько-політичні проблеми до початку діалогічної інтерпретації.

Відмінність результатів у політичній поведінці випробуваних другої підгрупи другої експериментальної групи після діалогічної інтерпретації сутності громадсько-політичних проблем порівняно з передекспериментальними характеристиками, згідно з даними за Т-критерієм Вілкоксона, виявилась статистично незначущою за жодним з трьох питань. Така ж ситуація була зафіксована і у другій контрольній групі. Важливо сказати, що, подібно до першої контрольної групи, у другій підгрупі другої експериментальної групи та другій контрольній групі з'явилося чимало відповідей нерадикального змісту після інтерпретації сутності проблеми, які

якісно відрізнялись від передекспериментальних варіантів політичної поведінки.

Ми здійснили порівняння результатів за кожним з представлених питань за U-критерієм Манна-Вітні (рівень значущості коефіцієнта $p \leq 0,05$) і встановили, що результати вказують на те, що перша та друга підгрупи другої експериментальної групи між собою статистично значуще відрізняються за ознакою радикальності політичної поведінки її учасників за двома питання з трьох, а саме тим, яке було проінтерпретованим випробуваними у ході участі у експерименті («Недовіра до діяльності представників державної влади»), та «Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання та заяви в ЗМК)».

Нам не вдалось виявити статистично значущої відмінності між результатами першої підгрупи другої експериментальної групи та результатами другої контрольної групи за жодним з питань. Те ж саме можна сказати і про порівняння результатів другої підгрупи другої експериментальної групи і другої контрольної групи.

З огляду на отримані результати, можна сказати, що за рівнем радикальності політична поведінка молодих людей усіх цих груп не є радикальною. Відмінність між першою й другою підгрупами випробуваних другої експериментальної групи все ж збереглась, яку можна пояснити тим, що у цих підгрупах опинились молоді люди з протилежними точками зору на запропоновані експериментом ситуації, де члени першої з цих підгруп розглядали їх як проблеми, а члени другої підгрупи навпаки – дотримувались протилежної точки зору, відтак політична поведінка цих молодих людей також буде суттєво відрізнятись, що й віддзеркалилось у отриманих нами результатах (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Зміна рівня радикальності політичної поведінки випробуваних після діалогічної інтерпретації сутності проблем

Ситуації	Експериментальна група 1		Контрольна група 1		Експериментальна група 2				Контрольна група 2	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту	Експериментальна підгрупа 1		Експериментальна підгрупа 2		До експерименту	Після експерименту
					До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту		
Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці	1,86	0,89**	0,44	0,32	0,53	0,38	0,15	0,11	0,49	0,42
Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання та заяви в ЗМК)	2,12	0,91**	0,36	0,24	1,42	0,71**	0,21	0,16	0,57	0,51
Матеріальні проблеми в суспільстві	1,88	0,72**	0,52	0,44	-	-	-	-	-	-
Зростання рівня злочинності	0,83	0,74	0,47	0,42	-	-	-	-	-	-
Зростання кількості одностатевих пар	0,18	0,11	0,32	0,32	-	-	-	-	-	-
Недовіра до діяльності представників державної влади	-	-	-	-	1,38	0,76*	0,15	0,1	0,53	0,42

Примітка. Т-критерій Вілкоксона значущий на рівні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Таким чином, ґрунтуючись на отриманих результатах, ми можемо зробити висновки про те, що вплив діалогічної інтерпретації сутності проблеми мав дерадикалізаційний ефект на політичну поведінку випробовуваних у першій експериментальній групі та першій підгрупі другої експериментальної групи молодих людей. Тобто зменшити вплив соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді нам вдалось. Далі ми детальніше проаналізуємо, яким же саме був цей вплив та якими були його наслідки.

На основі порівняння середніх значень рівня радикальності політичної поведінки молодих людей можна сказати, що кількісні результати

підтвердились і результатами якісними. Відповіді випробуваних першої експериментальної групи та першої підгрупи другої експериментальної групи після здійсненого експериментального впливу найчастіше позначались низьким рівнем радикальності. Найвищими балами серед інших відповідей за показниками радикальності була охарактеризована політична поведінка за такими ситуаціями: «Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці», «Неефективна антикорупційна боротьба (показові затримання та заяви в ЗМК)» у першій експериментальній групі. В обох вищезгаданих групах найчастішими варіантами відповіді були такі: «перекривати дороги і чекати, поки не згадають про наші права», «спробую організувати колектив не вийти на роботу», «спочатку мітинг проти нечесних чиновників, а якщо не допоможе – почнемо силою відбирати те, що накрали» тощо.

Серед відповідей молодих чоловіків та жінок першої експериментальної групи та всього кілька відповідей випробуваних з першої підгрупи другої експериментальної групи після інтерпретації сутності проблеми все ще були такими, які описувались ознаками середнього рівня радикальності, хоча таких варіантів було значно менше, ніж до початку експерименту. Також вже не було варіантів, які співвідносились би з найвищим рівнем радикальності. Такі показники є ще одним свідченням того, що вплив референтно-комунікативних чинників справляє сильніший та стійкіший ефект, порівняно з впливом інформаційних повідомлень в ЗМК на політичну поведінку молоді, зокрема на рівень її радикальності.

Статистично значуща відмінність між першими експериментальною та контрольною групами випробуваних може слугувати індикатором того, наскільки ті теми, за якими ми встановили відмінність, є актуальними та викликають бажання проявляти активність на шляху їх розв'язання у молодіжному середовищі і, як показують результати, ця активність описується ознаками радикальності. Звичайно, для того, щоб описати ті суспільні проблеми, які найбільш збурюють молодих людей, наше дослідження не є відповідним, а вибірка не є репрезентативною, проте все ж тенденція

простежується. Крім того, пограничний низький рівень радикальності політичної поведінки на межі з середнім також має розглядатись з урахуванням існуючої соціальної напруженості, яка у своїй структурі містить потужну емоційну складову, виступаючи, таким чином, тим тлом, який підсилює загальну напруженість індивіда, що не дозволяє знизити радикальність політичної поведінки молодих людей повністю.

Можна сказати, що за таких умов соціально-психологічні чинники радикалізації політичної поведінки виступають не тільки чинниками, а ще й тригерами розгортання такої поведінки молодих людей, тому її радикалізація відбувається досить швидко, а от знизити рівень радикальності – завдання непросте.

Крім цього, також серед відповідей молодих людей було багато таких, які позначались як нерадикальні та пропонували свідому політичну участь, добросовісне виконання свого громадського обов'язку, здійснення обдуманих політичних вчинків тощо.

Серед відповідей молодих людей першої експериментальної групи та першої підгрупи другої експериментальної групи чимало було зазначено таких, які пропонували проявити власну активність з метою дізнатись більше стосовно запропонованих ситуацій, наприклад «спочатку сама розберусь у ситуації, а потім запитаєте мене про мою політичну поведінку», «не можу описати політичну поведінку, поки сам ще не знаю, мені треба більше інформації», «як мінімум, не пропущу жодної пари з політології, а далі буду старатись краще розбиратись у ситуації, а не так, як виявилось» тощо. Тобто політична активність випробуваних у значній мірі буде націлена саме на свідомість у вибудовуванні стратегії своєї поведінки, а не на емоційний відгук. Майже співзвучними цим відповідям були і відповіді випробуваних, які увійшли до складу другої підгрупи другої експериментальної групи, проте їхні післяекспериментальні відповіді майже не відрізнялися від передекспериментальних.

Ми виявили ще один цікавий факт. Перелік питань анкети включав п'ять ситуацій для відповідей у перших експериментальній та контрольній групах, з яких три повинні були бути проінтерпретованими, та три ситуації у других експериментальній та контрольній групах, з яких інтерпретувалась одна. Як ми і очікували, політична поведінка випробуваних стосовно тих питань, які інтерпретувались, змінилась. Проте також додалися нові варіанти поведінки в усіх групах випробуваних відносно тих громадсько-політичних проблем, які взагалі не обговорювались під час експерименту. Мова йде не про показники радикальності як якості політичної поведінки, оскільки дані, наведені в таблиці 3.3, вказують на те, що особливих змін за деякими з цих питань у жодній з груп випробуваних не відбулось, тобто поведінка змінилась не у вертикальному напрямі – між рівнями радикальності, а у горизонтальному, тобто характеристик радикальності не з'явилося, але додалось чимало відповідей, які передбачали пошук інформації, активність, спрямовану на кращу обізнаність у вказаних ситуаціях, більш компетентний підхід до вибору варіантів своєї політичної поведінки тощо.

Іншими словами, не представляючи інтерпретації сутності проблем варіанти поведінки скоригувались, що є свідченням того, що практика пошуку інформації у разі її браку екстраполювалась і на інші ситуації, які не обговорювались в рамках участі в експерименті, проте за якими, очевидно, молоді люди також відзначили у себе нестачу об'єктивних знань.

Серед відповідей учасників першої експериментальної групи та першої підгрупи другої експериментальної групи також було багато таких, які повторювали ті ж варіанти політичної поведінки, які були вказані випробуваними перед першою та другою серіями експерименту, і які були нерадикального змісту. Тобто з огляду на отримані результати, можна зробити висновок про те, що радикальні варіанти політичної поведінки молодих людей найчастіше є індукованими, тобто вони можуть розроблятися у процесі групової роботи з іншими членами референтної групи, а потім перейматися у індивідуальну практику, транслюватися ЗМК, а потім інтеріоризуватися і

закріплюватись в індивідуальній поведінці, якщо зрештою не відбудуватиметься подібного аналізу та інтерпретації проблем, відносно яких розгортається радикальна політична поведінка, які здійснили випробувані у ході участі у експерименті.

Відповіді випробуваних у обох контрольних групах також у значній мірі пропонували варіанти кращого ознайомлення з проблемою, свідомий та розумний підхід до того, як молодим людям слід вчиняти, до своєї політичної поведінки та загалом активності. Також було чимало відповідей таких самих, які вони зазначали і до початку роботи перед першою та другою серіями експерименту та після них, тобто якісно варіанти політичної поведінки суттєво не змінились, додалися тільки деякі нові, хоча й нерадикальні. Середньогруповий рівень радикальності політичної поведінки залишився на тому ж рівні з тенденцією до ще більшого зниження, адже кількісно відповідей, які пропонували прояв активності щодо розв'язання проблем напряду, додалися відповіді, які передбачали проміжну інформаційно-пошукову активність, а вже потім напрацьовування варіантів розв'язання описаних експериментом громадсько-політичних проблем.

Таким чином, як показують результати нашого експерименту, вплив діалогічної інтерпретації сутності проблеми справді чинить дерадикалізаційний ефект. Принаймні випробувані проявили небайдужість та своє бажання розібратись у запропонованих для роботи громадсько-політичних проблемах. Дерадикалізаційний ефект діалогічної інтерпретації полягає у зниженні рівня конформізму та в тому, що ґрунтується на інтелектуальному опрацюванні інформації, а не емоційному.

Проаналізуємо тепер, яким був вплив діалогічної інтерпретації сутності основних громадсько-політичних проблем на емоційну сферу випробуваних за допомогою першого блоку методики «Самопочуття – поведінка – культура» А. Складука. Ми припускали, що інтерпретація сутності проблем не вплине на активність випробуваних експериментальних груп, залишивши показники за цією шкалою приблизно такими ж, тобто бажання активності залишиться

актуальним. Отримати такі ж самі результати ми очікували і у контрольних групах випробуваних.

Згідно з результатами за Т-критерієм Вілкоксона, ми виявили, що наше припущення було вірним для випробуваних з експериментальних груп для показників за шкалою «активність» – показники за нею статистично значуще не змінились, проте статистично значущою відмінність у результатах виявилась для даних за шкалою «настрій». Наше положення виявилось вірним і для контрольних груп молодих людей, у яких не було виявлено статистично значущих відмінностей за шкалою «активність», а от за шкалою «настрій» результати виявились статистично значуще відмінними для першої контрольної групи випробуваних (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Порівняння показників активності, самопочуття і настрою до та після експерименту

Показники	Експериментальна група 1 (49 осіб)		Контрольна група 1 (49 осіб)		Експериментальна група 2 (47 осіб)		Контрольна група 2 (47 осіб)	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Самопочуття	4,8	4,4	4,7	4,8	4,9	5,1	5,3	5,3
Активність	6,1	5,7	5,4	5,1	5,9	5,8	4,9	5,1
Настрій	3,8	5,3**	3,7	4,8*	4,1	5,2*	5,0	5,2

Примітка. Т-критерій Вілкоксона значущий на рівні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

Зміна показників за шкалою «настрій» у сторону підвищення для випробуваних обох експериментальних груп є свідченням того, що відбувся перехід від похмурого стану до суттєво кращого, що є вкрай важливим, коли

мова йде про радикальну політичну поведінку, оскільки саме негативний настрій є одним із компонентів, які у своїй сукупності виступають каталізатором її актуалізації. Свідченням тому є зміна вибору значень на протилежні у діадах тверджень, наприклад від «поганий настрій» до «хороший настрій», від «песимістичний» до «оптимістичний» тощо. Звичайно, ми можемо припустити, що підвищення настрою може бути пов'язаним з тим, що під час проведення експерименту і представлення своєї інтерпретації випробувані були більш активними, ніж це було у попередніх серіях експерименту, особливо у другій серії. У нашому ж випадку підвищення настрою, навіть не зважаючи на втому від тривалої роботи під час попередніх серій експериментів, дійсно має зв'язок з активністю, яка статистично значуще не змінилась, а відтак її показники залишились на високому рівні.

Враховуючи той факт, що немало випробовуваних у своїх відповідях зазначили, що мають намір проявляти свою політичну поведінку у напрямі пошуку інформації стосовно тих проблем, відносно яких у них виявились недостатніми знання, при високих показниках активності та настрою маємо переконання, що така поведінка таки буде здійснена.

Показники у обох контрольних групах випробовуваних залишились статистично без відмінностей за шкалою «активність». До початку участі у цьому експерименті вони були переважно у межах норми, тому факт того, що ці показники не знизились, а навіть мали тенденцію до підвищення, хоча й статистично незначущу, є свідченням того, що у подальшому політична поведінка цих молодих людей радикальною, принаймні стосовно досліджуваних проблем, не стане. Також зафіксована статистично значуща відмінність за шкалою «настрій» у першій контрольній групі випробовуваних, подібно до експериментальних груп молодих людей, у поєднанні з високими показниками активності підтверджує нашу впевненість у тому, що заявлені у відповідях учасників експерименту форми політичної поведінки будуть втілені у життя.

Таким чином, з огляду на отримані результати, можна зробити висновки, що вплив діалогічної інтерпретації сутності суспільно актуальних проблеми має очевидний дерадикалізаційний ефект для політичної поведінки молоді. Проведений нами експеримент не просто дерадикалізує актуальну політичну поведінку випробовуваних, але й дає молодим людям навичку подальшого орієнтування у політичних питаннях та суспільних проблемах, яка може бути у подальшому застосована для роботи в принципі за будь-якою темою чи проблемою, стосовно якої необхідно приймати рішення про поведінку та вибудовувати стратегію її втілення.

На противагу тим соціально-психологічним чинникам, які ми дослідили раніше, принцип ефективності яких ґрунтується на пошуку інформації, яка б підтримувала та ще більше впевнювала молодих людей у власній правоті, що очевидно веде до упередженості та як наслідку – радикалізації політичної поведінки, ефект діалогічної інтерпретації сутності проблеми навпаки базується на різносторонньому розгляді проблеми, поясненні її природи, загроз від її існування та можливих переваг чи позитивних наслідків, якщо це можливо в принципі, що, як результат, у окремих випадках може призводити до дезорієнтації стосовно конкретної проблеми, частково зменшувати ефективність впливу соціально-психологічних чинників радикалізації та у підсумку знижувати рівень радикальності політичної поведінки молодих людей.

Отже, ґрунтуючись на отриманих результатах, ми можемо виділити дві основні групи молодих людей, які готові проявляти радикальну політичну поведінку. Ці групи ми змогли виділити на основі порівняння рівня їхньої ідейної переконаності та рівня радикальності політичної поведінки, виміряних у трьох умовах вимірювання: до початку роботи взагалі, після першої й другої серій експерименту на виявлення і дослідження чинників радикалізації політичної поведінки та після експерименту дерадикалізації політичної поведінки молоді.

Перша група – це ті молоді люди, які погоджувались або скоріше погоджувались з тим, що запропоновані експериментом ситуації є проблемами до початку роботи взагалі. Після експериментального впливу, якого вони зазнали під час роботи в рамках першої та другої серій експерименту, ці молоді люди вказували, що повністю погоджуються з тим, що ситуації все ж є проблемами і рівень їхньої впевненості у цьому був високим, вони були повністю переконаними у своїй правоті, рівень якої спадав після експерименту дерадикалізації політичної поведінки. Сама ж політична поведінка також зазнавала трансформацій. До участі у нашому дослідженні рівень радикальності був низьким чи навіть зовсім відсутнім. Після першої та другої серій експерименту дослідження чинників радикалізації політичної поведінки він зростав до середнього і навіть у кількох молодих людей до високого, а після експерименту дерадикалізації політичної поведінки знову спадав до низького рівня. Серед тих варіантів політичної поведінки, яка була позначена як радикальна, були переважно такі, які напрацьовувались випробуваними першої експериментальної групи у ході групового обговорення проблемних ситуацій, а випробуваними першої підгрупи другої експериментальної групи трансливались інформаційним повідомленням, пізніше переймались у свою індивідуальну практику і позначались уже як свої варіанти поведінки. Після експерименту дерадикалізації політичної поведінки варіанти останньої знову набували рис низького рівня радикальності або зовсім нерадикальних. Таким чином, до цієї групи увійшли ті молоді люди, які постійно демонстрували динаміку у своїх ставленні до проблем та політичній поведінці, радикальні форми якої не напрацьовувались індивідуально, а переймались і засвоювались у ході взаємодії з іншими молодими людьми чи внаслідок ознайомлення з повідомленнями в ЗМК. Іншими словами, молоді люди цієї групи легко піддаються впливові, їхня політична поведінка легко радикалізується, проте і дерадикалізується також швидко. У цьому випадку патерни політичної поведінки молодих людей, які належать до цієї групи, багато в чому залежать від оточення та інформації, які оточують молодих людей такого типу, адже вони схильні проявляти

радикальну політичну поведінку навіть за умови неглибокої обізнаності у сутності цієї проблеми, відносно якої мають намір її актуалізувати.

Друга група – це ті молоді люди, які повністю погодились з тим, що запропоновані експериментом ситуації є проблемами в усіх трьох випадках, а рівень їхньої впевненості у правильності своєї позиції зовсім не похитнувся після інтерпретації сутності проблеми. Ці молоді люди володіли достатнім обсягом інформації, необхідним для того, щоб приймати виважені рішення стосовно своєї політичної поведінки, з легкістю давали інтерпретацію сутності проблем, були добре обізнані в усіх ситуаціях, стосовно яких вказували радикальні варіанти поведінки на шляху їх розв'язання, які описувались до початку роботи середнім рівнем, після першої та другої серій експерименту рівень радикальності залишався або на тому ж середньому рівні, або навіть зростав до найвищого, а після експерименту дерадикалізації політичної поведінки описувався середнім рівнем і більше не знижувався. І якщо для молодих людей з першої групи радикальні варіанти політичної поведінки були швидше результатом впливу соціально-психологічних чинників її радикалізації, ефективність яких саме і досягала на підґрунті недостатності інформації, неповноти бачення ситуації, її однобокого трактування, то у цій групі молодих людей рішення про прояв радикальної політичної поведінки було свідомим і обдуманим від самого початку.

3.2. Соціально-психологічна тренінгова програма профілактики виникнення та поширення радикальної політичної поведінки у середовищі молоді

Один із висновків, якого ми дійшли за результатами проведеного експериментального дослідження, полягає у тому, що потужним підґрунтям, на якому політична поведінка молодих людей може набувати ознак радикальності, полягає у некритичності сприймання інформації та її недостатності, її односторонній розгляд, заміщення фактів, яких не вистачає для повноцінної

оцінки становища, суб'єктивними оцінками, емоційними відгуками. Саме ця основа може стати підґрунтям для різних маніпуляцій поведінкою молодих людей, у тому числі і радикального характеру [Koehler, 2017; Owen, 2008; *Preventing radicalisation to terrorism and violent extremism: approaches and practices*, 2017; *Preventing terrorism and countering violent extremism and radicalization that lead to terrorism: a community policing approach*, 2014].

Після дослідження нами чинників радикалізації політичної поведінки молоді та виявлення можливостей її дерадикалізації, ми з'ясували, що розгляд проблеми з різних сторін, її обговорення з іншими молодими людьми, інтерпретації того, що молоді люди знають по суті конкретної проблеми має тенденцію до того, що показники за рівнем радикальності політичної поведінки суттєво знижуються, особливо коли мова йде про представників першої виділеної на основі результатів нашого дослідження групи молодих людей, схильних до прояву радикальної політичної поведінки. Відтак ми приймаємо до уваги, що саме різнобічне розуміння тієї проблеми, стосовно якої існує готовність проявити радикальну політичну поведінку, об'єктивність її оцінки може стати запорукою зниження конформності, когнітивних помилок, профілактикою маніпулятивного впливу, що у підсумку стимулює конструктивність рішень та конвенційність у способах прояву політичної поведінки молодих людей з метою розв'язання громадсько-політичних проблем.

Зважаючи на те, що окрім представників першої групи молодих людей, готовність проявляти радикальну політичну поведінку яких є результатом впливу оточення, однодумців, інформаційних повідомлень у ЗМК, є ще представники другої групи, чия радикальна політична поведінка є стабільним явищем і менше залежить від ситуативного впливу соціально-психологічних чинників, які виступають радше тригерами актуалізації радикальної політичної поведінки. Відтак питання профілактики радикальної політичної поведінки молодих людей постає особливо актуальним.

У зв'язку з цим, метою профілактичної тренінгової програми є підвищення знань і навичок молоді у галузі громадсько-політичної участі та прояву своєї політичної поведінки у її формах конвенційного типу, а також навичок залучення молодих людей у демократичні процеси.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:

- інформувати учасників профілактичної тренінгової програми про їхню громадсько-політичну активність, політичну поведінку та їхню важливість;
- надати учасникам програми розуміння діяльності політичних діячів аби краще усвідомити особливості роботи представників влади;
- сформувати мотивацію конвенційної політичної поведінки молоді;
- мотивувати молодих людей поширювати отримані знання, навички і розвивати їх серед свого оточення.

Ми зробили припущення, що розуміння молодими людьми специфіки політичної сфери суспільства, того, як працюють політичні актори, як приймаються політичні рішення з метою розв'язати актуальні суспільні проблеми та як молоді люди можуть заявляти про свою позицію залучає молодь до демократичних процесів та стимулює політичну поведінку конференційних форм.

Незалежною змінною у нашій соціально-психологічній тренінговій програмі виступає власне профілактичний вплив, а саме вплив, мета якого – підвищити політичну грамотність молодих людей та стимулювати конвенційну політичну поведінку.

Залежною змінною соціально-психологічної тренінгової програми є патерни політичної поведінки молодих людей.

Зміни, які відбувалися з залежною змінною, ми відстежували за допомогою здійсненої діагностики особливостей патернів політичної поведінки, яка була проведена тричі – перед початком участі молодих людей у соціально-психологічній тренінговій програмі, відразу після завершення програми та через два тижні по закінченню тренінгової програми. Діагностику

через два тижні ми здійснили з тією метою, щоб відстежити, на скільки знання і навички, отримані під час участі у тренінговій програмі, закріпились у індивідуальній поведінці молодих людей та використовуються у індивідуальній практиці [Ostroff, 1991].

Подібно до проведених раніше серій експерименту, проведення соціально-психологічної тренінгової програми, що відбувалось на формувальному етапі, також було здійснено у три послідовні підетапи, логічно пов'язані між собою, – підготовчий, тренінговий та аналітичний підетапи.

Мета першого підетапу – підготовчого – полягала у тому, щоб розробити стратегію проведення соціально-психологічної тренінгової програми профілактики радикальної політичної поведінки та підготувати власне зміст цієї програми. На цьому підетапі ми працювали над добором необхідного діагностичного інструментарію задля виявлення патернів політичної поведінки молодих людей та визначити систему емпіричних показників, які вказуватимуть на те, що зміни у політичній поведінці молодих людей після участі у програмі відбулись. Також на цьому підетапі ми визначали критерії, згідно з якими на наступному підетапі роботи ми формували групу учасників тренінгової програми.

Власне проведення соціально-психологічної тренінгової програми та здійснення діагностики особливостей патернів політичної поведінки молодих людей здійснювалось на тренінговому підетапі.

Соціально-психологічна тренінгова програма профілактики радикальної політичної поведінки молоді складалась з п'яти тренінгових занять, тривалістю півтори години кожне. Заняття проводились з періодичністю один раз на тиждень (додаток В).

Відповідно до мети і завдань, соціально-психологічна тренінгова програма профілактики радикальної політичної поведінки молоді включає три блоки: перший блок – «Політична сфера суспільства і моя роль у ній»; другий блок – «Мотивація громадсько-політичної участі та конвенційної політичної

поведінки»; третій блок – «Трансляція отриманих навичок». Другий та третій блоки були розділені на два тренінгові заняття кожний.

Усі три блоки є взаємопов'язаними між собою. Мета першого з них полягає у тому, щоб подати інформацію про особливості політичної сфери суспільства і діяльності її акторів, пояснити актуальність громадсько-політичної активності молоді. Під час роботи за цим блоком особлива увага приділялась не тільки ознайомленню учасників з інформацією про необхідність громадсько-політичної участі молоді та яким чином вона актуалізується, але також надати інформацію про особливості діяльності представників влади, адже у тому випадку, коли є розуміння молодими людьми специфіки цієї діяльності, вони краще розуміють і специфіку політичного процесу. Учасники тренінгу отримували досвід політичних дискусій, прийняття політичних рішень і розв'язання конфліктів. Таким чином, за результатами роботи за цим блоком учасники тренінгової програми отримали можливість стати на місце політичних діячів та зрозуміти особливості їхньої роботи безпосередньо з позиції цих діячів, а не тільки як спостерігачі такої діяльності.

Мета другого блоку полягала у тому, щоб ознайомити учасників тренінгової програми з власними можливостями громадсько-політичної участі, надати безпосередній досвід громадсько-політичної участі різних форм та політичної поведінки конвенційного типу. Основний акцент під час роботи за цим блоком програми робився на тому, щоб молоді люди набули досвід формулювання і відстоювання власної політичної та громадянської позиції, а також навчилися вибудовувати свою політичну поведінку в залежності від мети. Для досягнення цієї мети дуже важливо заручатися підтримкою інших небайдужих молодих людей, однодумців та навіть інколи людей з відмінними токами зору, відтак під час роботи ми особливу увагу приділяли тому, аби юнаки й дівчата набули досвід організованої політичної участі, порозуміння з тими молодими людьми, чиї погляди на одні й ті ж самі проблеми відрізняються, здобули навички нетворкінгу саме задля досягнення поставлених цілей.

Під час двох занять за цим блоком програми підзавданнями, які ми ставили для розв'язання, полягали у тому, щоб навчитися визначати мотивуючі детермінанти громадсько-політичної участі молодих людей і ресурси, якими вони володіють для її реалізації, та опанувати навичку вибудовувати стратегію ефективної політичної поведінки, що було закріплено під час участі у виконанні низки завдань та ігор.

Специфіка третього блоку тренінгової програми полягала в тому, аби навчитися передавати навички громадсько-політичної участі та політичної поведінки конвенційного типу іншим молодим людям, навчитися аналізувати стратегію власної політичної поведінки, її успішні та неуспішні тактики, переймати стратегії ефективної політичної поведінки та адаптувати їх до власних запитів, залучати інших молодих людей до демократичних процесів, особливо ту молодь, яка є радикально орієнтованою чи схильною до прояву радикальної політичної поведінки.

Для того, щоб контролювати зміни, які відбуваються з політичною поведінкою учасників тренінгової програми та безпосередньо оцінити ефективність соціально-психологічної тренінгової програми, ми використали дві формалізовані методики, а саме опитувальник оцінки рівня політичної активності Л. Кияшко і опитувальник оцінки навичок політичної участі Л. Кияшко та спеціально розроблену нами анкету, яка також була використана раніше, на експериментально-констатувальному етапі емпіричного дослідження.

Опитувальник оцінки рівня політичної активності Л. Кияшко складається з 27 тверджень, рівно розподілених за трьома складовими та трьома формами політичної активності. За допомогою цього опитувальника ми змогли визначити такі показники:

- загальний показник політичної активності;
- формовияви політичної активності: суспільно-політичну, електоральну та протестну;

– складові політичної участі: вербально-комунікативну, когнітивну, поведінкову [Кияшко, 2010; *Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації*, 2013].

Опитувальник оцінки навичок політичної участі Л. Кияшко. Для того, щоб молодій людині стати ефективним учасником соціального та політичного життя суспільства необхідно мати навички політичної участі. Для того, щоб оцінити сформованість таких умінь та навичок у молодих людей, ми і використали вищезазначений діагностичний інструментарій. Опитувальник являє собою модифіковану методика Ф. Фідлера, за допомогою якого можна оцінити комунікативні, когнітивні, емоційно-вольові, ціннісно-моральні та поведінкові якості індивіда. Методика дозволяє визначити за 10-бальною шкалою рівень розвитку вказаних якостей [Кияшко, 2008]. У своєму дослідженні нам важливо було перевірити сформованість зазначених якостей в учасників соціально-психологічної тренінгової програми саме з їхньої точки зору, тобто як вони самі оцінюють ці якості у себе. Варто зазначити, що даний опитувальник дозволяє досліднику також перевірити необхідний рівень розвитку вказаних якостей в успішного політика та пересічного громадянина, проте завдання нашої тренінгової програми не передбачають здійснення цієї частина діагностики.

Так само, як на попередньому етапі емпіричного дослідження, завдання розробленої нами анкети складались з двох частин – перша з них діагностувала ставлення до запропонованих дослідженням проблемних ситуацій, а інша способи їх розв’язання. Ми запропонували учасникам тренінгової програми для роботи такі ситуації:

- несприятлива для молоді ситуація на ринку праці;
- недовіра до діяльності представників державної влади;
- військовий конфлікт на сході України;
- зростання рівня злочинності, недостатня безпека на вулицях;
- підвищення цін на основні товари, інфляція.

Саме ці теми були обрані для роботи, оскільки на період проведення тренінгової програми вони були одними з найбільш актуальних на часі та так чи інакше стосувались безпосередньо молодих людей. Як і на попередньому етапі, юнакам і дівчатам було запропоновано позначити своє ставлення до цих ситуацій за 4-значною шкалою та запропонувати способи розв'язання цих проблем.

Загалом у тренінговій програмі взяв участь 31 учасник. Робота проводилась у двох групах молодих людей на базі Сосницького сільськогосподарського технікуму бухгалтерського обліку у лютому – березні 2018 року. Повторне опитування юнаків і дівчат, які стали учасниками тренінгової програми, було здійснене у квітні 2018 року. До складу першої групи увійшли 17 молодих осіб (7 хлопців та 10 дівчат), а до складу другої групи – 14 молодих осіб (8 хлопців та 6 дівчат).

Участь у тренінговій програмі була добровільною, від чого безпосередньо залежала мотивованість участі у програмі, а відтак і ефективність роботи. Іншими словами, до складу груп увійшли всі бажаючі, які навчались на період проведення тренінгової програми у вищезазначеному навчальному закладі. Оскільки максимальна кількість учасників, яка сприяє продуктивній роботі та встановленню довірчих стосунків між учасниками групи і тренером, складає 20 осіб, а бажаючих взяти участь у тренінговій програмі виявилось суттєво більше, було прийнято рішення розділити учасників на дві групи та проводити роботу у двох групах окремо. У кожній з цих двох груп робота проводилась однаково.

Третій підетап роботи – аналітичний. На аналітичному підетапі ми здійснювали статистичну обробку отриманих емпіричних даних, аналізували отримані результати та робили висновки про зміни у патернах політичної поведінки учасників програми і загалом про ефективність проведеної тренінгової програми.

Таким чином, основним завданням для нас було порівняти політичну поведінку молодих людей до участі у тренінговій програмі та після неї, виявити

її характерні риси та перевірити, чи закріпились навички, отримані за результатами участі у цій програмі, у індивідуальній поведінці молодих людей з плином часу.

3.3. Результати профілактичного впливу на політичну поведінку молоді

3.3.1. Особливості перебігу соціально-психологічної тренінгової програми профілактики радикальної політичної поведінки молоді. Заняття тренінгової програми проводились за класичними принципами проведення тренінгових занять.

На початку першого заняття разом з учасниками були обговорені, узгоджені та прийняті для подальшої роботи правила роботи під час участі у соціально-психологічній тренінговій програмі. Серед них були такі:

- «я – ти» звертання до учасників групи, тільки за іменем і безпосередньо до конкретного учасника;
- з усіма питаннями, які виникатимуть під час роботи на тренінгу, звертатися безпосередньо до тренера;
- усі учасники тренінгу рівні у своїх правах та за соціально-психологічним статусом;
- усе, що відбувається протягом роботи на тренінгу, залишається конфіденційним і тільки у рамках тренінгової групи. Зі своїми однокурсниками, колегами, родичами, друзями тощо можна ділитись тільки власними переживаннями, думками, які виникали під час роботи на заняттях, а також отриманими і закріпленими практично знаннями і навичками;
- у разі, якщо якась частина роботи викликатиме незадоволення чи дискомфорт, – завжди можна перейти на час виконання завдання у пасивну позицію спостерігача.

Уже під час обговорення цих правил для подальшої роботи на заняттях тренінгу відчувався високий рівень довіри до тренера зі сторони учасників програми.

Оскільки участь у тренінговій програмі була добровільною і у ній брали участь тільки ті юнаки й дівчата, які самі цього хотіли, то відразу давалась ознака висока мотивованість учасників до роботи. Під час представлення та обговорення їхніх мотивів взяти участь у тренінговій програмі нам вдалось з'ясувати, що переважаючим мотивом прийти на тренінг було бажання розібратись у політичній ситуації, яка на період проведення тренінгової програми була на часі, та навчитись самостійно аналізувати політичні події та явища.

Дійсно, громадсько-політична ситуація в країні на момент проведення тренінгової програми була непростю, вона постійно обговорювалась в ЗМК. Очевидно, що саме це і стало основною спонкою взяти участь у тренінговій програмі – бажання бути в тренді та навчитись орієнтуватись у тих політичних подіях, які відбуваються навколо нас повсякчас, оскільки невміння аналізувати у багатьох випадках стає запорукою маніпуляцій не тільки ставленнями та думками, але часто і поведінкою, серед якої у особливому фокусі поведінка політична. Відтак будучи мотивованими працювати, молоді люди охоче виконували всі завдання, активно включались в дискусії та обговорення. Не було зафіксовано жодного випадку, щоб хтось з учасників тренінгової програми відмовився виконувати якесь завдання (хоча це можна було робити, згідно з прийнятими для роботи правилами) чи взагалі відмовився від участі у наступних заняттях програми.

Рівень довіри до тренера та інших учасників у обох групах був високим: молоді люди легко представляли свої політичні преференції, задавати питання тренеру та іншим учасникам, дискутували, навчились давати конструктивні критичні зауваження, підкріплені конкретними пропозиціями щодо їх можливого подальшого втілення.

Варто також особливо наголосити на тому, що під час виконання певних завдань тренінгової програми, представляючи критичні зауваження, між учасниками тренінгових груп не виникало суперечок, сварок, не було випадків конфліктів тощо, що є свідченням толерантності, відкритості до можливої критики, терпимості до іншої, відмінної від власної, точки зору.

Сама програма тренінгу учасниками тренінгових груп сприйнялась легко і зацікавлено. На самому початку роботи молоді люди були дещо спантеличені браком необхідних знань та навичок, проте вони не соромились задавати питання і роз'яснювати усі незрозумілі для них речі, адже власне для цього тренінгова програма і проводилась. Поступово, з кожним новим заняттям, учасникам тренінгових груп працювати ставало дедалі легше, а діапазон знань і навичок розширювався, що якісно віддзеркалилось на особливостях виконання ними завдань тренінгу.

Самі ж завдання програми учасники обох тренінгових груп виконували охоче. Часто окрім тих тем, які були представлені програмою тренінгу для обговорення, учасники пропонували ще й інші, які також їх цікавили, але не були згадані у програмі. Тобто можемо зробити висновки, що участь у тренінговій програмі стимулювала молодих людей аналізувати ширший діапазон громадсько-політичних проблем, ніж тільки ті, про якій йшла мова під час роботи на заняттях.

Атмосфера під час проведення тренінгових занять була робочою і дружньою. Звичайно, сприяло цьому і те, що учасники тренінгових груп більшою чи меншою мірою були знайомими між собою, принаймні знали один одного, оскільки всі навчались в одному навчальному закладі. Крім того, не було зафіксовано випадків, щоб сама інструкція того як виконувати завдання викликала спротив. Відтак працювати було легко і учасникам тренінгової програми, і тренеру.

Оскільки заняття проводились один раз на тиждень і відповідно зустріч з тренером відбувалась також один раз на тиждень, учасники тренінгу, як вони самі повідомляли на наступних заняттях, відпрацьовували окремі вправи ще й

протягом тижня, повторювали ті ігри, які їх особливо вразили, шукали інформацію стосовно різних суспільних проблем, котрі їх цікавили, з метою кращого їх розуміння.

Також неодноразово учасники тренінгових груп контактували з тренером протягом усього часу проведення тренінгової програми у періоди між заняттями у тих випадках, якщо у них були запитання чи потрібна була консультація. Хочеться також особливо відмітити, що навіть були випадки, коли учасники хотіли не просто проконсультуватись чи задати запитання, але обговорити якісь суспільні чи політичні проблеми, поділитись своїми думками ще до початку наступного заняття, а також хотіли обговорити, чи пропонували свої ідей стосовно того як можна розв'язати ці проблеми чи принаймні змінити становище у сторону їх розв'язання. Тобто можна зробити висновки, що учасники тренінгових груп залишались включеними у роботу над тією проблематикою, якої стосувалась тренінгова програма, не тільки безпосередньо під час роботи на тренінгових заняттях, але також і протягом періодів між цими заняттями.

Молоді люди також відзначили, що більше часу почали приділяти обговоренню політичних та суспільних проблем вдома та у колі своїх знайомих, почувавши себе при цьому значно більш розкутими та вільними у представленні та аргументації своїх думок. Важливо відмітити, що у багатьох випадках ініціаторами подібних обговорень виступали саме молоді з наших тренінгових груп.

Після закінчення тренінгової програми її учасники повідомили, що більшість їхніх очікувань була виправдана. Вони суттєво розширили не тільки свої знання, але й навички в області громадсько-політичної участі, отримали ази того як можна заявляти про свою позицію та відстоювати власні права дипломатично, не вдаючись до застосування радикальних вчинків з використанням агресії та насилля.

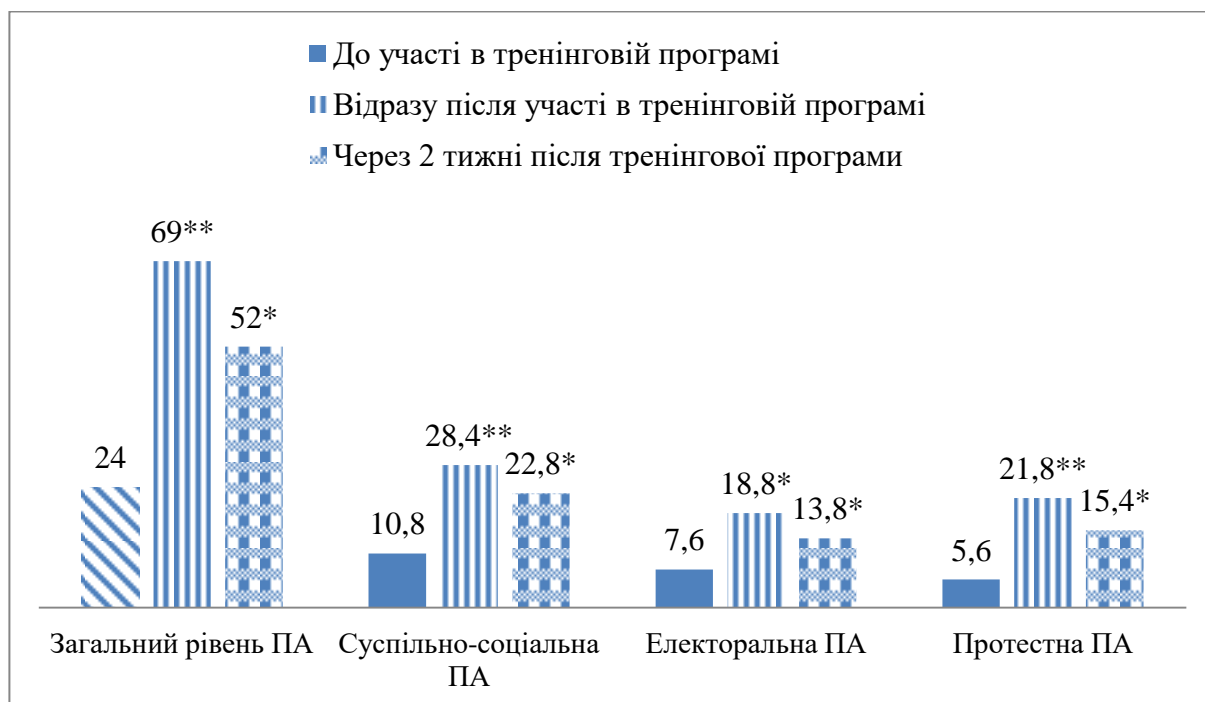
Під час зустрічі, яка відбулась через два тижні після завершення тренінгової програми з метою проведення повторного діагностування патернів

політичної поведінки учасників тренінгових груп, ми з'ясували, що знання та навички, отримані за результатами участі у тренінговій програмі, закріпились в індивідуальній поведінці молодих людей. Вони стали більш політично активними, стали більше часу присвячувати тому, що відстежували актуальні громадсько-політичні події, які відбуваються повсякчас у країні. Також учасники повідомили, що деякі знання та навички вони намагаються поступово передавати іншими своїм однокурсникам, друзям та навіть членам сім'ї. Під час спілкування з молодими людьми вони висловили бажання у майбутньому взяти участь у тренінгових програмах на подібну тематику. Таким чином, можемо зробити висновки, що завдання, які ми ставили перед початком проведення тренінгової програми, були реалізованими, а мета програми була повністю досягнута.

3.3.2. Зміна патернів політичної поведінки молодих осіб за результатами участі в соціально-психологічній тренінговій програмі профілактики радикальної політичної поведінки. Основним нашим завданням було простежити ті трансформації, які відбуваються з політичною поведінкою молодих людей та взагалі їхньою політичною активністю під впливом програми профілактики радикальної політичної поведінки, та перевірити успішність використання отриманих навичок та власне успішність нашої програми профілактики через кілька тижнів. Під час аналізу отриманих емпіричних даних ми однаково звертали увагу і на кількісні, і на якісні результати, оскільки важливо було перевірити не тільки рівень політичної активності молодих людей, але й її якості, не тільки частоту прояву політичної поведінки, але й що саме молоді люди мають намір вчиняти, які патерни своєї політичної поведінки вони проявлять на шляху розв'язання суспільних проблем.

Проаналізуємо спочатку як вплинула програма профілактики радикальної політичної поведінки на політичну активність та політичну участь юнаків та дівчат, які взяли участь у тренінговій програмі, за допомогою використання опитувальників Л. Кияшко.

Результати, які ми отримали після проведення тренінгової програми, вказують на те, що рівень політичної активності учасників програми статистично значуще змінився, згідно з показниками за Т-критерієм Вілкоксона (рис. 3.1).

Примітки. Значущість відмінностей вказана для попарного порівняння результатів між показниками до участі в тренінгу з показниками відразу після участі та через два тижні. ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$; * – значущість на рівні $p \leq 0,05$ (за Т-критерієм Вілкоксона).

Рис. 3.1. Динаміка рівня політичної активності та її типів до та після участі у профілактичній тренінговій програмі

Результати, представлені на діаграмі, свідчать про те, що загальний рівень політичної активності молодих людей після участі у тренінговій програмі змінився. Якщо до початку участі у програмі він характеризувався ознаками низького рівня, то після участі став описуватися характеристиками середнього рівня. Ці результати не змінилися і через два тижні після участі у програмі, показники залишилися на тому ж середньому рівні, тобто можна зробити

висновки, що результати тренінгової програми закріпились в індивідуальній політичній активності учасників. Розглянемо тепер яка динаміка відбулась за типами політичної активності молодих людей.

Якщо ж звернутись до типів політичної активності, які методика дає можливість перевірити, то в усіх трьох ситуаціях вимірювання провідним типом політичної активності була суспільно-соціальна політична активність. Фактично цей є той тип активної, який ми ще називаємо громадянською активністю. Для суспільно-соціальної активності притаманними є такі характеристики, за яких присутній інтерес до політичних та суспільних подій, які відбуваються в країні. За наявності такого типу політичної активності простежується активність під час дискусій, які стосуються згаданої проблематики, молода людина є активною у пошуку інформації, якої їй не вистачає, навіть може брати участь у діяльності якихось громадських чи політичних організацій.

Від початку показники за цим типом політичної активності молодих людей були на нижній межі середнього рівня. Після участі у тренінговій програмі вони суттєво зросли і стали відповідати нижній межі високого рівня, а через два тижні після участі все ж залишились на середньому рівні, проте показник був наближеним до пограничного максимального, що є статистично значущою відмінністю, згідно з показниками за Т-критерієм Вілкоксона.

Аналізуючи самі відповіді учасників, то як після проведення тренінгової програми, так і через два тижні після неї молоді люди вказували, що почали значно частіше приєднуватись до обговорень політичної ситуації в країні з друзями; стали докладати зусиль для того, щоб знайти інформацію стосовно політичних подій та під час перегляду телепередач стали все частіше робити вибір на користь програм про події політичного життя. Тобто у житті молодих людей додалось більше політичної обізнаності та відповідної активності на шляху до соціально-психологічної компетентності.

Показники, які описують електоральну політичну активність учасників тренінгової програми, свідчать про те, що вона змінилась, а саме зросла з

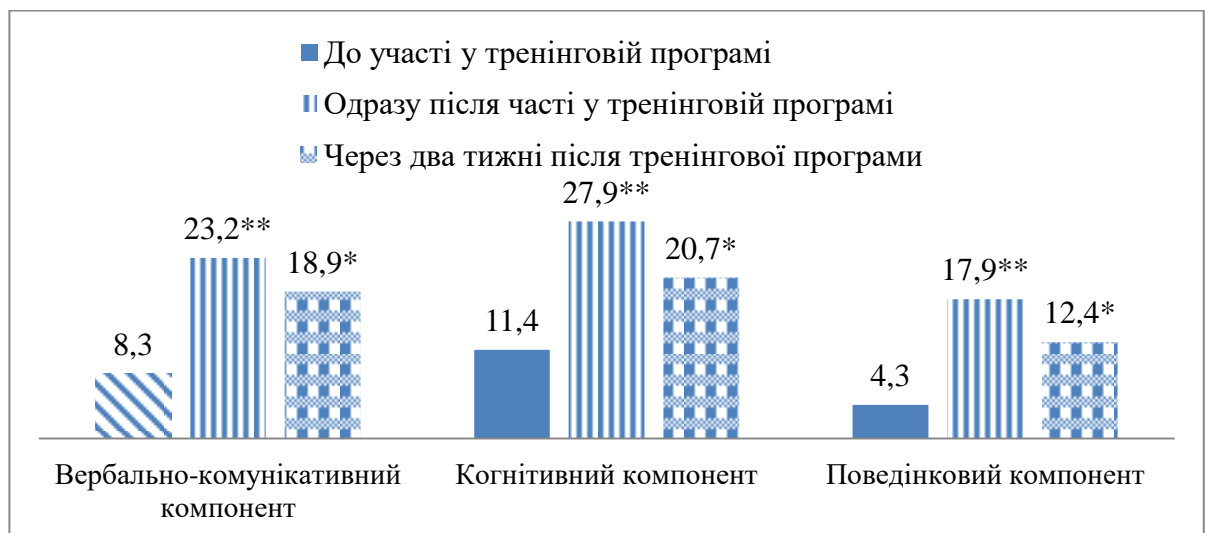
низького рівня до середнього, на якому залишилась і через два тижні після участі. Такі результати свідчать про те, що молоді люди стали більш електорально активними, тобто їхній політичний вибір став більш свідомим, вони більше часу приділяють тому, аби краще розібратись і орієнтуватись у передвиборчих програмах та зробити раціональний вибір на основі такої обізнаності; учасники програми стали більше обговорювати ці теми з однокурсниками, друзями та родичами. Юнаки й дівчата навіть вказували у своїх відповідях, що почали брати участь у зустрічах з кандидатами в депутати. Тобто отримані результати вказують на те, що й хоча електоральна активність цих молодих людей не є високою, проте як мінімум вони переконують нас у тому, що свій політичний вибір ці хлопці й дівчата після участі у тренінговій програмі зроблять свідомо, адже риси їхньої електоральної активності описуються характеристиками раціонального підходу до підтримки конкретної політичної сили чи кандидата.

Розглядаючи протестну активність учасників тренінгової програми, можна простежити, що від початку показники за цим типом політичної активності були найнижчими з-поміж інших видів активності і відповідали характеристикам найнижчого рівня. Проте після участі у програмі результати змінились у сторону зростання і вже стали відповідати середньому рівню, на якому залишились і через два тижні.

Такий ефект може пояснюватись тим, що вагома частина роботи під час занять тренінгової програми була спрямована саме на пошук конструктивних шляхів розв'язання основних суспільних проблем. Відтак молоді люди не стали ігнорувати суспільні проблеми, особливо приймаючи до уваги той факт, що ці проблеми більшою чи меншою мірою стосуються їх безпосередньо, а почали шукати способи донести свою позицію і знайти можливі конструктивні шляхи їх розв'язання. Ми вважаємо подібну ситуацію позитивним явищем, оскільки вона є хорошою профілактикою накопичення соціального невдоволення, а відтак і соціальної напруженості у середовищі молоді.

Через два тижні по звершенні участі у тренінговій програмі рівень протестної активності залишився на середньому рівні середнього рівня, тобто достатньому для того, аби заявляти про свою позицію, час від часу брати участь у різних дозволених акціях, мітингах тощо, проте без переходу до радикальних неконвенційних форм.

Детальніше розглянувши компоненти політичної активності молодих людей, можна сказати, що провідним компонентом як до участі у тренінговій програмі, так і після неї залишається когнітивна складова. Майже такою ж самою, згідно з отриманими результатами, є складова вербально-комунікативна, а поведінкова виражена суттєво слабше (рис. 3.2).

Примітки. Значущість відмінностей вказана для попарного порівняння результатів між показниками до участі в тренінгу з показниками відразу після участі та через два тижні. ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$; * – значущість на рівні $p \leq 0,05$ (за Т-критерієм Вілкоксона).

Рис. 3.2. Динаміка компонентів політичної активності до участі у тренінговій програмі та після неї

Результати, представлені на діаграмі, свідчать про те, що найсильніший вплив тренінгової програми мав місце на рівні когнітивного компонента політичної активності молодих людей відразу по її завершенні, який зріс від середнього рівня до високого. Тобто активність молодих людей, спрямована на пошук інформації, її аналіз, узагальнення тощо, що необхідно для подальшого прийняття рішення, є основною компонентою політичної активності учасників

тренінгової програми. Через два тижні показники за цим компонентом дещо знизились і стали описуватись характеристиками середнього рівня.

У загальному підсумку все ж найефективнішою виявилась тренінгова програма на рівні вербально-комунікативного компонента, показники за яким змінилися від пограничних показників низького рівня до участі у тренінговій програмі до середнього рівня як відразу по завершенні участі у програмі, так і через два тижні по тому. Цей компонент проявляється у активних дискусіях з іншими молодими людьми, друзями, родичами, колегами тощо стосовно суспільно важливих та актуальних питань, їхнє обговорення, розгляд цих питань з різних точок зору, різних позицій.

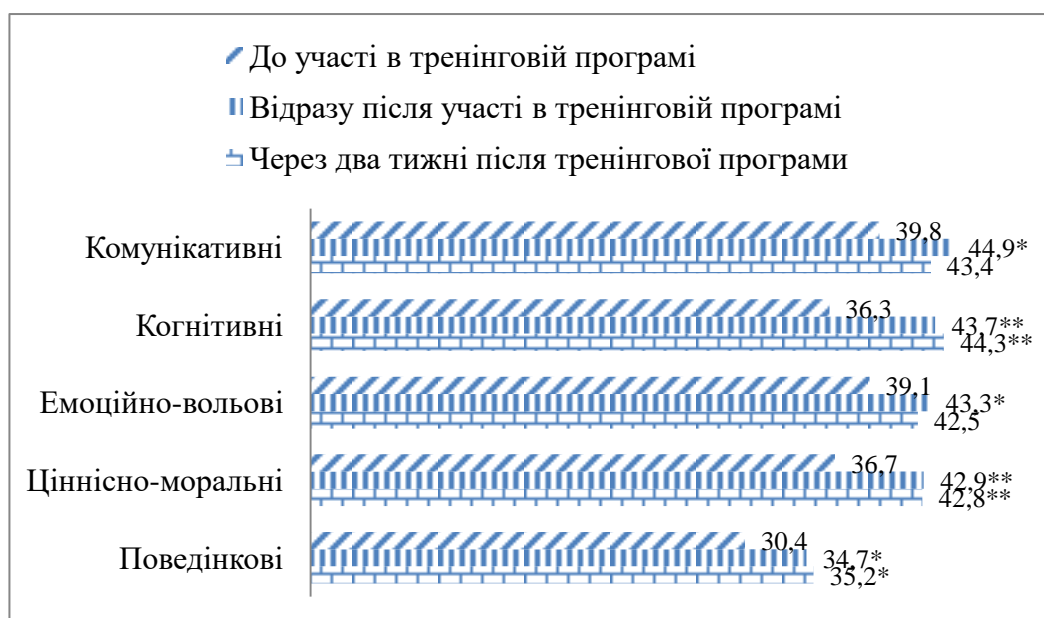
Самі учасники тренінгової програми неодноразово згадували про те, що порівняно з тим, якою була їхня політична активність до участі у тренінгу, після участі вони значно більше часу стали приділяти саме пошуку інформації, її аналізуванню і обговоренню актуальних громадсько-політичних проблем та своїх думок стосовно цих проблем зі своїми однокурсниками, друзями, родичами тощо, тобто більш вираженими стали саме когнітивний та вербально-комунікативний компоненти політичної активності учасників тренінгової програми, про що власне свідчать і статистичні результати.

Хоча й на поведінковий компонент тренінгова програма вплинула найменше, проте можна стверджувати, що маючи вплив на вербально-комунікативний і когнітивний рівні, поведінка не може не змінитись, принаймні якісно, оскільки конкретні політичні дії та вчинки тепер носять раціональніший, обдуманіший характер. Вони стали більш обґрунтованими, більш вираженими, а не просто емоційним відгуком. Кількісно ж поведінковий компонент також змінився, адже, згідно з отриманим результатами, його рівень зріс від стабільного низького до середнього як відразу після участі у тренінговій програмі, так і через два тижні по тому результати залишились на тому ж рівні. Отже, можна стверджувати, що активність все ж зросла, хоча й не так суттєво, якщо говорити про порівняння з двома іншими компонентами.

Оскільки тренінгова програма носить саме профілактичний характер, то вплинути на якість політичної поведінки молодих людей нам вбачається ефективним саме апелюючи до їхньої раціональної сфери. Загалом, одне з основних завдань соціально-психологічної тренінгової програми власне і полягало у тому, щоб зробити майбутню політичну поведінку молодих людей обдуманною, раціональною, конвенційною, що ґрунтується саме на розвинених когнітивних та вербально-комунікативних компонентах політичної активності.

Аналізуючи рівень сформованості навичок політичної участі, ми змогли оцінити на скільки він змінився під впливом участі у тренінговій програмі.

Результати вказують на те, що найсильніший вплив участь у соціально-психологічній тренінговій програмі здійснила на комунікативні та когнітивні навички юнаків та дівчат. Згідно з показниками за Т-критерієм Вілкоксона, статистично значущою була відмінність за комунікативними показниками відразу після участі у програмі, а за когнітивними показниками статистична значущість відмінностей залишилась і через два тижні після участі у тренінговій програмі (рис. 3.3).

Примітки. Значущість відмінностей вказана для попарного порівняння результатів між показниками до участі в тренінгу з показниками відразу після участі та через два тижні. ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$; * – значущість на рівні $p \leq 0,05$ (за Т-критерієм Вілкоксона).

Рис. 3.3. Порівняння рівня сформованості навичок політичної участі під впливом участі у тренінговій програмі

До участі у тренінговій програмі з-поміж п'яти категорій навичок у молодих людей найсильніше були розвинені саме комунікативні, рівень їхньої сформованості був досить високим, який ще більше зріс після участі у програмі.

Комунікативні навички є дуже важливими, коли мова йде про політичну участь, адже саме вони включають і вміння відстоювати власну точку зору, і вміння толерантно вести дискусію і разом з тим уміти слухати інших співрозмовників, і здатність налагоджувати стосунки з новими людьми тощо. Через два тижні після участі у тренінговій програмі рівень сформованості цих навичок залишився на тому ж високому рівні.

Найсильніше учасники тренінгової програми розвинули за період участі свої когнітивні навички. Серед цих навичок особливо слід відмітити такі, як вміння аналізувати інформацію щодо громадсько-політичного життя, здатність критично оцінювати соціально-політичну інформацію, вміння приймати рішення, вміння узагальнювати інформацію з різних джерел її надходження.

Перед початком роботи на заняттях молоді люди обговорювали свої запити і очікування щодо подальшої роботи, і серед них найсильніше виділялось саме бажання навчитись орієнтуватись і аналізувати інформацію стосовно громадсько-політичного життя країни.

Цікавим є і той факт, що результати, отримані після повторної діагностики через два тижні по завершенні участі у програмі, вказують на те, що рівень сформованості когнітивних навичок учасників тренінгової програми став ще вищим, ніж був відразу по завершенні роботи на заняттях. Можна зробити висновки, що молоді люди не просто отримали конкретні навички, але й продовжують їх удосконалювати та розвивати. Відтак можемо сказати, що отримані результати підтвердили той факт, що когнітивні навички політичної участі суттєво розвинулись та закріпились в індивідуальній поведінці юнаків та дівчат.

Серед емоційно-вольових навичок, показники відмінностей за рівнем сформованості яких, згідно з даними за Т-критерієм Вілкоксона, виявились статистично значуще відмінними відразу після участі у програмі, особливу увагу привертає така навичка як здатність рішуче діяти заради суспільного блага, що у поєднанні з високими показниками за рівнем сформованості ціннісно-моральних навичок є свідченням того, що мета тренінгової програми була досягнута.

Цікавими виявились результати впливу тренінгової програми на поведінкові властивості хлопців та дівчат. Серед інших категорій показників ці якості є найменш розвиненими у молодих людей. Проте після участі у тренінгових заняттях показники суттєво зросли і продовжують зростати, про що свідчать результати повторної діагностики через два тижні після участі у тренінгу. Таким чином, можемо зробити висновки, що тенденція до розвитку поведінкових навичок в учасників тренінгу очевидна. У поєднанні з добре розвиненими іншими групами навичок та засвоєними знаннями вважаємо, що розвиток навичок політичної поведінки конвенційних форм триватиме і далі.

Власне для того, щоб перевірити яким чином хлопці та дівчата будуть розв'язувати актуальні громадсько-політичні проблеми, проявляючи свою політичну поведінку, ми проаналізували відповіді, які зазначали учасники тренінгової програми, даючи відповіді на запитання у анкеті.

Проаналізуємо спочатку динаміку ставлення учасників тренінгової програми до запропонованих для роботи громадсько-політичних проблем у трьох ситуаціях вимірювання: до початку роботи за тренінговою програмою, відразу після неї та через два тижні по завершенні роботи. Отримані результати свідчать про те, що ставлення молодих людей до описаних проблем стало більш впевненим (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Зміна частки учасників з максимально вираженим ставленням до запропонованих ситуацій до та після участі у тренінговій програмі (%)

Ситуації	До участі у програмі	Відразу після участі у програмі	Через 2 тижні після участі у програмі
Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці	35,5	77,4**	61,3*
Недовіра до діяльності представників державної влади	41,9	67,7*	58,1*
Військовий конфлікт на сході України	48,4	74,2*	67,7*
Зростання рівня злочинності, недостатня безпека на вулицях	41,9	67,7*	61,3*
Підвищення цін на основні товари, інфляція	54,8	83,9**	74,2*

Примітки. 1. Т-критерій Вілкоксона значущий на рівні: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$.

2. Значущість відмінностей вказана для попарного порівняння результатів між показниками до участі в програмі з показниками відразу після участі та через два тижні.

Отримані нами результати вказують на те, що, після участі у тренінговій програмі молоді люди стали більш впевненими у своїй точці зору, своєму ставленні до запропонованих анкетною усіх п'яти проблемних ситуацій. Згідно з показниками за Т-критерієм Вілкоксона, ця відмінність була статистично значущою відразу після участі у програмі. Такою ж статистично значущою вона залишилась і через два тижні по тому, відтак ми можемо стверджувати, що молоді люди протягом участі у програмі отримали більше інформації стосовно запропонованих проблемних ситуацій, що у підсумку дало їм можливість зробити більш впевнені судження.

Крім того, ті проблеми, які були вказані у анкетах і запропоновані учасникам тренінгової програми, часто обговорювались під час роботи, були темами численних дискусій, різносторонніх розглядів, аргументувались, чому вони є проблемами та навіть розглядались від супротивного. У підсумку ці

проблемні ситуації були добре досліджені, обговорені, що і підтвердилось отриманими результатами.

Зважаючи на те, що під час роботи за згаданими темами відбувалась інтелектуальна обробка інформації, її аналізування, прийняття рішень тощо, ми можемо стверджувати, що отримані результати залишаться такими ж протягом тривалого часу, оскільки емоційність сприймання проблем була максимально нівельована раціональним підходом.

Розглянемо тепер, чи змінилась політична поведінка молодих людей після їхньої участі у тренінговій програмі. Для цього проаналізуємо їхні відповіді стосовно того, яким чином вони будуть розв'язувати вже згадані проблеми, та порівняємо їх до участі у програмі та після неї.

Відразу дається визнаки, що відповіді після участі у програмі були більш зрілими та різноманітними, на відміну від тих, які були запропоновані до участі у тренінговій програмі. Стосовно рівня радикальності, то до участі у програмі цей показник дорівнював 0,34, а відразу після участі у програмі він майже не змінився і становив 0,31. Через два тижні по тому показник рівня радикальності політичної поведінки молодих людей складав 0,26. Згідно з показниками за Т-критерієм Вілкоксона на рівні значущості коефіцієнта $p \leq 0,05$, ці відмінності виявились статистично незначущими, відтак ми можемо стверджувати, що з рівнем радикальності політичної поведінки ніяких змін не відбулось.

В цілому, можна сказати, що ті відповіді, які давали учасники програми до участі у тренінгу, багато в чому були схожими з відповідями, які давали молоді люди, що брали участь у експерименті, власне до участі у серіях експерименту – як за показником рівня радикальності, так і якісно.

Серед відповідей, які взагалі були позначені характеристиками радикальності, були такі, які пропонували перекривати транспортні шляхи з метою виконання вимог, влаштовувати мітинги непокорі біля місць проживання представників влади, не виходити на навчання і також висувати свої вимоги тощо. Ці відповіді були позначені як радикальні низького рівня. Загалом, це були такі варіанти політичної поведінки, які найчастіше згадуються

в ЗМК, тому їх ми не вважаємо індивідуально напрацьованими, а радше перейнятими у індивідуальну практику від інших.

Серед інших відповідей часто зустрічались варіанти на кшталт «Не давати хабарів», «Не голосувати на виборах за тих, хто вже був у Верховній Раді і нічого не зробив і нічого не змінив», «Не підтримувати революцію, після революції демократії ми не отримали», «Не працювати в ті компанії чи організації, які платять зарплату «у конвертах» і не платять податки» тощо. Тобто це ті відповіді, які пропонують щось не робити замість того, щоб щось зробити задля розв'язання проблем.

Серед відповідей були навіть такі відчайдушні відповіді-безвиході «Нічого не робити! Не вірю, що можна щось зробити, гірше вже нема куди!», «А що тут зробиш? Тільки в іншу країну їхати, щоб цього всього не бачити!», «Нічого не працює у нас. Ні як не можна змінити» тощо.

Після участі у тренінговій програмі відповіді більшості учасників в цілому і зокрема тих, хто давав відповіді подібні останнім згаданим, змінились. Відповіді стали носити більш зрілий та конструктивний характер. Значно менше було відповідей, які передбачали щось не робити і пропонували конкретні кроки з метою розв'язання проблем. Також ці відповіді характеризувались ще й тим, що вони були новими не тільки у відповідях учасників тренінгової програми, але й в принципі вони були такими, про які мало згадують з ЗМК, не часто обговорюють у дискусіях, тим більше у середовищі молодих людей.

Переважає більшість відповідей були такими, які демонстрували засвоєні під час роботи на заняттях тренінгової програми навички, зокрема такі: «Голосувати на виборах по совісті, а не за гречку», «Об'єднання з однодумцями задля спільного вирішення проблем, адже разом ми щось таки зробимо», «Піду підпрацювати в газету і буду чесно писати про суспільні проблеми і стимулювати дискусії», «Вступлю у якусь молодіжну політичну організацію, а вже разом зможемо щось зробити», «Стежити за подачею декларацій депутатів та чиновників», «Ходитиму на зустрічі з представниками влади, де зможу

задати питання сам, а не прочитати тільки те, що є в Інтернеті», «Піду в молодіжну політику!», «Треба сприяти тому, щоб у школах і вузах зробили такий предмет, де б розповідали про те, як жити чесно, щоб потім не довелось рятувати країну», «Обов'язково показувати всім нам успішні кроки по розв'язанню проблем, щоб інші бачили, що розв'язати їх можна», «Ще піду на такий тренінг чи навіть не один, щоб бути ще більш компетентним. Більше б таких, вони дійсно «роззувають» очі і мотивують щось робити. Я особисто вступлю в громадську організацію!» тощо. Такі відповіді демонстрували те, що молодь як мінімум зацікавилась тією стороною суспільного життя, про яку вони знали не так багато, що власне і мотивувало більшість з них взяти участь у тренінговій програмі.

Відтак вони підвищили свій рівень обізнаності стосовно основних громадсько-політичних проблем, що у свою чергу знижує ефективність впливу соціально-психологічних чинників радикалізації їхньої політичної поведінки та всіляких інших маніпуляції, які ґрунтуються саме на відсутності компетентних знань та навичок. Підтвердженням тому були непоодинокі відповіді дівчат та хлопців, як от ця, наприклад: «Якщо недостатньо інформації чи вона закрита, чи я не знатиму як краще вчинити, тоді я звернусь до тих, хто її має, і тоді тільки прийматиму рішення».

Загалом, усі теми більшою чи меншою мірою напряду чи опосередковано стосувались молодих людей. Проте одна тема, стосовно якої ставлення учасників тренінгової програми змінилось найсильніше, непокоїла молодих людей чи не найбільше, а саме громадсько-політична проблема «Несприятлива для молоді ситуація на ринку праці». Беручи до уваги, що у програмі брали участь молоді люди, які навчались на останньому курсі і після закінчення навчального року та отримання диплому повинні були шукати собі місце роботи, найчастіше піднімали саме це питання протягом усіх п'яти занять програми.

Учасники неодноразово згадували про свою стурбованість питанням пошуку роботи у майбутньому та навіть часто розглядали варіанти пошуку

роботи не за своєю спеціальністю за кордоном. До участі у тренінговій програмі таких відповідей було найбільше. Відповіді після участі суттєво змінилися. Домінування варіанту пошуку роботи за кордоном змінилось, а варіанти поведінки стали такими: «Відкрию власну справу і буду брати на роботу випускників вузів, бо сам знаю як це», «На власному прикладі показати і доказати, що молодь може працювати дуже добре», «Посилення діяльності молоді, давати знати представникам влади, що необхідно створювати нові робочі місця для молоді», «Активно буду співпрацювати з представниками біржі», «Треба молодим людям всім разом ініціювати створення нових професій у зв'язку з прогресом» тощо.

Через два тижні відповіді молодих людей мало відрізнялись від тих, які вони вказали відразу після участі у програмі. Крім того, слід додати, що під час індивідуальних бесід молоді люди багато розказували про те, що вони вже зробили чи роблять: багато з них стали активно цікавитись політичними новинами, дивитись політичні телепередачі, читати новини, обговорювати їх та навіть дискутувати. Двоє хлопців вступили до місцевої молодіжної громадської організації політичного спрямування, ще двоє учасників сказали, що пішли ще на один тренінг активного громадянина, а ще один учасник навіть розповів, що створив і модерує у соціальній мережі групу для молоді, де об'єднує інших небайдужих молодих людей.

Отже, як бачимо, політична поведінка молодих людей змінилась під впливом тренінгової програми. Відповіді учасників стали більш виваженими, раціональними, неемоційними, навіть зрілими, чого не можна було повною мірою сказати про політичну поведінку молодих людей до участі у програмі.

Висновки до третього розділу

В експерименті, у якому ми перевірили можливість послаблення впливу соціально-психологічних чинників радикалізації політичної молоді, було виявлено закономірність, відповідно до якої ефективність впливу згаданих

чинників криється в недостатності знань молодих людей про важливість їхньої політичної поведінки та способи її прояву у формах конвенційного типу. За таких умов зростає можливість маніпуляції політичною поведінкою молодих людей.

Було виявлено дві групи молодих осіб, схильних до прояву радикальної політичної поведінки. Представники однієї групи характеризуються тим, що їхній вибір проявляти радикальну політичну поведінку є обдуманим, вони менше піддаються всіляким маніпуляціям. Свідомість їхнього вибору ґрунтується на добрій обізнаності стосовно тієї проблеми, відносно якої така поведінка актуалізується. Представники іншої групи, навпаки, легко піддаються впливові, а характеристики їхньої політичної поведінки залежать від того, яку інформацію вони отримують, яким є їхнє оточення та які зразки політичної поведінки вони спостерігають і засвоюють.

Ці висновки було покладено в основу розробки соціально-психологічної тренінгової програми профілактики виникнення й поширення радикальної політичної поведінки молоді. Створення тренінгової програми ґрунтувалось на тому, що засвоєння навичок політичної поведінки конвенційного типу найкраще відбувається тоді, коли молоді люди мають змогу не просто бути теоретично ознайомленими з ними, а безпосередньо мати змогу застосувати їх практично, зрозуміти особливості діяльності політичних діячів та у колі інших молодих осіб шукають максимально ефективні способи розв'язання ключових громадсько-політичних проблем та вибудовують стратегію ефективної політичної поведінки задля цього.

Оскільки саме студентська молодь найбільш схильна проявляти радикальну політичну поведінку (фактично це є саме той період, коли активно відбувається політична соціалізація, засвоюються зразки й норми політичної поведінки), то профілактична тренінгова програма розроблялася з урахуванням цих обставин.

Профілактична тренінгова програма складалася з трьох частин, кожна з яких розширювала діапазон компетентностей і навичок учасників: перша

частина дала глибше розуміння політичної сфери суспільства та потужної ролі молоді; друга – формувала мотивацію громадсько-політичної участі та конвенційної політичної поведінки; третя – показала способи трансляції набутих навичок у середовищі ровесників.

Контроль динаміки політичної поведінки відразу після участі в програмі та через два тижні дав змогу виявити, що патерни політичної поведінки учасників тренінгової програми змінилися. Зокрема, вдалося зафіксувати підвищення мотивації молодих людей до участі в розв’язанні громадсько-політичних проблем шляхом використання конвенційних способів політичної поведінки. Сама ж політична поведінка набула ознак раціональності, виваженості, обдуманості, знизилась емоційність її прояву.

Найсильніше під впливом участі в тренінговій програмі змінилися вербально-комунікативний та когнітивний компоненти політичної активності, розширився відповідний діапазон навичок політичної участі, що зрештою спричинило й зміну патернів політичної поведінки молодих людей. Закріплені навички являють собою автоматизовані компоненти діяльності, які згодом закріплюються в індивідуальній поведінці та екстраполюються на інші ситуації і сфери активності.

Отже, використання соціально-психологічної тренінгової програми профілактики радикальної політичної поведінки молоді дає можливість послабити вплив соціально-психологічних чинників радикалізації політичної поведінки молоді шляхом підвищення знань і засвоєння навичок політичної поведінки конвенційного типу, можливостей залучення інших молодих людей для розв’язання громадсько-політичних проблем та досягнення своїх цілей позитивного змісту.

Основний зміст розділу висвітлено у 3 публікаціях, одна з яких опублікована у фаховому виданні, яке включене до міжнародної наукометричної бази [Балюта, 2018; Baliuta, 2018a; Baliuta, 2018b].

ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення та емпіричне розв'язання наукової проблеми визначення соціально-психологічного змісту чинників, які радикалізують політичну поведінку молоді.

Узагальнення результатів дослідження дає можливість зробити такі висновки:

1. Політична поведінка являє собою складну полімотивовану комбінацію внутрішніх реакцій та зовнішньо спостережуваних дій або бездіяльності індивіда чи групи осіб у громадсько-політичному житті, у яких у результаті підтримки або протидії політичній системі проявляється ставлення до неї. Політична поведінка є динамічним явищем, тісно пов'язаним із політичною активністю, політичною участю і політичною діяльністю. Радикальна політична поведінка є різновидом політичної поведінки протестного характеру, за якої відбувається порушення правових і морально-етичних норм, зумовлене бажанням досягнути змін у критично швидкий термін. Перехід до дедалі вищого рівня радикальності характеризується послідовним наростанням агресивності в проявах політичної поведінки, посиленням незадоволення та незгоди з актуальним становищем, підвищенням рівня психологічного напруження.

2. Політичний радикалізм як соціально-психологічне явище зумовлено специфікою розвитку суспільства загалом і його актуальним станом, зокрема рівнем соціального напруження, яке спричиняє загальне емоційне збудження особи та стимулює протестні форми політичної поведінки.

Психологічним підґрунтям радикалізації політичної поведінки та актуалізації впливу її чинників є відносна депривація як розходження між очікуваннями індивіда і реальним станом справ. В її основі – відчуття несправедливості, викликане неможливістю задовольнити базові життєві та соціогенні потреби. Політичний радикалізм віддзеркалюється в політичних

цінностях і формах політичної поведінки, основна мотивація яких – досягнення змін за короткий період.

3. Основними соціально-психологічними чинниками, які справляють радикалізаційний вплив на політичну поведінку молоді, є чинники референтно-комунікативні (вплив взаємного підкріплення, груподумство, відсутність групового тиску на членів групи) та чинники відображення інформаційного поля (одночасний вплив інформаційного повідомлення на емоційну і раціональну сфери, поєднання в ньому переконування з пропозицією).

4. Соціально-психологічні чинники радикалізації політичної поведінки молоді підсилюють стан напруження молоді особи, що супроводжується психологічним дискомфортом, який стимулює індивіда до пошуку можливостей його зниження. Радикальна політична поведінка є способом зняття напруження, своєрідною психологічною розрядкою.

5. Радикалізація політичної поведінки найістотніше дається взнаки в емоційній сфері: референтно-комунікативні чинники та чинники відображення інформаційного поля погіршують настрій особи і водночас спонукають її до активності. Відбувається перенесення патернів політичної поведінки, напрацьованих спільно з іншими членами групи (вплив референтно-комунікативних чинників) і/або наявних в інформаційних повідомленнях (вплив чинників відображення інформаційного поля), в індивідуальну поведінку особи.

Дерадикалізувати політичну поведінку молоді можна через інтелектуально-раціональне з'ясування сутності громадсько-політичної проблеми, відносно якої існують радикальні тенденції.

6. Використання профілактичної соціально-психологічної тренінгової програми, спрямованої на запобігання радикалізації політичної поведінки молоді, виявилось ефективним превентивним засобом виникнення й поширення такої поведінки в молодіжному середовищі на основі підвищення соціально-психологічної компетентності молодих осіб.

Цілеспрямовано запобігати проявам радикальної політичної поведінки молоді можна впливаючи на вербально-комунікативний та когнітивний компоненти політичної активності. Програма профілактики передбачає поглиблення знань про суспільну значущість політичної активності, зміцнення навичок політичної поведінки конвенційного типу, розширення соціальних контактів задля досягнення цілей позитивного змісту.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні індивідуально-психологічних чинників схильності молоді до радикальної політичної поведінки, специфіки політичної соціалізації молодих людей, що формує таку схильність, умов формування ефективної політичної поведінки конвенційного типу та в розробці відповідних навчально-виховних програм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Артемов, Г. (2002). *Политическая социология*. Москва: Логос.
- Афанасьев, Н.Н. (2001). Идеология терроризма. *Социально-гуманитарные знания*, 6, 205-218.
- Бабосов, Е. (1998). *Социология. Общая социологическая теория*. Минск: ТетраСистемс.
- Балюта, В. В. (2016). Психологічні проблеми політичної участі молоді: чинники та типологія. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, IX (9), 43-50.
- Балюта, В. В. (2017а). *Групова дискусія як чинник радикалізації політичної поведінки молоді: експериментальне дослідження*, Вплив досягнень психологічних і педагогічних наук на розвиток сучасного суспільства: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 10-11 березня 2017 р. Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 94-98.
- Балюта, В. В. (2017б). Засоби масової комунікації як чинник радикалізації політичної поведінки молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»: збірник наукових праць*, 2(3), 127-131.
- Балюта, В. В. (2017в). *Психологічний зміст радикалізації політичної поведінки молоді*, «Вектори психології – 2017». Матеріали Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції (25 квітня 2017, м. Харків). Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 13-16.
- Балюта, В. В. (2018). *Профілактика радикальної політичної поведінки молоді: зміст соціально-психологічної тренінгової програми та результати впровадження*, Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем виховання і освіти: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції. Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 91-95.

- Батьки та діти: українська сім'я в умовах неоголошеної війни.* Офіційний сайт Українського інституту дослідження екстремізму. Відновлено з <http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/Batki-i-diti.pdf>
- Белавіна, Т. І. (2001). Деякі аспекти становлення молодіжної політичної субкультури Україні. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць*, 3, 156-160.
- Борисенков, А. (2013). Понятие политической деятельности. *Социодинамика*, Вып. 5, 1-28.
- Бунь, В. (2008). Електоральний вибір та електоральна поведінка: основні моделі. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 18, 22-27.
- Бююль, А. & Цефель, П. (2005). *SPSS: искусство обработки данных*. Москва: ДиаСофт ЮП.
- Васильчук, Е. О. (2014). Социокультурное содержание молодежного политического радикализма и экстремизма на Украине. *PolitBook*, 3, 93-100.
- Васильчук, Є. О. (2016). *Молодіжний політичний радикалізм та екстремізм у сучасній Україні*. (Дис. доктора політ. наук). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ.
- Васютинський, В. О. (1998). Про особливості електорального самовизначення громадян України. *Українські варіанти*, 37-41.
- Вознюк, П. Ф. *Молодіжний радикалізм в Україні: чинники ескалації та шляхи попередження небезпечних проявів: аналіт. зап.* Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. Відновлено з: <http://www.niss.gov.ua/articles/1224/>
- Глебов, В. (2008). *Методы выявления скрытой агрессии*. Москва: Российский университет дружбы народов.
- Голев, С. (Авт и сост.). (2004). *Политическая психология: словарь-справочник*. Херсон: ОМУРЧ «Украина» ХФ.

- Гудвин, Дж. (2006). *Исследование в психологии: методы и планирование*. Санкт-Петербург: Питер.
- Дегтярев, А. (1998). *Основы политической теории*. Москва: Высшая школа.
- Дембицька, Н. М. (2003). До розробки понятійного апарату теорії політичної соціалізації. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні*, 145-159.
- Деркач, А., Жуков, В., & Лаптев, Л. (Ред.). (2003). *Политическая психология*. Москва: Академический Проект.
- Дроздов, О. Ю. (2016). *Основы психологии массовой геополитической сознательности*. Чернігів: Десна Поліграф.
- Елисеєв, О. П. (2001). *Практикум по психологии личности*. Санкт-Петербург: Питер.
- Ермолаєв-Тюмин, О. (2012). *Математические методы в психологии*. Москва: Юрайт.
- Жадан, І. В. (2003). Толерантність як вимір психологічної культури. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей*, 7(10), 115-123.
- Жадан, І. В. (2004). Методика дослідження політичної толерантності: показники, критерії, інструментарій. *Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний та освітньо-методичний журнал*, 6(63), 33-35.
- Жадан, І. В. (2008). Соціальне навчання як механізм політичної соціалізації молоді в процесі модернізації освіти. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей*, 19 (22), 231-239.
- Жванія, Т. В. (2014). Протестна політична поведінка: реальна та віртуальна. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*, 2, 55-67.
- Закон України «Про боротьбу з тероризмом» № 638-IV. (2003).
- Инсарова, Н. Г. (2015). *Факторы личности и среды при формировании экстремистских установок у молодежи*. Электронный журнал

«Психологическая наука и образование». Восстановлено с <http://psyedu.ru/journal/2014/1/Insarova.html>

- Киреева, З. (2014). *Методы психологического исследования*. Курган: Издательство Курганского государственного университета.
- Киричек, А. (2011). К вопросу о дифференциации содержания категорий «политическая активность», «политическое поведение» и «политическое участие». *Общество: политика, экономика, право*, 3, 34-37.
- Кияшко, Л. О. (2008). Соціально-психологічні детермінанти протестного потенціалу молоді. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць*, 7, 221-227.
- Кияшко, Л. О. (2010). Формування навичок і стильових стратегій політичної поведінки молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 24 (27), 241-252.
- Кияшко, Л. О. (2013). Динаміка когнітивної складової психологічної готовності студентської молоді до політичної участі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей*, 32 (35), 207-217.
- Кияшко, Л. О. (2014). Концепція психологічного супроводу формування навичок ефективної політичної участі молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей*, 34 (37), 207-221.
- Кияшко, Л. О. (Ред.). (2013). *Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації*. Київ: Міленіум.
- Коробанова, О. Л. (2013). Просоціальні мотиви у структурі мотивації політичної участі молоді та їхня динаміка в процесі формування. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць*, 14, 182-193.
- Кудерміна, О. І. (2015). Психологічні детермінанти політичної поведінки сучасної молоді. *Юридична психологія*, 2, 26-39.

- Лісневська, А. О. (2010). *Психологічні чинники політичної активності молоді*. (Дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
- Магда, Г. В. (2012). Норма виборчого законодавства України «Не підтримую жодного» як одна із форм політичної протестної поведінки. *Сучасне суспільство: політичні наук, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2*, 60-69.
- Мартыненко, Б. К. (2011). Отличие терроризма от экстремизма, радикализма, партизанской войны. *Вісник Дніпропетровського університету імені А. Нобеля. Серія «Юридичні науки», 1*, 40-46.
- Наследов, А. (2005). *SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках*. Санкт-Петербург: Питер.
- Наследов, А. (2004). *Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных*. Санкт-Петербург: Речь.
- Новиков, И. (2009). *Молодежный радикализм как фактор девиантного поведения*. (Автореф. дис. канд. социол. наук). Адыгейский государственный университет, Майкоп.
- Ольшанский, Д. (2001). *Основы политической психологии*. Екатеринбург: Деловая книга.
- Ольшанский, Д. (2002). *Психология терроризма*. Санкт-Петербург: Питер.
- Осипова, Е. В. (1979). В История буржуазной социологии XIX – начала XX века. *Социология Эмиля Дюркгейма*. (с. 204–252). Москва: Наука,
- Охременко, И. В. (2002). *Электоральное поведение: теория вопроса (Т.1)*. Волгоград: Издательство ВолГУ.
- Плотникова, О. (2014). *Психология молодежного экстремизма*. Материалы 2-й ежегодной научно-практической конференции преподавателей, студентов и молодых ученых СКФУ «Университетская наука – региону» (Т.3). Пятигорск, 2014.

- Поддубский, И. Л. (2009). Победить радикализм: молодежные экстремистские политизированные неформальные формирования в Беларуси. *Беларуская думка*, 4, 72-77.
- Полунін, О. (2013). Суб'єктивні особливості прийняття особою рішення щодо політичної участі. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць*, 14, 217-233.
- Ракитянский, Н. М. (2011). *Личность политика: теория и методология психологического портретирования*. Москва: Издательство Московского университета.
- Рубинштейн, С. Л. (2000). *Основы общей психологии*. Санкт-Петербург: Питер.
- Санжаревский, И. И. (Авт. и сост.). (2010). *Политическая наука: словарь-справочник*. Москва: Изд-во РГГУ.
- Склярук, А. В. (2007). *Соціальне самопочуття як чинник політичної поведінки особистості*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
- Склярук, А. В. (2007). *Соціальне самопочуття як чинник політичної поведінки особистості*. (Дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
- Скулиш, Є. (2016). Екстремізм як одна із головних загроз безпечному існуванню людини, суспільства та держави. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*, 1, 19-35.
- Слюсаревський, М. М. (2002). Соціальна напруженість: теоретична модель необхідний і достатніх показників. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей*, 5(8), 3-23.
- Слюсаревський, М. М. (2005). Політична психологія сьогодні: виклики, «хвороби зростання» та шляхи її подолання. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць*, 4, 3-15.
- Траверсе, Т. М. (2015). *Психологія політичного мислення*. Київ: Парлам. вид-во.

- Хаирова, С. И. (2005). Протестная готовность населения и факторы ее роста. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць*, 4, 127-137.
- Хлобустов, О. & С. Федоров (2000). *Терроризм: реальность сегодняшнего состояния*. Москва: Эдиториал.
- Царенко, О. О. (2013). Політична культура як чинник впливу на політичну поведінку громадян. *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*, 10, 176-182.
- Циганенко, Г. В. (2005). *Соціально-психологічні механізми політико-ідеологічного самовизначення молоді*. (Дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
- Чекмаев, Э. (2002). Особенности политической культуры молодежи и факторы проявления радикализма. *Власть*, 3, 102-105.
- Шестопал, Е. (2002). *Политическая психология*. Москва: ИНФРА-М.
- Юрьев, А. (1992). *Введение в политическую психологию*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ.
- Adler, A. (2011). *The science of living*. New York: Martino Fine Books.
- Alter, A. I., D. M. Oppenheimer & J. C. Zemla (2010). Missing the trees for the forest: a construal level of the illusion explanatory depth. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99, 436-451.
- Antonini M., A. H. Hogg, L. Manetti, B. Barbieri, & J. A. Wagoner (2015). Motivating citizens to participate in public policymaking: identification, trust and cost-benefit analyses. *Journal of Social and Political Psychology*, 3(2), 131-147.
- Archetti, C. (2015). Terrorism, communication and new media: explaining radicalization in the digital age. *Perspectives on Terrorism*, 9(1), 49-59.
- Atkinson, J. W. & Litwin, G.H. (1960). Achievement motive and text anxiety conceived as motive to approach success and motive to avoid failure. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 60(1), 52-63.

- Baliuta, V. (2016). Psychological requisites of radicalization of youth political behaviour: theoretical analysis. *Проблеми політичної психології: збірник наукових праць*, 3(17), 171-178.
- Baliuta, V. (2017a). Deliberation as a factor of radicalization of youth political behaviour. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39(42), 160-167.
- Baliuta, V. (2017b). *How reference group radicalizes youth political behaviour*, Сучасна психологія: теорія і практика. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 5-6 травня 2017 року). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 59-62.
- Baliuta, V. (2017c). *The Influence of mass media on radicalization of youth political behaviour: experimental research*, Психологія травми: дискусійні питання психологічної допомоги: Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 20-21 квітня 2017 року). Запоріжжя: «Сору Art», 80-82.
- Baliuta, V. (2018a). Illusion of understanding as a psychological factor inflaming youth radical political behaviour. *Теорія і практика сучасної психології: збірник наукових праць*, 2, 227-230.
- Baliuta, V. (2018b). *Illusion of understanding as a socio-psychological prerequisite for youth political behaviour radicalization*, Становлення та розвиток особистості в умовах інформаційної війни: матеріали XI щорічної науково-практичної конференції. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 13-15.
- Bandura, A. (1973). *Aggression: a social learning analysis*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Berkowitz, L. (1993). *Aggression: its causes, consequences, and control*. New York: McGraw-Hill.

- Blau, P. M. (2009). *Exchange and power in social life*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Converse, P. E. (1975). Public opinion and voting behavior. *Handbook of Political Science, Vol. 4*, 75-169.
- Dahl, R. (1961). *Who governs? Democracy and power in an American city*. New Haven and London: Yale University Press.
- Easton, D. (1965). *A System analysis of political life*. New York: John Wiley and Sons, Inc.
- Edwards, L. P. (1970). *The natural history of revolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- Elshimi, M. (2015). De-radicalisation analysis as technologies of the self: a Foucauldian analysis. *Critical Studies on Terrorism, 8(1)*, 110-129.
- Erikson, E. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Old Street.
- Feather, N. T. (1968). Valence of success and failure in relation to task difficulty: past research and recent progress. *Australian Journal of Psychology, 20(2)*, 111-122.
- Fernbach, P. M. & Sloman, S. A. (2017). *The knowledge illusion: why we never think alone*. New York: Riverhead Books.
- Fernbach, P. M., Rogers, T., Fox, C. R., & Sloman, S. A. (2013). Political extremism is supported by an illusion of understanding. *Psychological Science, Vol. 24*, 939-946.
- Fernbach, P. M., Sloman, S. A., Louis, R. St., & Shube, J. N. (2013). Explanation friends and foes: How mechanistic explanation determines understanding and preference. *Journal of Consumer Research, Vol. 39*, 1115-1131.
- Firat, R. B. (2014). Media usage and civic life: the role of values. *Journal of Social and Political Psychology, 2(1)*, 117-142.
- Fromm, E. (1994). *Escape from freedom*. New York: Henry Holt and Company.
- Funke, M. (2008). *Totalitarismus, extremismus, radikalismus*. Sankt Augustin: Konrad-Adenauer-Stiftung.
- Furnham, A. & Heaven, P. (1999). *Personality and social behavior*. London: Arnold.

- Goertz, S. & Goertz-Neumann, M. (2018). *Politisch motivierte Kriminalität und Radikalisierung*. Heidelberg: Kriminalistik.
- Greenstein, F. (1975). Personality and politics. *Handbook of Political Science, Vol. 4*, 1-92.
- Greenstein, F. (1992). Can personality and politics be studied systematically? *Political Psychology, 13*(2), 105-128.
- Grönlund, K. (2014). *Deliberative mini-publics: involving citizens in the democratic process*. Colchester: ECPR Press.
- Grönlund, K., Herne, K., & Setälä, M. (2015). Does enclave deliberation polarize opinions. *Political Behavior, 37*(4), 995-1020.
- Gurr, T. (1970). *Why men rebel*. New Jersey: Princeton University Press.
- Gurr, T. (1972). *Rebellion: eine Motivationsanalyse von Aufruhr, Konspiration und innerem Krieg*. Düsseldorf: Econ Verl.
- Gurr, T. E. & Pitsch, A. (2002). Ethnopolitische Konflikte und separatistische Gewalt. *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*, 287-312.
- Harder, J. & Krosnick, J. A. (2008). Why do people vote? A psychological analysis of the causes of voter turnout. *Journal of Social Issues, 64*(3), 525- 549.
- Helal, A. M. & Hamza, E. G. A. (2015). Political efficacy, voting behavior and partisanship among university students. *International Journal of Humanities and Social Science, 5*(9), 300-315.
- Houghton, D. P. (2008). *Political psychology: situations, individuals, and cases*. New York and London: Routledge.
- Huckfeldt, R. & Sprague, J. (1995). *Citizens, politics, and social communication: information and influence in an election campaign*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (2004). *Human beliefs and values: a cross-cultural sourcebook based on the 1999-2002 values surveys*. Mexico City: Siglo XXI.
- Jahoda, M., Deutsch, M., & Cook, S. W. (1953). *Research methods in social relations: with especial reference to prejudice*. New York: Dryden Press.
- Janis, I. L. (1972). *Victims of group-think*. Boston: Houghton Mifflin.

- Kaase, M. (1979). Political action repertory: changes over time and a new typology. In Barnes, S. & Kaase, M. (Ed.). *Political action: mass participation in five western democracies*. (pp. 137-166). Beverly Hills and London: Sage Publications.
- Kaase, M. (2006). *Political action and beyond*, International Political Science Association World Congress. Japan, Fukuoka.
- Katz, J. E., Rice, R. E., & Aspden, P. (2001). The Internet, 1995-2000: access, civic involvement, and social interaction. *The American Behavioral Scientist*, 45(3), 405-419.
- Kavanagh, D. (1983). *Political science and political behavior*. London; Boston: Allen and Unwin.
- Kelly, G. A. (1963). *A theory of personality: the psychology of personal constructs*. Norton, New York: W. W. Norton & Company.
- Koehler, D. (2017). *Understanding deradicalization: methods, tools and programs for countering violent extremism*. London; New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Krosnick, J. A. & Petty, R. E. (1995). *Attitude strength: antecedents and consequences*. Mahwah, New Jersey: Erlbaum.
- Krukalis, T. (2014). The process of radicalization. *Small Wars Journal*, 10(2), 1-9.
- Lane, R. (1969). *Political thinking and consciousness: the private life of the political mind*. Chicago: Markham.
- Lane, R. (1959). *Political life: why people get involved in politics*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Lasswell, H. D. (1960). *Psychopathology and politics*. New York: The Viking Press.
- Maslow, A. H. (1954). *Motivation and personality*. New York: Harper and Row.
- McClelland, D., Atkinson, J. W., Clark, E. L., & Lowell, E. L. (1953). *The achievement motive*. New York: Appleton-Century Croft.
- Merriam, C. E. (1964). *Political power: its composition and incidence*. New York: Collier Books.

- Milbrath, L. & Goel, M. L. (1977). *Political participation: how and why do people get involved in politics*. Chicago: Rand McNally & Co.
- Miller, W. E. & Shanks, J. M. (1996). *The new American voter*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nie, N. H. & Verba, S. (1975). Political participation. *Handbook of Political Science*, Vol. 4, 1-74.
- Oselkov, A. A. (2011). Features of the materials of extremist orientation influence on youth audience. *Russian Psychological Journal*, Vol. 8, 56-63.
- Ostroff, C. (1991). Training effectiveness measures and scoring schemes: a comparison. *Personnel Psychology*, 44(2), 353-374.
- Owen, F. K. (2008). Political violence, psychology and youth. *Political violence, organized crimes, terrorism and youth: NATO Science for Peace and Security Series: Human and Societal Dynamics*, Vol. 46.
- Preventing radicalisation to terrorism and violent extremism: approaches and practices*. Radicalization Awareness Network Collection of Approaches and Practices. (2017). European Commission, 2017 Edition.
- Preventing terrorism and countering violent extremism and radicalization that lead to terrorism: a community policing approach*. (2014). Vienna: OSCE, Transnational Threats Department, OSCE Secretariat; Office for Democratic Institutions and Human Rights.
- Reber, S. A., Allen, R., & Reber, E. S. (2009). *The penguin dictionary of psychology*. New York: Penguin.
- Renshon, S. A. (1974). *Psychological needs and political behavior: a theory of personality and political efficacy*. New York: The Free Press.
- Rinehart, C. (2013). *Volatile social movements and the origins of terrorism: the radicalization of change*. Lanham: Lexington Books.
- Rogers, C. (1961). *On becoming a person: a therapist's view of psychotherapy*. London: Constable.
- Rosenthal, R. & Rosnow, R. L. (1969). *Artifact in behavioural research*. New York: Acad. Press.

- Rozenblit, L. & Keil, F. C. (2002). The misunderstood limits of folk science: an illusion of explanatory depth. *Cognitive Science*, Vol. 26, 521-562.
- Schkade, D., Sunstein, C. R., & Hastie, R. (2010). When deliberation produces extremism. *A Journal of Politics and Society*, Vol. 22, 227-252.
- Sears, D. O. (1975). Political socialization. *Handbook of Political Science*, Vol. 4, 93-154.
- Seligman, E. R. (Ed.). (1935). *Encyclopaedia of the social sciences*, Vol. 15. New York: Macmillan.
- Shah, D. V., Schmierbach, M., Hawkins, J., Espino, R., & Donovan, J. (2002). Nonrecursive models of Internet use and community engagement: questioning whether time spent online erodes social capital. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 79(4), 964-987.
- Shibutani, T. (1961). *Society and personality: an interactionist approach to social psychology*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Steenbergen, M. R., Bachtige, A., Spordli, M., & Steiner, J. (2003). Measuring political deliberation: a discourse quality index. *Comparative European Politics*, Vol. 1, 21–48.
- Sunstein, C. (2007). *Republic.com 2.0*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Tajfel, H. (1987). *Progress in applied social psychology*. Cambridge: Press of Cambridge University.
- Tingsten, H. (1975). *Political behaviour: studies in election statistics*. London – New York: Arno Press.
- Valentino, N. A., Gregorwicz, K., & Groenendyk, E. W. (2009). Efficacy, emotions and the habit of participation. *Political Behavior*, 31(3), 307-330.
- Vallacher, R. R., Nowak, A., Coleman, P. T., Bui-Wrzosinska, L., Liebowitch, L., Kugler, K., & Bartoli, A. (2013). *Attracted to conflict: dynamic foundation of destructive social relations*. – Berlin: Springer Berlin.
- Van Trijp, H. C. M. (2014). *Encouraging sustainable behaviour: psychology and the environment*. New York: Psychology Press.

- Verba, S. & Nie, N. (1972). *Participation in America: social equality and political democracy*. New York: Harper and Row.
- Weissberg, R. (1975). Political efficacy and political illusion. *The Journal of Politics*, 37(2), 469-487.
- Wimmer, R. D. & Dominick, J. R. (2010). *Mass media research: an introduction*. Boston: Wadsworth Publishing, Cengage Learning.
- Woshinsky, O. H. (2008). *Explaining politics: culture, institutions, and political behavior*. New York and London: Routledge.

ДОДАТКИ

Додаток А

Текст інформаційного повідомлення радикалістського змісту в ЗМК

Україні потрібна революція!

Україна впевнено крокує до чергового соціального вибуху. Майдан не вирішив протиріч, які склалися в політичному й економічному житті країни, і сьогодні замість кроків уперед ми маємо лише стрімке падіння рівня життя, а поряд із цим – поступове закріплення нової влади на старих та перевірених корупційних позиціях. Більше того, довготривалий військовий конфлікт дає змогу певним капіталістичним колам створювати приватні армії заради впливу на політичні процеси та доступ до бюджетних засобів. В такій політичній системі, яка склалася за три роки після Майдану, надій на реформування та поступовий розвиток задля людей немає.

Виходом з ситуації може бути лише повномасштабна соціальна революція, яка відіб'є владу в бюрократів та капіталістів і відстоїть волевиявлення суспільства. Потрібно демонтувати ненажерливий та безглуздий державний апарат, який вміє лише збагачувати чиновників та створювати перепони для всіх інших, і зосередити всі політичні повноваження в органах вільного громадського самоуправління. Це означатиме перемогу справжньої, прямої демократії, в якій буде неможлива узурпація чи свавілля, і кожен член суспільства матиме вплив на політику.

Необхідно експропріювати великий капітал на користь нової політичної системи, що дозволить пустити вивільнені з кишень капіталістів засоби на модернізацію виробництва, його націлення на задоволення суспільних потреб і надійний військовий захист. Таким чином ми зможемо побудувати суспільство гідної праці та повного соціального забезпечення, що означатиме кінець копійчаному рабству, зубожінню та остраху загубити останні крихти свободи.

Якщо в Україні зникнуть перепони для розвитку у вигляді армії корумпованих бюрократів та капіталістів, які жадібно притримують необхідні для суспільства кошти, буде відкритий шлях до повної свободи та процвітання. Вибір нескладний: або ми відстоїмо свою волю, або терпітимемо знущання й надалі. Ніякі лідери, вожді чи занепокоєні міжнародні спільноти не допоможуть нам встановити мир та злагоду. За власну долю відповідальні лише ми самі!

Приєднуйся до анархістської революції!

Для бажаючих прийняти участь у марші – прохання заповнити анкету, щоб дізнатися час та місце події.

Додаток Б

Текст інформаційного повідомлення нейтрального змісту в ЗМК

Українці вірять у демократію, але не вірять чинній владі

74% відсотки українців незадоволені діями української влади у питанні обмеження впливу олігархів, а 67% громадян України вважають, що українська влада не докладає зусиль у боротьбі з корупцією. Про це свідчать дані опитування, проведеного "Міжнародною фундацією виборчих систем" в Україні наприкінці вересня цього року.

За даними опитування, майже половина респондентів вважає, що Україна повинна рухатися у Європу, а демократія залишається найкращою формою правління.

Українці незадоволені роботою нинішньої влади – про це свідчать результати опитування.

Люди вважають, що реформи, які обіцяв Майдан, не відбулися тому вони дуже розчаровані у лідерах.

Лише 7 відсотків громадян України бачать результати боротьби з корупцією. 8 відсотків респондентів вважають вдалими реформи у сфері правосуддя та правоохоронній сферах. 40 процентів учасників опитування зізналися у дачі хабарів протягом останніх 12 місяців.

Однак виходити на третій Майдан люди не планують - кажуть дослідники.

Найбільше українці довіряють збройним силам, засобам масової інформації та місцевим органам влади. Останній тренд свідчить про важливість децентралізації влади та надання ширших повноважень місцевим громадам.

Дослідники переконані: зміни в країні відбуваються, хоча й не так швидко, як хотілося б самим українцям.

Майже половина опитаних переконана, що демократія залишається найкращою формою державного устрою в Україні.

Більше половини респондентів позитивно ставляться до ЄС, Німеччини, США та НАТО. Натомість про свою любов до Росії заявляють лише 12 відсотків опитаних. Найбільші зміни відбулися у свідомості громадян на Сході та Півдні країни, які найбільше симпатизували Росії.

Дослідники переконані: зміни в країні відбуваються, хоча й не так швидко, як хотілося б самим українцям. Водночас, якщо влада не вдасться до реформ, то українці змінять свої погляди.

Додаток В
Структура і зміст соціально-психологічної тренінгової програми
профілактики радикальної політичної поведінки молоді

№ пор.	Етап роботи	Тривалість виконання
<i>Блок 1: «Політична сфера суспільства і моє місце у ній»</i>		
<i>Тренінгове заняття 1</i>		
1.	Привітання, початок роботи, знайомство з групою, прийняття правил роботи	10 хв.
2.	Фасилітація групи, питання «Що для вас означає бути політично активним?»	7 хв.
3.	Міні-лекція на тему: «Політична участь і політична поведінка молоді та їхня актуальність у сучасному суспільстві»	8 хв.
4.	Групова дискусія на тему: «Як я можу проявити свою громадсько-політичну активність і з якою метою»	10 хв.
5.	Фасилітація групи, питання «Основні проблеми українського суспільства»	10 хв.
6.	Гра «Політичні партії і розв'язання проблем суспільства»	15 хв.
7.	Обговорення за результатами проведеної гри	5 хв.
8.	Гра «Політичний конфлікт»	15 хв.
9.	Обговорення за результатами гри. Підведення підсумків роботи за першим блоком	10 хв.
<i>Блок 2: «Мотивація громадсько-політичної участі і конвенційної політичної поведінки»</i>		
<i>Тренінгове заняття 2</i>		
1.	Привітання, початок роботи	5 хв.
2.	Фасилітація групи, питання «Які форми громадсько-політичної участі ви знаєте?»	10 хв.
3.	Міні-лекція на тему: «Основні типи громадсько-політичної участі та політичної поведінки»	10 хв.
4.	Гра «Точка зору»	15 хв.
5.	Вправа на використання моделі SMART	10 хв.
6.	Гра «Переконання»	20 хв.
7.	Обговорення за результатами роботи	10 хв.
8.	Завершення роботи після другого тренінгового дня. Пояснення завдання додому	10 хв.
<i>Тренінгове заняття 3</i>		
1.	Привітання, початок роботи	5 хв.
2.	Модерація групи, обговорення основних векторів громадсько-політичної участі молоді в Україні (робота в групах)	10 хв.
3.	Вправа на використання моделі SCORE	15 хв.
4.	Гра «Прихильники»	20 хв.
5.	Гра «Молодіжна організація»	20 хв.
6.	Рефлексивна групова дискусія	10 хв.
7.	Завершення роботи після третього тренінгового дня. Підведення підсумків роботи за другим блоком	10 хв.

Блок 3: «Трансляція отриманих навичок»		
Тренінгове заняття 4		
1.	Привітання, початок роботи	5 хв.
2.	Фасилітація групи, питання «Які форми політичної поведінки та політичної участі є найефективнішими?»	10 хв.
3.	Міні-лекція на тему: «Способи і форми трансляції навичок політичної участі та конвенційної політичної поведінки»	15 год.
4.	Розв'язання ситуативного завдання	15 хв.
5.	Гра «Зміни поведінку»	25 хв.
6.	Обговорення за результатами роботи	10 хв.
7.	Завершення роботи після четвертого тренінгового дня. Пояснення завдання додому	10 хв.
Тренінгове заняття 5		
1.	Привітання, початок роботи	5 хв.
2.	Фасилітація групи, питання «Де і як ви можете використати отриманні знання і навички?»	10 хв.
3.	Організація і проведення міні-конференції	50 хв.
4.	Рефлексивна групова дискусія	10 хв.
5.	Завершення роботи після п'ятого тренінгового дня. Підведення підсумків роботи за третім блоком та загалом за всією тренінговою програмою	15 хв.

Блок 1: «Політична сфера суспільства і моє місце у ній» (тренінгове заняття 1)

Мета: подати інформацію про політичну сферу суспільства і діяльність її акторів, пояснити актуальність громадсько-політичної активності молоді.

Завдання:

1. Познайти і познайти учасників тренінгу, створити комфортну, довірчу атмосферу для роботи на тренінгу, роз'яснити очікування учасників та їхній мотив взяти участь у тренінгу;

2. Познайти учасників з інформацією про необхідність громадсько-політичної участі молоді та яким чином вона актуалізується, надати інформацію про особливості діяльності представників влади.

3. Сприяти формуванню досвіду політичних дискусій, прийняття політичних рішень і розв'язання конфліктів.

Тривалість: 1 година 30 хвилин.

Зміст роботи:

1. Привітання, знайомство з групою, прийняття правил роботи

Відкриття тренінгу, знайомство з учасниками, презентація мети і завдання тренінгу, роз'яснення запитів учасників і їхніх очікувань від роботи, визначення мотивації прийти на тренінг. Прийняття правил роботи на тренінгу з метою довірчої, відкритої і максимально продуктивної роботи.

Хід проведення: привітання учасників, представлення тренера, надання інформації про особливості роботи на тренінгу, представлення його мети і завдань. Учасники представляються і проговорюють свої запити на тренінг, очікування і побажання, розповідають, що мотивувало їх прийти на тренінг.

Всі учасники разом з тренером обговорюють правила роботи на тренінгу, узгоджуючи і зважаючи на пропозиції кожного.

2. Фасилітація групи, питання «Що для вас означає бути політично активним?»

Кожний учасник тренінгової групи виражає свою точку зору стосовно того, як він розуміє позицію політичної активності і що означає її приймати.

Хід проведення: учасникам ставиться питання: «Що, на вашу думку, означає бути політично активним?». Протягом 1-2 хв. учасники обдумують свою позицію і висловлюють її.

3. Міні-лекція на тему: «Політична участь і політична поведінка молоді та їхня актуальність у сучасному суспільстві»

Тренер розповідає у простій і зрозумілій формі основне про політичну участь: що це таке, яка її мета і чому вона є актуальною для молоді. Пояснює, які соціально-психологічні чинники впливають на специфіку її прояву, а також які ознаки громадсько-політично активного громадянина.

Хід проведення: тренер читає міні-лекцію.

4. Групова дискусія на тему: «Як я можу проявити свою громадсько-політичну активність і з якою метою»

Учасники проговорюють свою позицію стосовно громадсько-політичної активності, яку політичну поведінку кожний може проявити і з якою метою. Тренер може давати коментарі, роз'яснюючи окремі аспекти.

Хід проведення: учасники проговорюють свою точку зору, тренер може коментувати виконання завдання.

5. Фасилітація групи, питання «Основні проблеми українського суспільства»

Кожний учасник групи виражає точку зору стосовно того, які проблеми українського суспільства він вбачає основними і аргументує свою позицію.

Хід проведення: учасникам ставиться питання: «Які, на вашу думку, основні проблеми в українському суспільстві зараз?». Протягом 1-3 хв. учасники обдумують свою позицію, а потім проговорюють її і аргументують.

6. Гра «Політичні партії і розв'язання проблем суспільства»

Гра спрямована на розуміння того, яким чином розглядаються громадсько-політичні проблеми на рівні державного правління, а також яким різним може бути бачення шляху розв'язання конкретної проблеми представниками влади різного політичного напрямку.

Хід проведення: учасники діляться на три групи – три політичні сили, які представляють різні політичні програми. З попередньо обраних основних проблем, які є в українському суспільстві, кожна група по черзі пропонує власне бачення їх розв’язання і представляє свої ідеї.

7. Обговорення за результатами проведеної гри

Учасники обговорюють свою участь у грі, які були труднощі, чи все вдалося. Тренер може коментувати, роз’яснюючи окремі аспекти.

Хід проведення: учасники разом з тренером обговорюють свою участь у грі.

Гра «Політичний конфлікт»

Мета гри полягає у ознайомленні учасників з конфліктними ситуаціями, які виникають у ході політичних дискусій; демонстрації, як у дипломатичній формі можна відстоювати свою позицію і знаходити компроміси.

Хід проведення: всі учасники діляться на три групи – три партійні блоки: «ліві», «праві» і «центристи», у кожній обирається спікер. Кожна група розробляє передвиборчу програму (3-5 пунктів). Починається дискусія: кожний «блок» озвучує свою програму, представники інших «блоків» ставлять питання і висловлюють критичні зауваження до пунктів програми. Обговоривши всі програми, групи розходяться і намагаються знайти компроміс з іншими «блоками» для створення коаліції.

Починається нова дискусія. І якщо в попередніх консультаціях між якимись блоками було знайдено компроміс, то у другій дискусії вони виступають з єдиною програмою і лідером. Якщо до початку дискусії компромісу знайти не вдалось, то вже в ході дискусії «блоки» будуть шукати союзників.

8. Обговорення за результатами гри. Підведення підсумків роботи за першим блоком

Учасники обговорюють особливості участі у грі, які були труднощі, чи все вдалося. Тренер може давати коментарі і разом з учасниками групи підводить підсумки роботи за першим блоком, відповідає на питання.

Хід проведення: учасники разом з тренером обговорюють участь у грі, задають питання.

Блок 2: «Мотивація громадсько-політичної участі і конвенційної політичної поведінки»

Мета: ознайомитися учасникам тренінгу з власними можливостями громадсько-політичної участі; надати учасникам досвід громадсько-політичної участі різних форм і політичної поведінки конвенційного типу.

Завдання:

1. Роз’яснити основні поняття громадсько-політичної участі, її форм;

2. Визначити мотивуючі детермінанти громадсько-політичної участі молоді і ресурси, якими вона володіє для її реалізації;

3. Роз'яснити специфіку конвенційного і неконвенційного типів політичної поведінки;

4. На конкретних прикладах надати досвід громадсько-політичної участі різних форм і політичної поведінки конвенційного типу.

Тривалість: 3 години (2 тренінгові заняття по 1 годині 30 хвилин).

Тренінгове заняття 2

Мета: набути учасникам тренінгової групи досвід формулювання і відстоювання власної політичної позиції; навчитись вибудовувати свою політичну поведінку в залежності від мети.

Завдання:

1. Визначити і проаналізувати особливості актуальної політичної поведінки учасників тренінгової групи;

2. Роз'яснити специфіку стратегії ефективної політичної поведінки;

3. На конкретних прикладах здійснити аргументацію своєї політичної позиції і здійснити спробу переконати інших.

Зміст роботи:

1. Привітання, початок роботи

Привітання з учасниками тренінгу і учасників між собою, представлення мети і завдань тренінгового заняття.

2. Фасилітація групи, питання «Які форми громадсько-політичної участі ви знаєте?»

Кожний учасник групи висловлює свою точку зору стосовно того, які йому відомі форми громадсько-політичної участі і у яких він, можливо, активний.

Хід проведення: учасникам ставиться питання: «Які форми громадсько-політичної участі ви знаєте?». Протягом 1-2 хв. учасники обдумують свою позицію і висловлюють її.

3. Міні-лекція на тему: «Основні типи громадсько-політичної участі та політичної поведінки»

Тренер розповідає у простій і зрозумілій формі основне про типи політичної участі: пасивний і активний, груповий, індивідуальний і масовий, добровільний і примусовий типи, а також форми: вибори, референдуми, молодіжні організації і рухи, мітинги тощо, пояснює особливості її прояву, а також її можливі наслідки. Роз'яснює основне про конвенційний і неконвенційний типи політичної поведінки, які чинники виступають основним тригерами розгортання політичної поведінки неконвенційного типу і на якому підґрунті актуалізація політичної поведінки такого типу взагалі можлива.

Хід проведення: тренер читає міні-лекцію.

4. Гра «Точка зору»

Метою гри є розвиток уміння дослухатись до позицій інших людей, поважати їхній вибір і, можливо, змінювати власну точку зору, керуючись переконливими аргументами інших.

Хід проведення: учасники діляться на трійки. З визначених попередньо основних громадсько-політичних проблем обрати одну і запропонувати власне бачення її розв'язання, аргументуючи свою точку зору. Поділитись своїм баченням з учасниками, вислухати їх і спробувати застосувати почутий варіант для розв'язання проблеми.

5. Вправа на використання моделі SMART

Дана модель використовується з метою визначення конкретної мети і її особливостей: конкретності (S), значимості (M), досяжності (A), реальності (R), обмеженості часовими рамками (T). Завдання з її використання має на меті визначити за цими критеріями політичну поведінку як мету і особливості її усвідомлення учасниками.

Хід проведення: кожний учасник групи за параметрами моделі SMART аналізує власну політичну поведінку як мету у власному полі значень.

6. Гра «Переконання»

Мета гри – отримати навичку відстоювання власної точки зору, а також переконування у актуальності свого запиту.

Хід проведення: учасники діляться на дві групи – «Молодь» і «Влада». «Молодь» звертається до «Влади» з пропозицією розв'язати актуальну для неї проблему, а «Влада» на разі не бажає чи не має змоги це зробити. Основним завданням є переконати «Владу» прислухатися до проблеми «Молоді» і звернути увагу на її запит.

7. Обговорення за результатами роботи

Учасники обговорюють особливості своєї політичної участі і політичної поведінки, їхні стратегії. Обговорюють, які були труднощі, чи все вдавалося під час виконання завдання.

Хід проведення: учасники разом з тренером обговорюють результати роботи.

8. Пояснення завдання додому, завершення роботи після другого тренінгового дня

Учасникам пропонується завдання додому: дослідити особливості діяльності молодіжних організацій політичного спрямування України з урахуванням форм їхньої громадсько-політичної участі та специфіки політичної поведінки.

Тренер разом з учасниками групи підводить підсумки роботи після другого тренінгового дня, відповідає на питання.

Тренінгове заняття 3

Мета: набути учасникам тренінгової групи досвід організованої політичної участі; отримати навички нетворкінгу з метою досягнення своєї мети.

Завдання:

1. Визначити мотивацію політичної участі учасників тренінгу, наявні ресурси їхньої політичної поведінки;
2. Обговорити і проаналізувати українські молодіжні політичні об'єднання, проаналізувати специфіку їхньої діяльності, виявити успішні і неуспішні стратегії їхньої політичної поведінки;
3. У ігровій формі здійснити спробу об'єднати однодумців і створити молодіжну організацію.

Зміст роботи:

1. Привітання, початок роботи

Привітання з учасниками тренінгу і учасників між собою, представлення мети і завдань тренінгового заняття, відповіді на питання учасників тренінгу стосовно виконання домашнього завдання.

2. Модерація групи, обговорення особливостей основних напрямів громадсько-політичної активності молоді в Україні (робота в групах)

Учасники обговорюють особливості громадсько-політичної активності молоді сучасної України, які вони дослідили, виконуючи домашнє завдання.

Хід проведення: учасники розділяться на 3 групи і обговорюють завдання. Потім кожна група представляє результати свого обговорення.

3. Вправа на використання моделі SCORE

Дана модель має на меті встановити причинно-наслідкові зв'язки, які співвідносяться з конкретною метою. Завданням для учасників є діагностика і аналіз причин власної політичної поведінки, наявних ресурсів, обмежуючих чинників. Модель також діагностує наслідки політичної поведінки як мети, ґрунтуючись на уже наявних інформації і навичках.

Хід проведення: учасники діляться на пари. По черзі кожний учасник діагностує власну політичну поведінку і участь як мету за критеріями: актуальний стан (S), причини (C), результат (O), ресурси (R), наслідки (E).

4. Гра «Прихильники»

Мета гри – отримати навичку переконувати інших і вести за собою. Враховуючи інтереси інших, намагались об'єднати їх спільною ідеєю разом.

Хід проведення: обираються три учасники, кожний з яких представляє власну ідею розв'язання проблемної ситуації, визначених попередньо. Учасники мають переконати якомога більше людей у своїй позиції і об'єднати їх спільною ідеєю, враховуючи уточнення і думки тих, хто приєднується.

5. Гра «Молодіжна організація»

Сутність гри полягає у наданні навички учасникам групи організуватись у молодіжні організації як одну з форм громадсько-політичної участі.

Хід проведення: учасники діляться на дві групи. Кожна група має завданням розробити макет молодіжної організації: мету і пріоритетні завдання її функціонування, визначити лідерів і відповідальних осіб, встановити особливості зборів учасників і прояву активності створеної організації. Кожна група представляє результати своєї роботи.

6. Рефлексивна групова дискусія

Учасники обговорюють свої думки і переживання стосовно ігор, які були труднощі, чи все вдавалося. Тренер може давати коментарі.

Хід проведення: учасники разом з тренером обговорюють свою участь в іграх, ставлять питання.

7. Завершення роботи після третього тренінгового дня. Підведення підсумків роботи за другим блоком

Тренер разом з учасниками групи підводить підсумки роботи після третього тренінгового дня і загалом за другим блоком, відповідає на питання.

Блок 3: «Трансляція отриманих навичок»

Мета: навчитись передавати навички громадсько-політичної участі і політичної поведінки конвенційного типу іншим, проявляти інтерес до громадсько-політичного життя країни і залучати інших.

Завдання:

1. Роз'яснити, як можна визначити способи і форми громадсько-політичної участі, вибудувувати стратегію політичної поведінки відповідно до запитів;
2. Сприяти формуванню досвіду дипломатичної передачі конвенційних форм політичної поведінки іншим молодим людям, особливо політично радикально чи агресивно орієнтованих.

Тривалість: 3 години (2 тренінгові заняття по 1 годині 30 хвилин).

Тренінгове заняття 4

Мета: надати учасникам досвід відстоювання стратегії конвенційного типу політичної поведінки під час взаємодії з радикально налаштованою молоддю.

Завдання:

1. Роз'яснити учасникам тренінгової програми, яким чином можна передавати свій досвід конвенційної політичної поведінки іншим людям;
2. На конкретних прикладах отримати навички впливу на політичну поведінку з метою відстоювання її конвенційності.

Зміст роботи:

1. Привітання, початок роботи

Привітання з учасниками тренінгу і учасників між собою, представлення мети і завдань тренінгового заняття.

2. Фасилітація групи, питання «Які форми політичної поведінки та політичної участі є найефективнішими?»

Кожний учасник тренінгової групи виражає свої думки стосовно того, які форми політичної участі і політичної поведінки, на його думку, є найефективнішими, та у яких ситуаціях які форми коректніше застосовувати.

Хід проведення: учасникам задається запитання: «Які форми політичної поведінки і політичної участі, з вашої точки зору, є найефективнішими?». Протягом 1-2 хв. учасники обдумують питання і висловлюють свої ідеї.

3. Міні-лекція на тему: «Способи і форми трансляції навичок політичної участі та конвенційної політичної поведінки»

Тренер розповідає у простій і зрозумілій формі основне про способи і форми передачі засвоєних навичок, можливості отримання нових і шляхи підкріплення власної громадсько-політичної активності.

Хід проведення: тренер читає міні-лекцію.

4. Розв'язання ситуативного завдання

Мета завдання – орієнтація у доцільності конкретної форми громадсько-політичної участі, її актуалізація шляхом формування програми політичної поведінки.

Хід виконання: з визначених на попередніх тренінгових заняттях проблем кожний учасник обирає собі одну. Визначає, яким чином, на його думку, можна найшвидше і найефективніше її розв'язати, обирає спосіб реалізації задуманого плану і, аргументуючи, представляє його.

5. Гра «Зміни поведінку»

Сутність гри полягає у тому, що учасники отримують навичку впливу на політичну поведінку інших, відстоюючи коректність політичної поведінки саме конвенційного типу - неагресивну, дипломатичну.

Хід проведення: учасники діляться на пари: один з них демонструє намір прояву радикальної політичної поведінки, а інший навпаки – конвенційного типу. Завданням є переконати «радикально налаштованого» учасника змінити радикальні наміри і скласти стратегію розв'язання проблемної ситуації з метою досягнення мети шляхом прояву політичної поведінки конвенційного типу.

6. Обговорення за результатами роботи

Учасники обговорюють, чи легко їм орієнтуватись у різноманітні форм політичної участі і політичної поведінки, чи просто підбирати необхідні з них відповідно до конкретних мети і запиту, чи вдалось вплинути на політичну

поведінку інших учасників, які були при цьому складнощі. Тренер може роз'яснювати окремі аспекти.

Хід проведення: учасники разом з тренером обговорюють результати роботи.

7. Завершення роботи після четвертого тренінгового дня. Пояснення завдання додому

Учасникам пропонується завдання додому: дослідити особливості політичної участі молоді (молодіжних організацій) як України, так і інших країн, яка була ефективною/неефективною і досягла/не досягла своєї мети. Звернути увагу на стратегію політичної поведінки цих молодих людей.

Тренер разом з учасниками групи підводить підсумки роботи після четвертого тренінгового дня, відповідає на питання.

Тренінгове заняття 5

Мета: отримати учасникам тренінгової групи досвід аналізувати і дискутувати стосовно ефективності/неефективності політичної поведінки з огляду на її результати, навчитись переймати успішні стратегії політичної поведінки і адаптувати їх відповідно до запиту і мети.

Завдання:

1. Узагальнити отримані протягом тренінгової програми знання і навички учасників групи;
2. Провести міні-конференцію і закріпити навичку обговорення і аналізу стратегій ефективною/неефективною політичної поведінки.

Зміст роботи:

1. Привітання, початок роботи

Привітання з учасниками тренінгу і учасників між собою, представлення мети і завдань тренінгового заняття.

2. Фасилітація групи, питання «Де і як ви можете використати отриманні знання і навички?»

Кожний учасник тренінгової групи виражає свої думки стосовно того, де і в який спосіб він може демонструвати свою громадсько-політичну активність, яку проявлятиме політичну поведінку і засвоєні на тренінгу навички.

Хід проведення: учасникам ставиться питання: «Де і як ви можете використати отриманні знання і навички?». Протягом 1-2 хв. учасники обдумують питання і висловлюють свої ідеї.

3. Організація і проведення міні-конференції

Завдання основною метою має отримання навички передачі власних знань, умінь, вільного обговорення актуальних питань у колі людей зі схожими інтересами, отримання навички дискутувати на запропоновані теми і розгляд

визначених питань з якомога більшої кількості кутів зору. Перейняття ефективних стратегій політичної поведінки і адаптація їх до власних запитів.

Хід виконання: на основі запропонованого домашнього завдання кожний учасник протягом кількох хвилин робить доповідь за досліджуваною темою. Після цього відбувається невелика дискусія і обговорення за темою доповіді.

4. Рефлексивна групова дискусія

Учасники разом з тренером обговорюють свою участь у конференції: легко чи складно було і що саме; чи вдалось зацікавити слухачів; які відчуття по завершенню роботи.

Хід проведення: учасники обговорюють виступи, почуття, переживання.

5. Завершення роботи після п'ятого тренінгового дня. Підведення підсумків роботи за третім блоком і загалом за тренінговою програмою

Тренер разом з учасниками тренінгової групи підводить підсумки роботи за третім блоком та загалом протягом усіх п'яти тренінгових занять, відповідає на питання, ділиться власними враженнями.

Завершення роботи на тренінгу.